

**Berliner Beiträge
zur Hungarologie**

7

Hungarologie 7

BERLINER BEITRÄGE ZUR HUNGAROLOGIE

Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie
an der Humboldt-Universität zu Berlin

7

Herausgegeben von
Paul Kárpáti und László Tarnóci

BERLIN-BUDAPEST
1994

Berliner Beiträge zur Hungarologie
Herausgegeben von Paul Kárpáti und László Tarnói

HU ISSN 0238 - 2156

Technische Redaktion:
Irene Rübberdt und László Princz

Verantwortlicher Herausgeber:
László Tarnói, Internationales Zentrum für Hungarologie, H-1113 Budapest,
Zsombolyai u. 3.

IDEENGESCHICHTLICHE BEITRÄGE

B á r c z i Ildikó (Budapest)

ARS COMPILANDI - A szövegfomálás középkori technikája

A középkori prédikációk mai olvasójának elsődleges és legáltalánosabb benyomása (a formális megszerkesztettség szabályszerűségein túl): a mondatok jelentős része idézet, forráshivatkozással idézet, melyben a forrásmegjelölés sokszor pontatlan vagy elnagyolt (pl. csak a szerző nevét tartalmazza, ill. terjedelmes művének címét, fejezethivatkozás nélkül). A hivatkozott források korpusza nem specifikus se a szerzőre, se a rendre nézve, sőt a korpusz - meglehetősen terjedelmes - magja még korszakhoz sem köthető. A műfaj első, XIII. századi virágkorától az ellenreformáció szellemében fogant beszédgyűjteményekig minden anyanyelvű és latin prédikáció egyformán idézi Platóntól Boethiusig az antika szerzőket, a görög és latin egyházakat, a latinra fordított arab tudományt, az egész skolasztikus teológiát és kánonjogot. Akár egyetlen oldalon feltalálhatjuk e terjedelmét tekintve is hatalmas hagyomány legkülönbözőbb pontjairól azt a tíz-tizenöt mondatot, ami az éppen tárgyalt kérdéshez kapcsolódik.

*

A magyarországi kéziratos anyag roppant pusztulása, hiányos volta miatt célszerűnek látszott az ősnymtatványként megjelent prédikációsköteteket venni alapul. Amikor Laskai Osvát prédikációciklusait úgy tekintjük, mint egy összefüggő jelenségegyüttes reprezentáns mintáját, amely tehát magán viseli a korszak prédikációszerzői gyakorlatának minden jellegzetes jegyét, akkor éppen e prédikációszerzői gyakorlathoz képest tökéletesen adekvált módon járunk el, ahol is a rész mindig teljes egészet hivatott képviselni, az egész pedig részletei által bármikor megragadható egész lehet (a "fides catholica", egy prédikáció-ciklus, a tanítások összegzése egyetlen hitigazságról stb.; részci

lehetnek ezeknek: egy prédikáció-szerző munkássága, egyetlen sermo, egy distinctio stb.).¹

Alhoz, hogy a középkori prédikációszerzők forráshasználatának kérdését megoldottnak tekinthessük, meg kell értenünk a beszédszerzés technikáját, szem előtt tartva a több-kevesebb bizonyossággal ismert külső körülményeket: a munka során közvetlenül felhasználható, forgatható könyvek viszonylag kis számát, ill. a rendelkezésre álló idő igen csekély voltát. A nagy, többkötetes prédikációciklusok anyagának gazdagságát, szerteágazó tematikáját áttekintve pedig mindenképpen ki kell zárunk a memoriter-idézetek lehetőségét, legalábbis hogy ezek meghatározó szerephez juthattak volna.²

Laskai Osvát prédikációinak³ olvasása során figyelmes lettem olyan jelenségre, amelyek végképp megkérdőjelezni látszanak a hivatkozott források közvetlen használatát.

¹ V. ö. D' Avray, D. L.: *The Preaching of the Friars (Sermons diffused from Paris before 1300)*. Oxford 1985. 246.: A szerző a XIII. századi sermók szerkesztésének szabályszerűségeit, elveit, céljait vizsgálva azt a tendenciát figyeli meg, hogy a szerzők minden sermóban a keresztény doktrina-rendszernek egy művészetilag megalkotott mikrokozmoszát akarták megjeleníteni.

² V. ö. R. H. Rouse - M. A. Rouse: *Statim invenire*, 203.: Az utolsó jelentős szerző, aki az információ kezelésében a legfőbb szerepet a memóriának szánja: Hugo de Sancto Victore.

³Laskai Osvát műveiből a következő képpen idézünk: a *Biga salutis De Sanctis*-kötetének 1499-es kiadását "S"-sel rövidítjük, a sermo száma után az ívjelzés szerinti oldaljelölés következik; a *Sermones Dominicales*-kötetet (1499) "D"-vel, a *Quadragesimalét* (1501) "Q"-val, a *Gemma fidei*-kötetet (1507) "G"-vel rövidítjük, s a beszédek száma után az eredeti, betűs *caput*-jelzéssel hivatkozunk. Minden latin

Több ízben találkoztam mintegy forrásmegjelölés, tekintély-hivatkozás gyanánt ilyen ill. ehhez hasonló megfogalmazással: *secundum omnes theologos...*⁴. Mínthogy semmiképpen nem feltételezhetjük sem azt, hogy egy ilyen bevezető formulát bármely általánosan elfogadott hitigazság elé önkényesen, vagyis funkció nélkül, a hivatkozás gesztusát pusztán színlelve oda lehetett volna illeszteni; sem pedig azt, hogy az ilyen utalások háttérben aktuális, a leírással egyidejű körültekintő tájékozódás állna, így csak az a feltételezés látszik elfogadhatónak, hogy a vélemények összegyűjtésének és valamiféle tematikus rendszerezésének munkáját már korábban elvégezték, mégpedig olyan formában, ami könnyen hozzáférhető volt a prédikációszerzők számára.

A keresett műfaj nyomára egy ugyanilyen típusú, de pontos helymegjelölést is tartalmazó hivatkozás vezetett el: *respondent communiter doctores super III. distin. I.*⁵ Vagyis: a petrus Lombardus Sententiái negyedik könyvének első pontjában foglaltakat illetően megegyezik a teológusok véleménye. Azt a műfajt keressük tehát, amely a magister tematikáját követve művét továbbbéli, oly módon, hogy az egyes megállapításokhoz: definíciókhoz és felosztásokhoz hozzárendeli az összes számontevő, később született megfogalmazást.

E feltételezés jogosultságát igazolni látszott az a vizsgálat, amelyet a Sermones Dominicales-ciklus első negyven beszédén végeztem: összegyűjtve beszédenként azokat a hivatkozásokat, amelyek számozásuk által a Magister művére utalnak - vagyis szerzőjük Sententia-kommentáráiból valók -, kitűnt, hogy egy-egy témakör kapcsán a felsorakoztatott idézetek számozása megegyezik, bár különböző szerzőktől származnak. A Magister, Thomas Aquinatis, Richardus de Sancto Victore, Bonaventura, Scotus Sententiái ill. kommentárjai nagyrészt ösnyomtatványok formájában is léteztek. Nyilvánvaló, hogy ugyanazon cikkely minden kommentárban ugyanazt a kérdéskört tárgyalja, és

szövegben a klasszikus helyesírást követjük, mai, értelmező jellegű központoszással.

⁴ D48.y6r

⁵ g9.f2v

ugyanazon régebbi: bibliai, antik, patrisztikai, kánoni és skolasztikus auktoritásokból indul ki.

A prédikációszerzés körülményeire való tekintettel azonban igazán praktikus egy olyan segédkönyv volna, amelyben mindez együtt megtalálható. Egy olyan segédkönyv, amelyben a Sentenciák tematikus rendszerének beható ismerete nélkül is könnyen feltalálható a prédikátor által szükségképpen tematikusan keresett anyag. Nem kellett messzire menniük az első ilyen jellegű segédkönyvek felfedezéséig: kiderült ugyanis, hogy az előtük fekvő prédikációciklusok felhasználási lehetőségeinek egyike - elsősorban tárgymutató-táblázataik által éppen a segédkönyvé, mely a témák logikája szerint elrendezett auktoritások gazdag tárháza.

Laskai Osvát négy prédikációskötete közül három jelent meg betűrendes tárgymutatóval (*tabula*). Minthogy úgy tűnt: e tárgymutatók nem csak a kötetek felhasználási lehetőségeit ágítják szinte korlátlaná, hanem a szöveg összeszerkesztésének módjáról, folyamatáról is vallanak, a meglévő tárgymutatók alapján elkészítettem a *Sermones de sanctis Bigae salutis* című kötet tabuláját is, majd - leleplező megfigyelési lehetőségekben reménykedve - valamennyit egybeszerkesztettem. A tabula-készítés önkényesnek tűnhető munkájának célja - gyakorlati hasznán túl - a kísérletezés volt: vajon milyen nehézségekbe ütközik az ember a megfelelő tárgyszavak megválasztására törekedve, ill. egészében mennyire sikerül így használható rendszerhez jutni? Az eredmény meglepően biztató volt már a munka során is: az egyes beszédekben igen jól elkülönülnek a különböző (sokszor máshonnan már ismert) tárgyszavak kifejezései. A végeredmény pedig összerántja azokat a helyeket, amelyek a folyamatosan olvasó emlékezetében legfőljebb homályos, többnyire bosszantó gyanakvást keltenek, hogy ti.: ez, valahogy így, szerepelt már valahol.

Minthogy a későbbiekben megkísérlem bizonyítani, hogy a tárgymutatóknak, tabularendszereknek kulcsszerepe van a prédikációirodalom fejlődésében, mintegy a további munka alapvetése-képpen is közlöm itt a Laskai Osvát oeuvre-jét bemutató, összesített tárgymutatót. Úgy tűnik ui., hogy hasonlók készítésével tehetjük hozzáférhetővé a kutatás számára a prédikációirodalomnak azt a rétegét, amely mindezidáig - áttekinthetetlennek tűnő gazdagsága folytán - feltáratlan, noha terjedelmét tekintve jóval nagyobb, mint a megoldhatatlannak látszó forrásproblémákat fel nem vető rétegek (pl. az exemplumok - amelyek önmagukban vizsgálva őket, valójában inkább a

műfaj határainak átlépéséről tanúskodnak, nem pedig a műfaj praxisának szabályszerű működéséről.)

Abominaciones XII	D	Baptismus	D
absolutio	S51	beatitudo	S4. QG
accidia	DG	beatorum claritas	S69.
accusatus	Q	beatorum ordines	S101.
actor	Q	bellum	S37. Q
admiratio	S73.	benedictio	(S25.)D(Q)
adoratio	QG	beneficium	D
adulatio	Q	blasphemia	S22. Q
adulterium	Q	bona	D
adventus Christi	D	boni	D
aeromantia	Q		
affectio	Q	Caecitas	DQ
ager	D	caeleste regnum	S100.
ambitio	S50., 61.	caelum	S73., 74.
ambulare	Q	calix passionum	S60.
amicitia	S79., 90.	canticum	S53., 54.
amor	Q	carminatio	Q
Angeli	S89., 90., 100.	castitas	S26., 56. Q
angeli mail	D	cena	D
angelica salutatio	S33., Q	certitudo	G
anima ...	D(Q)G	charitas	S48., 63.
Antichristus	D	charitas Dei	D
aquila	S14	charitas - fides	G
arbor	D	chiromantia	Q
Aristotelis vita	Q	chorea	S81. Q
ars notoria	Q	citato	D
artifex	S85., 77.	citatus	Q
Articuli fidei	QG	claritas	Q
ascensio	S73., 74., DG	claves	S32., 52.
assumptio	S73., 74.	clercalis corona	S27.
auditio	Q	clericus	S112. Q
avaritia	DQG	cogitatio	DQ
Ave Maria	S33.	cognitio Dei	S28., 40. Q

communio	D	digitus Dei	D
compassio	S60. G	dignitas	S60.
concupiscentia	S63. Q	dilectio	DQ
confessio	DG	discretio	S103.
conflagratio	D	divitiae	S110.
cinsientia	S71. G	doctrina	S31. G
consecratio ecclesiae	S112.	(cf. sapientia)	
consilium	S75.	dolor Mariae	S25.
Constantinopolis	G	domini-servi	S79. D
consuetudo	S5., 65.	domus	S56., 64., 82.
contemplatio	S39. Q	dona Spiritussancti	S104. D
contemplativa vita	S64.	dotes	Q
continere a luxurina	Q	dubia	G
contritio	D(Q)G	dulcedo	D
cor durum	S23.	Ebrietas	S15. Q
corona clericalis	S27.	ecclesia	(S82., 112.)
corona virginis	D		QG
corporis glorificatio	G	electio	S3., 30., 76.
corpus Christi	DG	elemosyna	S109. DG
correctio fraterna	D	errores	G
creatura	Q	eucharistia	D
credulitas	G	evangelium	QG
crucis lignum	S84.	exaltare se	D
crux	S42., 43.	exclusio ignorantiae	Q
cultus Dei	Q	excommunicatio	S65.
cupiditas	Q	exemplum de ieiunio	S66.
currus	S28.		
Daemon	S89. DG	Fascinatio	Q
damnati	DG	fatum	Q
decimae	Q	festum	DQ
decretaila	Q	fides	S41., 110.
defensio sui	S49.	D(Q)G	
delectatio	DQ	fili	Q
descensus Christi	G	filius Dei	G
desiderium	Q	filius prodigus	D
diaboli retes	S3.	flere	D
diabolus	S84., 105. D	flos	S83.
dies	Q	fornicatio	Q

fractio corporis Ch.	S8., 103.	infernus	G
furtum	Q	infideles	S111. D(Q)G
futura praescire	G	ingratitude	D
Gaudium	D	inimici	Q
genuflexio	S20.	iniuria	D
geomantia	Q	inscientia	D
glacies	S67.	intellectus	G
gloria	QG	intentio	S64. DQG
gloria vana	D	interpretes	G
Graeci	S28. G	inventa	Q
gratia	S13., 88., 108.	invidia	DG
D		ira	S17. DG
gratiarumactio	Q	Iudaei	(D)QG
gula	DG	iudex	DG
gustus	Q	iudicium (generale)	(S77., 87., 98.) DQG
Heretici	DQG	iura	Q
homicidium	S49. Q	iuramentum	S81. Q
homo	DQ(G)	iustificatio peccatoris	S58.
honor	Q	iustitia	S32.
(h)ostium	D	Latria	S84., 85. DQ(G)
humilitas	S48., 49. D	laus Dei	S53., 54., 101., 112. DQ
hypocrisis	D	leo	S38.
Idolatria	QG	lepra	D
ieiunium	DG	lex	S68., 96. QG
Ierosolyma	G	liberalitas Dei	S100. D
Iesus	G	liberum arbitrium	D
ignis	S70., 90. DG	lignum crucis	S84.
ignorantia	S107. DG	lignum vitae	S85.
imagines	S95.	limbus	G
imitatio	S2.	lingua	S101. DQ
immaculata conceptio	S6., 7.	locutio	Q
incarnatio	S10., 11., 68.D	locutio Dei	S69.
inconsideratio	Q	loquacitas	S56.
inconstantia	D	loquela	Q
inconvenientia	G	ludus	Q
indulgentiae	S12., 52.	lupus	S22.
		luxuria	DQG

Machomet	S41. QG	novissima hominis	Q
magister	S79.	nuptiae	S111. D
maledictio	Q		
maleficia	Q	Obduratio	D
mali	D	obedientia	S88. DQ
mandatum	Q	oblatio	Q
mare	D	occidere	Q
Maria	DQG	oculus	S8.
martyrium	S16., 71.	odit Deus	D
mathemantia	Q	odoratus	Q
matrimonium	S111. DQ	opus bonum	S64. D
mediator	D	oratio	D(Q)G
medicus	S95.	Origenis error	D
memorari	Q	ornatus	S35., 78. Q
mendacium	DQ	otium	Q
mendicatio	S3., 25.		
mercantia	SQ	Paradisus	S83.
meritum	S48., 111.	parentes	Q
Messias	G	parvuli	D
miles	S106. Q	passio Christi	DG
miraculum	S13., 67. DG	pastoralis officium	S15.
misericordia	S59. D	patientia	D
missa	D(Q)	paupertas	S3., 25. (D)Q
mons virtutum	S86.	pax	D
mors	D(Q)	peccatum	S44., 12. DQG
mulieres	Q	peccatum originale	S6., 7.
mundus	S98., 107. DQG	periurium	Q
		persecutio	G
Nationes X	G	perseverantia	D
nativitas	S10., 11., 46.	persona	G
necromantia	Q	physonomia hominis	Q
negotia	S87.	picturae	S95.
nix	S67.	pictas	S48.
nomen Iesu	S18., 22., 23.	poena	DQG
nomen Mariae	S74., 82.	poena purgatorii	S102., 103.
nomina Dei	S19. QG	poenitentia	S59. D(Q)G
notitia	Q	possessio	S12.
notoria ars	Q	potestas	S52.

praeceptum Dei	DQG	salvandi	D
praedestinatio	S3. G	sanctus	S6.
praedicatio	S22., 44. DQG	sapientia (cf. doctrina)	S31.
praemium	S111.	Saracenorum error	G
praeparare	D	satisfactio	DG
praesumere	D	scientia	S31., 80., 91.
princeps belli	(S50.)Q	Scriptura	QG
profectus	D	sensus	S100. Q
prophetia	S47.	separatio electi	D
providentia divina	S77. DQG	sepultura	S102. G
proximus	DQ	servi-domini	S79. D
prudentia	S57., 91.	servitus Dei	S61.
punitio	D(Q)	Sibyllarum dicta	G
purgatorii poena	S102., 103.	signa	S11., 74. D
puritas	S7., 27.	similitudo	S92.
		simonia	S29. Q
Radix	S83., 99.	simulatio	Q
rapina	Q	sollicitudo	D
ratio	S98.	somnium	S17. Q
recidivii	D	sors	Q
reconciliatio	D	spes	DQ
regnum caeleste	S100.D	spiritus	S105. DG
religio	S12., 55., 94. D	Spiritussanctus	DG
remedia	D	status hominis	DG
remissio	DG	stella	S20.
reprobatio	D	stultitia	S36.
requisitio	D	superbia	S58. DG
restitutio	DQG	superstitio	QG
resurrectio	DG	symbolum	S8.
retes diaboli	S3.		
revelatio	S105.	Tallia	Q
Romana ecclesia	G	temporalia	Q
rota	S2., 38.	temptatio	D
		tempus	S5., 14. D(G)
Sabbatum	DQ	testamentum	S102., 103. Q
sacerdotes	S27., 112. Q	testimonium	Q
sacramenta	S95. DG	testis	Q
sacrilegus	Q	thesaurus	Q

Thurcorum error	G	villicus	D
timor	S62. Q	vincua	S65.
transfiguratio	D	virginitas	S56., 97.
tribulatio	S37. G	virtutes	S45., 111. G
trinitas	S40. DG	virtutum mons	S86.
tristitia	DG	visio Dei	S12., 55., 100., 101. D
Usura	DQ	visus	Q
		vita	DG
Vehiculum	S15.	vita activa,	
venti	D	contemplativa	S64.
verbum Dei	DQG	vitia capitalia	S18., 104.
vetimentum	S35., 78.	vocatio	S1.
via Domini	D	voluntas	DQ(G)
victoria	G	votum	Q
		vox	S101.

(A tárgyszavak nagyrésze eredetileg többször szerepel, nem annyira a mai, egzakt értelemben vett szöveggörnyezetével, hanem néhány szavas utalással a kifejtés irányára és mélységére. Ezek számbavétele - noha a tárgyszókifejtések összehasonlításakor kiindulópont, az eredeti tabulák azonban hozzáférhetők - nem látszott indokoltnak, egyrészt mert a mutatók használói is elsősorban magát a tárgyszót keresték, másrészt ez kevés haszonnal nagymértékben rontaná az áttekinthetőséget, melynek kedvéért helyreállítottam a sokszor nem korrekt szoros betűrendet, ill. megváltoztattam azt a klasszikus latin helyesírás szabályai szerint. Néhány, a vizsgálat szempontjából semmilyen eredménnyel nem kecsegtető tárgyszót kihagytam (Christus, exemplum, divinitus etc.). Néhány tárgyszó szófaját megváltoztattam, a gyakrabban előforduló alaknak megfelelően (pl.: videtur Deus helyett: visio Dei). Zárójelbe tettem azokat az utalásokat, ahol csak a tárgyszó egyezik meg, a kifejtés viszont többé vagy kevésbé eltér.)

A tárgymutatókban a legtöbbször (azaz: mind a négy vizsgált kötetben) szereplő tárgyszavak közös tulajdonsága, hogy a tanítás

egészében központi szerepet töltenek be, (pl. penitentia, mundus, providentia divina, peccatum, infidelis). Minthogy a prédikáció többé vagy kevésbé mindig kapcsolódik az év liturgiája szerint aktuális tartalmakhoz, pl. az üdvörtörténet mozzanatainak tárgyalása bizonyos mértékig kötelező, helyük a kötetekben viszonylag kötött. Így ezek szerepeltetése prédikációskötetek tárgymutatóiban csak olyankor indokolt, amikor kifejtésükre olyan helyen kerül sor, ahol ez liturgikusan nem evidens. A vizsgált tárgymutatókban viszont szerepelnek az ilyen evidens helyek hivatkozásai is. (Pl.: passio Christi: Nagyböjten: iudicium generale: Adventben: incarnatio: Karácsonykor stb.) Ennek okát olyan, mintául szolgáló tárgymutatók létezésében látom, amelyek más műfajú, nem liturgikus felépítésű munkákhoz készültek.

A tárgymutatók készítőinek legfőbb célja az lehetett, hogy hozzáférhetővé tegyék azokat a szövegrészeket, amelyek jelenléte, helye a sermo-gyűjteményben esetleges. Hiszen az esetek nagyobb részében nem meglepő ugyan, hogy bizonyos liturgikus alkalom, ünnep éppen milyen teológiai ill. morális témákat tesz aktuálissá, mégis, ezek a kapcsolatok nem annyira szorosak, hogy ennek a fordítottját is lehetővé tennék, vagyis hogy egy morális tárgy megkereshető lenne valamely, liturgikus alkalomhoz kötött helyén. Nem meglepő pl., hogy az *imagines* tárgyszó kifejtésére éppen a Szent Lukács napi prédikációban és egy első parancsolatról szóló nagyböjti beszédben kerül sor, viszont mindkét alkalom számos más tárgyat is kínál, így ez bármelyikből akár ki is maradhatna, miként ki is marad e beszédek párjaiból, vagyis az ugyanezen napokra írott többi prédikációból.

Annak, hogy egyes tárgyszavak csak egyszer fordulnak elő az egész ciklusban (a Gemma fidei tartalma nem párhuzamos a Biga salutis Quadragesimale-kötetével, hiszen tárgyválasztás szempontjából éppen a nagyböjti beszédeggyűjtemény a legkötetlenebb, így Laskai Osvát négy kötetét szempontunkból tekinthetjük egyetlen ciklusnak), többféle oka is lehet: a tárgy teljes alaposságú kifejtése megtalálható a beszédciklusnak a hagyomány által meghatározott helyén (pl. adventus Christi), a tárgy a tanítás egészéhez egyszerűen, egy szállal kapcsolódik, többnyire gyakorlatias, jogi mozzanatokat tartalmaz, konkrét magatartásformát jelent, több helyen tárgyalható, egy cikluson belül azonban csak egyszer, egyszerűségénél fogva (decimae, sepultura, ludus). Hogy a jelképeként felhasznált tárgyszavak leggyakrabban egyszer fordulnak elő, ez első sorban

szereplésük esetlegességével, ill. az ilyen jellegű hasonlító anyag óriási választékával magyarázható (ager, arbor, digitus Dei, lupus, retes diaboli, venti).

Jelképként vagy példaként felhasznált szavak mutatóban való szerepeltetése akkor lehet kérdéses, ha felhasználásuk a szövegben túl kis terjedelmű: néhány mondatra vagy éppen csak néhány szóra terjed ki. Különbséget lehet azonban tenni közismert, közhelyes asszociációs mezővel rendelkező - többnyire bibliai - szóképek, és inkább alkalmi jellegűnek tűnő, a misztikus gondolkodás vagy a hétköznapi élet köréből származó kulcsszavak között (pl. 1.: fény = gratia, 2.: rota, artifex), ez utóbbiak szerepeltetése gyümölcsöző lehet akkor is, ha csak kis terjedelmű szövegrészletre utal a tárgyszó. Az ilyen jellegű tárgyszavak ritkasága a vizsgált eredeti mutatókban arra enged következtetni, hogy bár ilyenek szerepeltetése a mutató készítőjének mintáiban megszokott, a felhasználók részéről viszont nem számol komolyan azzal, hogy ilyen jellegű tárgyszavak alapján keresnének anyagot ebben a gyűjteményben.

Ez utóbbi tény azt az elméletileg nagyon is kézenfekvő feltételezést teszi a gyakorlatban is valószínűvé, hogy a comportatio, a compilatio minősége, vagyis a szerző alkotó tevékenysége fordítottan arányos az átvett szövegek, gondolatmenetek terjedelmével. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt tárgyszavak közül ez az utolsó csoport abban különbözik a többitől, hogy azáltal, hogy felhasználási lehetőségeik viszonylag óriásiak, az éppen aktuális gondolatkörben való szerepeltetésük jóval több és másfajta, poétikusabb jellegű invenciót igényel mint a többi tárgyszó bekapcsolása.

Az a meglehetősen terjedelmes törzsanyag, amely más, megvizsgált gyűjtemények⁶ tabuláiban is szerepel, nem feltétlenül jelenti azt, hogy a gyűjtemény hivatkozott helyén a teljesség igényével készült kifejezést találunk, különösen nem prédikációskötetek esetében, azonban részleges tárgyalásuk, felhasználásuk is demonstrálja a tökéletes illeszkedést a teljes rendszerbe, hiszen ezek a gyűjtemények minden - bármily kicsi és bármilyen nagy terjedelmű - elemükben egy tökéletes teljes rendszer képzete mellett, s ennek részei gyanánt készültek.

Előfordulhat azonban, hogy kimarad a tárgyszavak lajstromából olyasmi, ami ugyan gyakran szerepel a szövegekben, de részletes,

⁶Ld.: Függelék.

célirányos kifejtése egyszer sem (pl. *charitas*), noha ez egyfelől a gyűjtemény hiányosságának látszatát keltheti, másfelől viszont ez a fajta tárgyszó-hiány kezére játszik a felhasználónak, aki minél teljesebb kifejtést keres, hogy maga választhassa ki a számára éppen szükséges megfogalmazásokat.

*

Úgy látszik tehát, hogy az alfabétikus tárgymutatók létrejöttének oka prédikációskötetek esetében a műfaj azon tulajdonságában rejlik, hogy számos kulcsfogalomnak, alaptanításnak nincs hagyományossá váltan organikus helye - és fordítva: számos liturgikus alkalomhoz, ünnephez nem kapcsolódik a hagyomány által kellően körvonalazott, kellő súlyú teológiai ill. morális tanítás.

Részben hasonló okból jöhettek létre azok a tárgymutatók, amelyeket *Sententia*-kommentátorokhoz készítettek, s amelyek szerint aztán az egész anyagot tárgyszavak betürendjében rendezték el, további, egyre gazdagabb tárgymutatókkal ellátva. Ez az alfabétikus elrendezés ugyanis azok számára jelenthetett könnyebbséget, akik nem voltak eléggé otthon a *Magister* négy könyvének, *distinctióinak* és *quaestióinak* rendszerében, amelyben megvolt ugyan minden tárgynak az organikus helye, ez az organizmus viszont, mivel nem praktikus, hanem tudományos alapon szerveződött, áttekinthetetlené duzzadt azok számára, akik nem tudományos módszerekkel fejleszteni, hanem a maguk *praxisához* képest kiaknázni kívánták.

Ezeknek a summáknak a tárgymutatói azonban számos esetben túlmutatnak ezen feltételezhető eredeti okokon. Célunk annak bizonyítása, hogy ennek a tárgymutató-rendszernek kulcsszerepe van a prédikációirodalom fejlődésében, s ezáltal más, romantika előtti szépirodalmi formák működésében is.

* * *

Hogyan történhetett a gyakorlatban a bármely megfelelő forrásban téma szerint feltalált anyag egybeszerkesztése?

Összehasonlításaink alapjául egymástól eltérő jellegű tárgyszavakat választunk:

1. contritio: a lelkipásztori praxist érintő teológiai téma, amelynek tárgyalása nem maradhat ki sem a tudományos, sem a népszerű teológiai művekből, de a teljes prédikációcikluokból sem.

2. amicitia: olyan morális téma, amelynek teológiai vonatkozásai bizonytalanok, biblikus háttere nem annyira tudományos, mint inkább szépirodalmi jelleggel dolgozható fel, különös tekintettel a tárgy antik irodalmi megjelenéseire.

3. chorea: olyan, a morálteológia körébe vont téma, amelynek tárgyalása során elvárható, hogy a konkrét, területenként létező szokások valamilyen formában megjelenjenek.

4. somnia: az Egyház által mindig gyanakvással kezelt kérdéskör, dogmatikus tárgyalását egyrészt elkerülhetetlenné, másrészt csaknem lehetetlenné teszi a Bibliában betöltött szerepe, mely sokkal inkább tartozik annak szépirodalmi rétegeihez, mint a közvetlen morális tanítást közvetítőkhöz.

5. rete diaboli: a képi sík nem nyújt lehetőséget gazdag felosztás létrehozására, a fogalmi sík pedig elméletileg szinte korlátlan, hiszen a bűnökről szóló tanítás bármely része bekapcsolható.

1. CONTRITIO

Laskai Osvát mindkét ciklusában: a teljes Biga salutisban és csak nagybőjti Gemma fideiben is két-két sermóban tárgyalja a témát: a32. és a 37. vasárnapi beszédben, s az 50. és az 51. nagybőjtiben. E sermo-párokot egy-egy egységnek foghatjuk fel, hiszen míg a két gyűjtemény szövegei - hol többé, hol kevésbé apróra vágott részleteikben - csaknem teljes egészükben fedik egymást, addig gyűjteményen belül elenyésző és véletlenszerűnek tekinthető az ismétlődés.

Ha megkíséreljük közelebről megvizsgálni a két-két beszéd auktoritásait és ezek elrendezését, azt látjuk, hogy a nagy hasonlóságok ellenére sem lehetett itt egyszerűbb folyamatokat feltételeznünk: sem azt, hogy a később készült szövegeknek a korábban készültek forrásaik lettek volna, sem azt, hogy a két alkalommal ugyanazon forrás(ok)ból dolgozott volna a szerző. Különösen ha figyelembe vesszünk egyéb forrásokat is, amelyekben az auktoritások rendje nincs távolabbi rokonságban prédikációinkétől, mint azok egymáséitól. Ezért e kérdésvetésnél reálisabbnak tűnik, hogy mindkét alkalommal a kompiláció egészen általános szabályai működnek, tekintet nélkül akár ugyanazon szerző

korábbi munkásságára, ezek a szabályok pedig, éppen általánosabb érvényitknél fogva, nagyobb érdeklődésre tartanak számot, mint a szerző munkamódszerének esetleges, sajátos, egyéni mozzanatai.

A kompiláció leggyakoribb módja a három-öt auktoritást logikus rendben egybefoglaló tömbök megfelelő helyen való alkalmazása. Mindazonáltal elsődleges szerkesztménynek minden beszéd esetében a felosztást kell tekintenünk – ez azonban a legtöbb esetben oly általános (mivel a lehetőségeknek nem sokkal gazdagabb a tárháza, mint amit az egyes feldolgozások alkalmával kihasználnak), hogy ennek eredetét kutatni nem érdemes; az alapfokú ismeretek sorába tartozott. Kérdés inkább az lehet, hogy miért nem egyezik meg még ennél is jobban a két beszéd-pár szövege. Vagyis: mi értelme lehetett itt az újra-alkotásnak? Előbb azonban a variációs lehetőségek mikéntjét és arányait vesszük számba.

Úgy tűnik, hogy már a fő felosztásnak is vannak kötelező és kevésbé kötelező pontjai: ilyen kevésbé kötelező pont lehet pl. a *mortalitas contritionis* – valószínűleg azért, mert ennek praktikusabb részét más pontokban is ki lehet fejteni, pl. definíciókéban (ezért lehetnek közös auktoritásaik); így ez a pont formálissá válhat. A D32. beszéd e pontjának auktoritásait azonban, hasonló gondolatmenet részeként, megtalálhatjuk a Summa Pisanella és a Rosarium megfelelő helyein. Jellemző az is, hogy a D37. beszéd ilyen című pontjának gondolatmenete a G51. beszéd *ablatio poenae* című pontjának gondolatmenetével és auktoritásaival azonos. (E más pontban soroláson kívül a később készült beszéd teljes szövegű idézetei és esetenkénti pontosabb hivatkozásai⁷ is alátámasztják, hogy Laskai Osvát nem a saját kötetét, de legalábbis nemcsak azt használta forrásul a Gemma fidei írásakor.)

A négy beszédben alig fordul elő olyan auktor-hivatkozás, melyet csak egyszer használ fel a szerző. Ezek nagyrésze olyan bibliai hely, amely egy több tagú tömbként többször felhasznált idézet-együttesbe ékelődhet kiegészítésként. (pl. D32. I. 1.: II. Macha. IX.: Orabat scelestus...; G51. I.2.b: Apost.: Quid habes, quid non...).

Hasonló módon viselkednek az egymagukban többször felhasznált helyek: egy részük kevésbé önálló, ezek hasonló című pontok alatt

⁷ Pl.: G51. I. 3.: Bern. in serm. super Cantica

szerepelnek a két sermo-párban, de valami miatt szűkebb szövegkörnyezetük eltér (pl. D32. III.2.: Petrus de Tha. III.XVII.: Deus plus acceptat..., s utána rögtön: Chronica fr. minorum exempluma; G51. II.: a Petrus de Tha-idézet és két, máshol nem talált idézet után egy tömb következik majd a ferences exemplum); más részüik egymagában átkerül egészen más gondolatmenetbe - talán általánosabb jelentése teszi ezt lehetővé. Ezek közül érdekes az Anselmus-idézet sorsa: kétszer szerepel egy idézet-csoport, egy zárt logikájú gondolatmenet tagjaként (D37. I.2.b; G51. I.2.b, egyszer pedig egészen más szövegkörnyezetben (G50.II.). Hasonló a Ioel prófétától származó mondat útja: beékelődik egy, a korábbi beszédben is együtt szereplő idézet-csoport közepére, míg a korábbi beszéd ugyanezt záró gondolatok indítására használta föl; a locus-jelölés viszont **ott** hibás (G51. I.2.b; D37. II.).

A négy sermóban összesen öt exemplum szerepel, amelyek közül három kétszer. Ezek elhelyezésére a beszédek szerkezete általában számos lehetőséget kínál: *assimilationes*, *exempla*, *revelationes* vagy hasonló pontok alatt – vagy bármely nagyobb egység lezárásakor. A gondolatmenethez nem szükséges nagyon pontosan illeszkedniük, hiszen e műfaj természetéből adódóan gondolati tartalmuk meglehetősen általános; helyüket alkalmanként inkább a hagyomány teheti kötöttebbé (Caesarius in dialogo: germanus... episcopi...: a *remissio peccatorum* című pont lezárásaként: D32. III.1.c; G51. I.4; Chronica fr. minorum: ld. fent).

A dogmatikus forrásokkal való összehasonlításból (Summa Pisanella, Rosarium, Summa Angelica, Vorrillong⁸) azt láthatjuk, hogy auktoritásaink jó része (a beszédpárok gondolatmenetének első feléből) ezekben olyan arányban található meg, amennyire terjedelmes e summákban a *contritio* tárgyszó kifejtése. Természetes, hogy a definíció-részre mindenütt számíthatunk; a több pedig más tárgyszavak alatt is tárgyalható, amely tárgyszavak a prédikációkban az aprólékosabb felosztások címszavaivá válhatnak, mint: *remissio culpaе*, *gloriae collatio*, *liberum arbitrium* etc.

⁸ Vorrillong, Guillelmus: Super quatuor libros Sententiarum. Venezia 1496. (Inc. 3520) (A vastagon szedett kezdőbetűk jelölik a táblázaton az e négy művel való megegyezéseket.)

A következőkben a kifejtés egyik részletét kiemelve és ennek szövegváltozatait összehasonlítva vizsgáljuk az idézetek és ezek hivatkozásainak kapcsolatát, minthogy a Laskai-sermók összevetéséből az derül ki, hogy előfordulhat: ugyanazon szöveg különböző attribúciókat kap.

D32. I.3.

Tertio contritionis quidditas potest declarari similitudine. Nam contritio assimilatur pulveri comminuto, attritio vero fragmento alicuius rei. Unde *super III. di XVII. tres doctores, sc. s. Thomas, Petrus de Tharantasia et s. Bonaventura*⁹ sic dilucidant.

Primo *s. Thomas* sic dicit: Initium omnis peccati est superbia, per quam quis sensui suo multum inhaerens recedit a mandatis Dei, dure stando in malitia; et talis per similitudinem dicitur durus. Frangi autem dicitur, quando a sensu suo divellitur, et mandatis Dei se intendit conformare; et ideo dolor, qui ipsum a suo sensu divellit, dicitur fractio. Sed inter fractionem et comminutionem in materialibus differentia est, unde haec similitudo translata est: Frangi enim dicitur res, quando in magnas partes dividitur, sed conteri, quando ad minutias redigitur res, quae in se solida fuit. Et quia ad peccati remissionem requiritur, ut homo affectum non in parte, sed totaliter dimittat: et ideo actus, quo peccatum remittitur, contritio dicitur per similitudinem, quo homo a sensu suo recedit dolens praeterita et cavens futura.

Secundo *Petrus* dicit, quod sicut in materialibus durum dicitur, quod non cedit tactui; hoc frangi dicitur, quod per aliquod fortius agens in magnas partes dividitur - conteri vero, quando in minimas. Ita metaphorice cor durum dicitur, quando divinae inspirationi quasi manu tangenti non cedit, dum in affectu peccati moratur. Frangi, quando a proposito resilire incipit - tamen non totaliter. Conteri vero, quando totaliter.

Tertio *Bonaventura* dicit, quod in contritione tria sunt attendenda, sc.: quid conteritur, quo conteritur, et ad quid contritio terminatur. Illud enim, quod conteritur, est cor peccatoris, quod est tamquam vas fictile plenum peccati veneno. Illud vero quo conteritur, sunt quasi duae molae, sc. superior et inferior; superior deorsum deprimens et humilians est timor poenae, veniens ex consideratione divina iustitiae. Inferior mola sursum

⁹ Az idézett szövegek forráshivatkozásait az idézés során nem oldjuk fel, minthogy éppen ennek problematikus mivolta e dolgozat tárgya.

elevans est spes veniae, veniens ex consideratione divinae misericordiae. In eius figura dicitur Deut. XXIII.: Non accipies loco pignoris inferiorem et superiorem molam, id est: non subtrahas timorem relicta spe, nec spem relicto timore. Illud autem vas cordis nostri ideo conteritur, ut emollescat, et peccati delectatio de eo totaliter effundatur; et ideo dicitur contritio, non confractio, quare fractio est in maiores partes, contritio in minores.

Unde quando vas in maiores partes frangitur, sapor vel res ibi reservatur; sed in contritione nihil remanet, quare in minimas partes convertitur, de quibus pulveribus tantem aliud vas, solidum humore gratiae aptatur, ut fiat vas in honorem; ut patet de beato Apostolo, cui dictum est Act. IX.: vas electionis; et taliter contritum cor et humiliatum Deus non despiciet; sed contritum et non humiliatum despiciet.

Quia licet delectatio peccati totaliter expellatur in poena inferni, et in pulverem redigatur cor damnatorum, non tamen ut inde vas fiat, quare non humiliabitur, iuxta illud ps.: Superbia eorum, qui te oderunt, ascendit semper, sed comminutum remanet. Hinc. ps.: Non sic, impii, non sic, sed tamquam pulvis, quem proicit ventus a facie terrae.

Ad hanc contritionem, a anima sanguine Christi redempta, tamquam saluti necessariam monet te sancta mater ecclesia multipliciter, sc.: verbo praedicationis, scriptura imaginis, sacrificio altaris, exemplo devotionis. Nonne audis, quid dicitur in praedicatione, quod sine contritione peccator aeternaliter peribit? Iuxta illud Ecc. III.: Cor durum male habebit in novissimo. Nonne vides imaginem Christi, in latere, id est.: in corde vulneratum pro te? Nonne vide quotidie ostendere corpus Christi in altari, et Deo patri offerri, ut te ei totaliter offerres? Nonne vides in istis diebus quadragesimae lugubriter peccatores deplorare sanctam ecclesiam, ut tu ad cor tuum redires, et peccata detestareris, ut verus filius matris ecclesiae dicereris et esses?

O quam multi duro corde perseverant! De quibus *Bern. li V. de consideratione* dicit: Quid est cor durum? (...)

G50. III.

Tertio insuper quidditatem contritionis possumus declarare assimilatione. Nam dicit *Richardus in IIII. dist. XVII.*, quod sicut in materialibus durum dicitur, quod non cedit tactui; et secundum *Philosophum IIII. Metherrorum*: frangi dicitur, quod dividitur in partes magnas, et comminui, quod redigitur in partes parvas; ita per quamdam similitudinem in spiritalibus dicitur cor hominis durum, quamdiu divinae

inspiracioni se tangenti non cedit, sed obviat persistendo in affectu peccati. Frangi vero dicitur, quando a peccato recedere incipit, quamvis nondum plene ad Deum conversum sit. Conteri vero, quando in eo totaliter destruitur affectus peccati, quod est plene resilire a peccato. Haec autem resilitio quidam dolor est; non passio appetitus sensibilis, sed secundum quod dolor accipitur pro displicentia voluntatis. Haec ille.

Deinde *Petrus de Palude* dicit ... (szó szerint a másik beszédben Petrus de Tharantasiának tulajdonított szöveg következik).

Seraphicus vero *Bonaventura in IIII. di XVI. q. I. in solutione ultimi argumenti* dicit... (néhány jelentéktelen eltéréstől eltekintve szó szerint megegyezik a D32. beszéd szövegével).

Summa Pisanella, *Contritio*, cap. I.

... contritio dicitur simul de multis tritio. Differt autem attritio a sontritione, sicut differt fractio a comminutione, quod patet in corporalibus et in spiritualibus. In corporalibus: ut patet *III. meteorum*, frangi enim dicuntur aliquae, quando dividuntur in magnas partes, sed comminui et conteri dicuntur, quando ad partes minimas reducuntur.

Sic in spiritualibus significat contritio perfectam displicentiam voluntatis de peccatis commissis, attritio vero significat quandam displicentiam imperfectam; unde quare ad remissionem peccati requiritur, quod homo totaliter affectum peccati dimittat, ideo actus ille, quo peccatum remittitur, contritio nominatur per similitudinem ad corpus, quod quidem tunc dicitur esse contritum, quando omnes partes eius per divisionem simul ad minima sunt reductae (...) *Haec b. Tho. IIII. scrip. sen. di. XVII. I. I., Petrus de Tha. ibidem, Alex. IIII. parte s. q. CCLIIII.*

Cap. II.

...in contritione penitentiae sunt attendenda tria, sc.: quod conteritur, a quo conteritur, et ad quid contritio terminatur. Primo nota, quod conteritur; nam illud, quod conteritur, est cor peccatoris, quod est tamquam vas plenum veneno. Ratio, quare cor peccatoris debeat conteri ad remissionem peccati, est ista, quare initium peccati est superbia, per quam homo sensui suo inhaerens a mandatis Dei recedit, et ideo oportet, quod illud, quod destruit peccatum, hominem a suo sensu descendere faciat. Ille autem qui perseverat in sensu suo, rigidus et durus per similitudinem vocatur, unde et frangi aliquis dicitur, quando divellitur a suo sensu. Oportet ergo ad plenam remissionem peccati, quod homo per contritionem totaliter omnem sensum et effectum peccati dimittat, et hoc est conteri cor,

sc. habere perfectam displicentiam de omnibus peccatis a se commissis. Haec *Tho. III. XVII. I. I.* (...)

Secundo nota quo cor conteratur. Nam cor duplici mola conteritur. Una est superius sursum elevans, et haec est spes veniae ex consideratione divinae misericordiae. Alia mola est deorsum deprimens, sc. timor poenae veniens ex consideratione divinae iustitiae.

Tertio nota, ad quid contritio terminatur; et tunc dico, quod ad istum finem conteritur, ut peccati delectatio totaliter effendatur; ideo dicitur contritio, non fractio. Nam fractio est in partes imperfecte divisas, contritio vero est in partes minimas et perfecte divisas, ut patet cap. praecedenti. Tunc enim vas frangitur imperfecte, sc. in partes maiores, quando odor vel color vel sapor remanet in partibus vasis; sed quando vas comminuitur, nihil remanet in partibus vasis coloris, odoris vel saporis. Sic a simili cum cor frangitur per attritionem delectatio peccati adhuc remanet, sed cum cor conteritur vel per contritionem frangitur habendo perfectam displicentiam de peccato, tunc nihil coloris, odoris, saporis, id est: delectationis peccati remanet; unde tunc fit vas in honorem sanctificatum. Haec *Alex. III. de contritione, ar III.* (...)

Rosarium, Contritio, 3.

...in contritione tria sunt attendenda, sc.: quod conteritur, a quo conteritur, et ad quid contritio terminatur. Quod conteritur, est cor peccatoris, quod est tamquam vas fictile, repletum veneno peccati, iuxta illud *Deut. XXXVII.*: Fel draconum vinum eorum. A quo conteritur, est duplex mola: una superior sursum elevans, alia mola deorsum deprimens. Elevans est spes veniae, veniens ex consideratione divinae misericordiae. Deprimens mola est timor poenae, veniens ex consideratione divinae iustitiae. De his molis dicitur *Deut XXVIII.*: Non accipies loco pignoris superiorem et inferiorem molam.

Illud vas ideo conteritur, ut emollescat, quare durum est. Cor enim durum male habebit in novissimo. Vel melius: ut peccati delectatio totaliter effundatur, ideo dicitur contritio, non fractio; quia fractio est in maiores partes, contritio in minores. Et quando maiores partes, est fractio: sapor aliquo modo remanet; ut autem non remaneat sapor nec venenum, ideo in partes minimas conteritur; et haec delectatio totaliter removetur per poenam aeternam et etiam per gratiam, et ideo utroubique contritio. Et in poena aeterna secundum illud *Ecci XXVII.*: Conteretur cum delinquente delictum. Et per gratiam: *ps.*: Cor contritum et humiliatum etc.; sed aliter

et aliter, quia ibi conteritur in pulverem non, ut aliud vas fiat, quare de impiis *dicitur*: Non sic impii; sed tamquam pulvis etc. Sed in contritione gratiae est contritio ad generandum vas novum per humorem gratiae et lacrimarum; et ideo recte dicitur contritio, non attritio, quia partium terrarum est unio, ut fiat in honorem, secundum illud de Paulo: Vas electionis est mihi: *Actuum IX. et II. Cor. II.*: Si quis emundaverit se ab his, erit vas in honorem, etc. *Petrus autem de Tharant.* illam defferentiam dicit inter attritionem et contritionem Sicut in materialibus... (jelentéktelen változtatások)

Summa Angelica, Contritio

...Bona. in III. di. XVI. ar. I. q. I. (...) notat, quod sicut conteri aliquid dicitur, quando in minimas partes frangitur, et quasi annihilatur; frangi autem, quando solum in magnas partes dividitur. Sicut metaphoricè cor hominis durum dicitur, quamdiu divinae inspirationi quasi manui se tangenti non cedit; sicut durum est, quod tactui non cedit, sed obviat, id est: dum in affectu peccandi moratur, conteritur autem, quando affectus peccati secundum omnem sui partem in eo totaliter destruitur, id est: quando voluntas perfecte recedit. Frangitur vero solum, quando resipiscere incipit, quamvis nondum totaliter convertatur. Et sic dicitur atteri, non conteri. (...)

Bo. ubi supra: Duobus modis quis conteritur. Una superius elevans, quai est spes veniae ex consideratione divinae misericordiae. Alia deorsum deprimens, quae est timor poenae ex consideratione divinae iustitiae.

G. Vorrillong, III. XX.

...Unde notandum, quod sicut notat frater Richardus de Mediavilla di. XVII. ar. I. q. I. in solutione principali, ista tria dicuntur in materialibus: durum, fractum, comminutum. Durum enim est, quod tactui non cedit, frangitur vero ex *quarto Methéo.*, quod in partes magnas scinditur; comminuitur autem, quod in partes minimas. Sic in spiritu distinguuntur: durum, attritio, contritio. Durum est cor hominis, dum Deo resistit; attritus, dum a peccato resilire incipit, quasi ad contritionem tendens; contritus dum ex toto a peccato resilit.

*

Látható, hogy a nagybőjti vasárnapra készült prédikáció "három doktorának" magyarázatában számos párhuzamosság van; egyrészt arra

mutat ez, hogy egymástól, vagy közös forrásból merítenek, másrészt pedig kínálkozik magyarázataik összevonása, a legalkalmasabb kiválasztása.

A G50. beszédben ehhez képest az első "doktor" kicserélődik (akinek kezdőmondata /Initium.../ azonban szerepel e beszéd definíció-részében, ahol kiderül, hogy ez eredetileg bibliai citátum); az újabb híven követi azért az Aquinóit, Arisztotelész-idézetét hivatkozással látva el. Petrus de Tharantasia szövege – feltételezzük, hogy jóhiszeműen – az ugyanilyen keresztnévű ferencrendi doktornak tulajdonítatik. A Bonaventura-helynek pedig kiderül a pontos, a valódi száma.

A Summa Pisanella az Arisztotelész-hely kivételével kiiktat minden közvetlen hivatkozást, s fejezetcéji hivatkozási szokása segítségével összemossa az idézeteket, de ezzel egyúttal kiküszöböli az ismétlődéseket is. Mindazonáltal a ferences szerzőknél Bonaventurának tulajdonított szellemes jelképrendszer egész gondolatmenete, a bibliai locusok megjelölése nélkül is, jól kitapintható.

A Rosarium Bonaventura szövegét (az előzőekben hivatkozva a pontos locusra) elrendezésében és tartalmában is kiteljesíti: új bibliai helyeket tartalmaz, s a gondolatmenetet a párhuzamok hangsúlyozásával feszebbé teszi.

A Summa Angelica rövidege ellenére tartalmazza – kizárólag Bonaventura-hivatkozással – a többi források szövegének minden lényeges, a többi forrás ismeretében auktorhoz köthető elemét (pl. superior: Deut.; in magnas partes dividitur: Aristoteles; totaliter destruitur: Richardus; metaphorice: Petrus de Tha.).

Mindebből megkockáztathatjuk azt a következtetést, hogy szerzőink számára elsősorban az elmondottak auktorhoz kötése a fontos, és csak ritkán az, hogy minél több szerző ismeretét tanúsítsák és adják tovább, vagy hogy minél eredetibb, régebbi hivatkozást használjanak (ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy bármely hivatkozás légből kapott lenne: az auktorok közötti válogatás lehetősége a kompiláció módszerének nagy múltja által adott); a rendi elfoglaltságok működését azonban e téren nem zárhatjuk ki teljesen.

Hogy ez a fajta szófejtő, jelképes értelmezés mindenütt megjelenik a prédikációkban és a népszerű dogmatikus enciklopédiákban: természetesnek tekinthető; viszont jelenléte a szaktudományos jellegű, a hagyományos felosztást követő Sententia-kommentárokból (Guillermus Vorrillong idézi Richardus de Mediavilla ugyanilyen műfajú munkáját)

arra mutat, hogy az ilyen jellegű érvelést ekkor még a tudomány tekintélye is megpecsételi.

Többek között ennek köszönhető az a jelenség, hogy e korban – a nyomtatás új lehetőségeinek lassú tudatosulása korában – az egymástól eredetileg jól meghatározható távolságra lévő műfajok: dogmatikus művek és prédikációs-kötetek igen közel kerülnek egymáshoz; a tárgyszók kifejtése során nincs lényegi különbség közöttük, csak esetenként formális.

A kompiláció, a rutinná váló újrafogalmazás is ezt a tendenciát erősíti. A népszerű dogmatikus munkák nyomtatásban való terjedése könyvtárat helyettesít a prédikációs szerző kezében (kinek célkitűzése nem sokban különbözik a praktikus summák szerzőiénel), akiben a kéziratos hagyományozás reflexei működnek: elsősorban másol, mert ezzel abszolút konkrét, egyetlen könyvre vonatkozó helyi igényt akar kielégíteni; és csak másodsorban szerkeszt, a rendelkezésére álló eszközök és fennmaradó fizikai és szellemi energiái arányában, a szűkebb környezetében érzékelhető tartalmi igényeket szem előtt tartva (v.ö. pl. a Mohamed tárgyszó kifejtésével a magyarországi szerzőknél). Munkáját tárgymutatói által akár népszerű dogmatikák szerzői számára is használhatóvá teszi – noha ez a műfaj részben többet, részben kevesebbet követel szerzőjétől, mint a prédikációciklus, mégis egy széles, egyre szélesedő morálteológiai rétegben: ugyanazt.

E tematikai kiszélesedés oka a prédikációk oldaláról nézve a hallgatóság (akinek ezek írónak, bármily áttételesen is) hittani, dogmatikai, biblikus műveltségének aránylag – a mai közvélekedés által elképzelhez képest – magas foka lehet. Az itt ismertetett prédikációs gyakorlat mellett ugyanis nehéz elképzelni egyrészt azt, hogy ilyen alapos elemzéseket, ennyi nem-alapvető, árnyalt ismeretet tartalmazó beszéd: kezdő hallgatóságnak készült volna; másrészt azt, hogy az az akár írástudatlan gyülekezet, amely legalább egyszer hetente, gyerekkorától kezdve, ilyen gazdag tanítást kapott, ne tett volna szert bizonyos jártasságra ebben a műveltséganyagban – ami számos rétegben mindennapos vallásgyakorlatát, egész kultúráját érintette, sok vonatkozásban szabályozta.

Ennek a szempontnak az alapos vizsgálata revelatív eredményekhez vezethet a népi vallásosságnak, reformáció terjedésének és a kor magasabb műveltségi formái, így pl. a humanizmus szubkulturális tényezőinek kutatásában egyaránt.

2. AMICITIA

Ez a tárgyszó – talán mert nem tartozik a szűkebb értelemben morálteológiai témák közé – nem szerepel minden dogmatikus summában; elképzelhető, hogy az ilyen munkákban való tárgyalása újabb keletű. A Summa Pisanella igen bőven, 19 fejezeten keresztül tárgyalja, alkalmanként ismételve önmagát; ennek oka az lehet, hogy ugyanazt az anyagot többféle elrendezésben hozza. Ennek praktikus haszna, hogy segítséget nyújt a prédikációszerzőnek többféle felosztás kitöltésére, tehát mintegy helyette végzi el a különféle ötvözcési lehetőségek feltárásának munkáját.

Figyelemreméltó, hogy Antoninus Florentinus (a másik dogmatikaszerző, aki foglalkozik ezzel a tárgyszóval) kilenc paragrafusa közül csak az utolsóban szakad el a Summa Pisanellától, egyébként ezt kivonatolja, hivatkozva is rá. Így feltételezhetjük, hogy Rainerius de Pisis összeállítására e tárgyban széles körben ismert volt. S minthogy Laskai Osvát erre a műre máshelyütt többször is hivatkozik¹⁰, elég valószínű, hogy két prédikációja szerkesztésekor is közvetlenül ezt a forrásmunkát használta. Így ennek a két sermónak a vizsgálata újabb, és talán közvetlenebb adatokkal szolgálhat a prédikációszerzés folyamatához.

A Szent Bertalan ünnepére írott 79. beszéd felosztásában a hűség különböző megnyilatkozási módjai között kerül sor a barátok közötti hűség tárgyalására. E pont hármasként fő felosztásában (*benivolentia, concordia, beneficentia*) a Summa Pisanella IX. fejezetét követi, a concordia-rész további felosztásában úgyszintén, de egy ponttal megtoldja (*concordia in obsequio*), és a *concordia in affectu* című pontot Raineriusnak egy másik fejezete, a XV. alapján mintegy fonákjáról tárgyalja, vagyis a hamis barátság fajtáinak oldaláról.

Ez a forráskövetés abban áll, hogy az auctoritások a forrás sorrendjében követik egymást, s bár a szöveg jelentősen megrövidül, az idézetek egy-két kivétellel mind megmaradnak. Kiegészítés mindössze három helyen található: ezek az ünnep tartalmához igyekeznek kapcsolni a

¹⁰ Pl. D8. Q: *Dicit enim Rainerius in Summa, titulo De gratia, quod homo ex puris naturalibus per liberum arbitrium sine gratia non sufficit ad quinque...; D33. P. etc.*

témát (az egyik esetben egy más forrásból származó exemplumot is segítségül hívja); de minthogy ez a kapcsolat mindenképpen meglehetősen laza, ezek a mondatok sokkal általánosabbak, mint az ünneptől egyébként független téma kifejtése. Pl. az utolsó ilyen kapcsoló mondat így szól: *Ex quibus patet, quod beatus Bartolomaeus habuit fidelem amicitiam ad Christum et ad nos, quare fuit benivulus, concors et beneficus.*

A másik beszéd (99.), melyben Simon és Júdás apostolok ürügyén az amicitia-téma bővebb és nagyrészt más szempontú kifejtésére kerül sor, sokkal több gondot fordít arra, hogy forrásának a bibliai idézetek ellenére vallási vonatkozásoktól csaknem teljesen mentes szövegét pontonként kiegészítve a krisztusi gondolatokkal szoros összefüggésbe hozza. Ezek a kiegészítések minden egyes pont kifejtésének második részeként jól elkülöníthetők, auktoritásaik nem szerepelnek a Summa Pisanellában.

A beszéd a János-evangélium 15. fejezetéből vett thema-mondat felosztására épül: *Vos amici mei estis, si feceritis, quae praecipio vobis.* Ezt kifejtve a bevezető hármass felosztásban a Summa Pisanella V. fejezete alapján, az egész beszéd hármass felosztásának első nagy pontja pedig a XV-XVIII. fejezetek alapján készült. A második nagy pont: *amicitiae operatio*, nem követi Raineriust, és alig van benne általánosítható, vagyis nem kifejezetten a krisztusi szeretetre vonatkoztatott elem. Az utolsó pont a parancsok teljesítéséről szól.

Első példánk az egyezés és különbözőzés bemutatására a beszéd előzetes felosztásából és a Summa Pisanella V. fejezetéből való:

S99.

...amicus, qui est in prosperis, tria debet amico, qui est in infortunis, sc.: Primo prompte ad sua beneficia vocare. Secundo sponte eidem sua bona communicare. Tertio tarde eidem debet mala intimare.

Primo namque amicus, qui est in prosperis, debet amicum prompte ad sua beneficia vocare. Cuius ratio est, quod cum unus amicus sciat amicum de suis bonis gaudere et delectari, et hoc ei fit delectabile, expedit, ut cito vocet amicos ad sua beneficia, ut ea eis communicet cito; quare dicitur Prover. III.: Ne dicas amico tuo: vade et revertere; cras dabo tibi – cum statim posses dare, quod dicit: non solum benefac amico tuo, sed etiam cito, quare qui cito dat, bis dat. Hinc Seneca: Tantum demis gratiae, quantum addis more. Et Prover. VI.: Discurre, festina, et suscita amicum tuum.

Sic Christus Deus, Dei altissimi filius vere facit hoc amicitiae signum, qui cum esset dives, nos vero miseri et inopes, venit ad nos, et ut natus est, statim coepit vagitu nos vocare ad sua divinitatis divitias. Tandem praedicans sua sanctissima lingua vocavit dicens Matth. XI.: Venite ad me omnes. Potissime peccatores vocabat, cum quibus amicitiam in incarnatione contraxit, dicens Matth. IX.: Non veni vocare iustos, sed peccatores.

Summa Pisanella, cap. V.

Amicus namque, qui est in bonis fortunis, tria debet facere amico suo, qui est in malis fortunis: primo enim debet prompte eum ad sua beneficia vocare; secundo debet sponte sua bona communicare; tertio debet tarde ei mala intimare.

Primo dico, quod amicus, qui est in bonis fortunis, debet amicum suum, qui est in malis fortunis, ad sua bona prompte et solícite vocare. Cuius ratio est, quod cum unus amicorum sciat alium, amicum suum de suis bonis gaudere et delectari, et hoc ei sit delectabile, oportet, quod cito vocet amicos suos ad suas bonas fortunas, ut eas amico suo communicet; oportet enim, quod bonus amicus et bonus homo cito beneficiat amico suo indigenti; unde Prover. III.: Ne dicas amico tuo: vade et revertere; cras dabo tibi – cum statim possis dare, quod dicit: non solum benefac amico tuo indigenti, sed benefac cito, quare qui cito dat, bis dat. Seneca: Tantum demis gratiae, quantum addis more. Et Prover.: Discurre, festina, suscita amicum tuum.

A hamis barátság magyarázatával három helyet vethetünk össze, hiszen ezt fölhasználta már Laskai a 79. beszédben is.:

Summa Pisanella. ca. XV.

...quadruplex est amicitia, sc. ficta, mala, vera et perfecta. Primo dico, quod est amicitia ficta vel falsa, et talis fit quattuor modis: primo, quando est in solo nomine, et non opere; *secundo, quando est occulte, et non manifeste*; tertio, quando est ore, et non corde; quarto, quando est in prosperitate et non adversitate.

Primo dico, quod amicitia est falsa vel ficta, quando est solo nomine, et non opere: Ecc. XXXVII.: Est amicus solo nomine, et non re. Amicitia talis amici est vitanda, eo quod est sine humore charitatis, *sine valore veritatis, sine virore (?) vel dulcedine veritatis*, propter quod prohibetur I. Ioh. III.: Non diligamus verbo el lingua, sed opere et veritate.

Quod verbum exponitur tribus modis. Primo sic: Non diligamus verbo et lingua, quod dicit: Ille verbo tantum diligit, qui bonnum promittit, et non solvit; multi namque verbo multum amorem ostendunt, sed opere nihil. Et subdit: Neque lingua tantum sc. diligamus: ut ille, qui dicit se facere aliquid propter Deum, et non facit. Sed opere et veritate: quia verus amicus toto corde diligit, et opere perficit. Secundo modo exponitur sic: ut verbum et lingua pro eodem exponatur ut sic: Non diligamus verbo et lingua. Verbo et lingua diligit, qui dilectionem in effectu ostendit, non tamen ordinata intentione. Unde Aug.: Quam multi sunt, qui iactantiae causa multa distribuunt, multa donant, et nil aliud quaerunt, nisi humanam laudem et gloriam popularem plenam ventis, nulla stabilitate solidatam. Sed opere et veritate. Tullius de amicitia vera sic ait: Ille est verus amicus, qui omnia bona sua aliis communicat, et mala aliorum facit sua; qui vero aliter amat, fictus est amicus, et nominatenus. Tertio modo exponitur sic secundum Aug.: Non diligamus verbo et lingua, quod dicit: Non perhibeat testimonium tibi de eo, quod fecisti lingua aliena, sed conscientia tua propria interroga cor tuum, vide, quid fecisti et quid appetisti, an salutem tuam, an laudem hominum? ideo subdit: Sed opere et veritate, id est: sinceritate intentionis, ita quod vera dilectio in duobus consistit, sc. in sinceritate mentis et integritate operis, propter quae duo merito dicit: Sed opere et veritate.

S79.

Tertio concordia amicorum debet esse in affectu, ut se mutuo diligant, O quam pauci sunt tales amici; sed multi sunt amici solo ore, sed non corde, de quibus Ecc. XXXVII. dicitur: Est amicus solo nomine, sed non re. Quod prohibetur I. Ioh. III.: Non diligamus verbo et lingua, sed opere et veritate. Verbo et lingua diligit, qui dilectionem in effectu non ostendit, multa promittit, et non dat, vel si dat, non tamen ordinata intentione. Unde Aug.: Quam multi sunt, qui iactantiae causa multa distribuunt, multa donant, et nihil aliud quaerunt, nisi humanam laudem et gloriam popularem plenam ventis, nulla stabilitate solidatam.

S99.

...Amicitia ...distinguitur in quadruplicem, sc.: Primo quaedam est ficta. Secundo quaedam est mala. Tertio quaedam est vera. Quarto quaedam est perfecta. Primo dixi, quod quaedam amicitia est ficta vel falsa, quae fit tripliciter, videlicet: Primo, quando est in solo nomine, et non opere. Ecc. XXXVII.: Est amicus dolo nomine, et non re, et talis est sine

veritate; ideo dicitur I. Ioh. III.: Non diligamus verbo et lingua, sed opere et veritate. Hinc Tullius de amicitia: Ille – inquit – est verus amicus, qui omnia bona sua amico communicat, et mala amici facit sua; qui vero aliter amat, fictus est amicus et non in tenetur.

Et tales falsos amicos habet Christus dominus, qui dicuntur Christiani nomine, sed sunt eius inimici opere, de quibus Apostolus dicit: Confitentur se verbis nosse Deum, factis autem negant; et haec est Christi maxima charitas, quod etiam talibus benefecit, iuxta illud Roma. V.: Cum essemus inimici Deo, reconciliati sumus per mortem filii eius. Et Ioh. XV.: Maiorem charitatem nemo habet ut animam suam ponat quis pro amicis suis.

(Antonius Florentinus kivonatolt szövege mindkét Laskai-változattól eltér, a leglátványosabban azért, hogy kihagyja mind az Augustinus-, mind a Cicero-idézetet. Ezért nem valószínű, hogy ez lenne Laskai forrása.)

Az első példa – a néhány apró eltérés, szinonima-használat ellenére – szó szerinti átvétel. A kiegészítésben Laskai a gondolatmenetnek minél több elemét igyekszik a krisztusi bartáságra vonatkoztatni: a par excellence gazdag fordul a szegény felé, nemhogy hívja, de maga jön hozzá; ebben az értékrendben – mely a Summa Pisanella szövegeiből teljesen hiányzik – az igazi nincstelen a bűnös, a leggyönyörteljesebb kincs pedig a megváltás.

A második példa Rainerius-szövegében kurzívan szedve megfigyelhetjük, hogy melyek azok a részletek, amelyeket Laskai egyik sermójában sem használt föl: elhagyja a felosztás egyik pontját (talán mert a többinél árnyaltabb jelentésű); a tautologikus (talán sajtóhibás) kifejezést; a János-levélből való mondat magyarázataiból a nem eléggé pregnánsan különböző, önisméltó elemeket és a témát éppen hogy érintő Augustinus-idézetet. Viszont e magyarázatok tartalmas részeit egy tömör mondatba sűrítve megtartja a 79. beszéd szövegében, ahol szó, tett és szándék egységére helyeződik a hangsúly, s a hamis szándékú tett lehetséges indítékát jól kifejezi az Augustinus-idézet. A 99. beszédben mindez elmarad, hiszen ott – talán a kiegészítés előkészítése kedvéért – inkább a valódi, a tettekben megnyilatkozó barátságról van szó, tehát a pont címének második feléről; ehhez pedig a Cicero-idézet tartozik. Mert ilyen a kiegészítés tendenciája is: Krisztus hamis barátainak szavaikat meghazudtoló tetteitől eljut Krisztus érdemektől független, tökéletesen önfeláldozó szeretetéig.

Egészen más gondolatmenet (*divisio*) alapján építi fel Temesvári Pelbárt az *amicitia* tárgyszónál hivatkozott beszédét¹¹. Talán nem véletlen, hogy ugyanazon thema-mondat kifejtéseként szerepelteti, mint Laskai Osvát a Szent Simon és Júdás apostolok ünnepére készült beszédében, és hogy ő ezt a témát az apostolok közös miséjére szánja. Egyrészt biztosra vehetjük, hogy az e napra előírt evangélium (Ioh. 15. 12-16.) sugallja a *barátság* általános, akár az egész beszédre kiterjedő tárgyalását, másrészt azonban ez nem jelenti azt, hogy liturgikusan kötötté vált volna helye, hiszen Laskai Szent Bertalan ünnepén is tárgyalja, Petrus de Palude számára pedig a *convivia* tárgyszóval tart szoros rokonságot, minthogy a farizeus lakoma-meghívása kapcsán (Lu. 14.) tárgyalja egyik vasárnapi beszédében¹².

Noha Temesvári Pelbárt hivatkozott idézetei közül csak néhány azonos a többi említett szövegével, tehát közvetlen forrását eddig nem sikerült megtalálni, mégis éppen a különbözős által mutatkozik meg az, hogy az e tárgyról elmondható középkori tudásanyag körvonalazódásakor – az auktoritás-anyag viszonylag korlátozott volta folytán – az egymástól függetlenül kialakuló gondolatmenetek, citátum-tömbök "végső" forrásai megegyeznek: az Ószövetség könyvei közül magától értetődik a Példabeszédek és a Prédikátor könyvének felhasználása; az antik szerzőktől származó idézetek között pedig az anyaggyűjtés éppen e témára jellemző bázisa lehetett Arisztotelész Nikomakhoszi etikájának elsősorban a VIII. könyve és Cicerónak Laelius vagy a barátságról című dialógusa. Az egyházatyáktól (Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Isidorus) származó – többnyire a mű címére is hivatkozó – idézetek oly nagy számú és terjedelmű anyagból származnak, hogy ez esetben feltételezhetjük tematikus, esetleg auktor szerinti florilegiumok használatát, a tárgy kifejtéseinek kialakulása során.

¹¹ Pelbartus de Themeswar: sermone Pomerii de sanctis. Hagenau, 1499.

¹² Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de tempore. Strassburg 1484. Sermo 154. J.

3. CHOREA

Erre a témára Laskai prédikációiban három ízben, három változatban kerül sor. Mint látni fogjuk, a három változatban két olyan gondolatmenet ill. motívum szerepel, amely két-két prédikációban közös; ezek közül az egyiknek a forrását – melyre a két hely közül az egyikben hivatkozik is – ismerjük. A három szövegrész közös jellemzője, hogy nincsen semmiféle aktualizáló vonatkozásuk, nem derül ki belőlük, hogy e tekintetben milyen szokásokkal rendelkező közösséget szólít meg a szerző. Ennek az ellenkezőjére egyébként Laskainál egyetlen esetet találtam, amikor a második parancsolat ellen elkövethető bűnök sorában az istenkáromlással a következő indoklással nem foglalkozik: *Et quare blasphemia proprie dicta in nostris provinciis (Deo propitio) non auditur, et etiam improprie dicta valde raro auditur, ideo de ilis pauca locuti sumus.*¹³ Általánosnak tehát azt a tendenciát tekinthetjük, hogy a minél szélesebb körű felhasználhatóságra szánt prédikációk szükségképpen legfőbb véletlenszerűen tartalmazznak időszerű, konkrét társadalmi közeghez kapcsolódó tartalmakat¹⁴.

A Keresztelő Jánost lefejeztető Heródes bűnének egyik kiváltója a tánc¹⁵. Az ennek megfelelően mélyen elítélő mondatok után megjelenik mint nevetség tárgya, a perverzítés megtestesítője: egy táncoló számár képe: *Unde si asinus ita saltaret, sicut videmus facere choreatrices, dicerent: Certe confusum est caput asini! Ecce si esset risibile in bruto, cur non magis in homine?* Ezután a Summa Angelica Chorea-cikkének hivatkozott, rövidített, az auctoritások egy részét kihagyó szövege következik. Ez önmagában azonban túlságosan engedékeny lenne, hiszen hét feltétel teljesülése esetén engedélyezi a táncot, sőt alkalmanként dicséretesnek is tartja, ha a lélek gyönyörűségét fejezi ki Isten dicsőségére, vagy ha a testi egészséget szolgálja; ezért Laskai hangsúlyozza, hogy ilyen, valamennyi feltételhez igazodó táncolás nemigen létezik, márpedig különben: bűn.

13 Q12.F

14 V.ö. d'Avray: I.m. 158.

15 S81. K7v

A 26. vasárnapi (Hamvazószerda előtti) beszéd az ördögnek tett szolgálatként, az ő találmánya, s "adományaként" szól a táncról, tehát mintegy feltétel nélkül halálos bűnnek tartja. Érvélese betetőzéseként mégis a kinevetetés eszközához folyamodik, s csaknem szó szerint hozza a De Sanctisből már ismert táncoló szamárré képét: *Admiranda certa fatuitas est ducere choreas hominibus, cum etiam in brutis esset ridiculum. Si enim asinus noster (salvo honore) in theatro saltaret, sicut chorizans, certe omnes irriderent, dicentes: Vere confusum est caput asini, quare sic contra suam naturam saltat.*¹⁶

A 3. parancsolat tárgyalása során, az ünnepnapokon tiltott cselekedetek között kerül sor a táncval kapcsolatos állásfoglalásra¹⁷. Itt semmi újdonságot nem találunk: a Summa Angelica hét feltételét hozza, sok hivatkozását is átvéve, de rá nem hivatkozva.

4. SOMNIA

Az álomra vonatkozó középkori tudásanyag gerince egy hat vagy hét tagú felosztás, mely az álom lehetséges okait tartalmazza; mindazonáltal a vizsgált négy forrásban nincs két azonos megfogalmazás. A két Laskai-részlet (S17.g3r-v, Q8.Z) hét-hét pontja között az auktor-hivatkozáson kívül (Isidorus ill. Gregorius) az a különbség, hogy a később keletkezett beszédből két pont hiányzik, s ezeket a többi pontok kombinációi helyettesítik, amelyek így új elemet nem tartalmaznak. (Külön is pontot alkot a "nappali gondolat", az "ördögi" ill. az "isteni kinyilatkoztatás" mint az álom okozója, majd az utóbbi kettő a "nappali gondolat" egyszerre hatva.) Talán feltételezhetjük, hogy a későbbi változat igazodik a korszerűbb forrásokhoz, minthogy ez áll közelebb Rainerius de Pisis és Antoninus Florentinus e címszónál szereplő megfogalmazásaihoz, s mivel a kimaradt két pont tartalma vitatható: az égitestek befolyása az álmokra messzemenő asztrológiai következtetésekre adhatna okot, a különféle vérmérsékletek álmokat meghatározó hatása pedig szerepel ugyan a Summa Pisanellában is, ám hangsúlyozottan nem a fő okok sorában.

¹⁶ D26.Z

¹⁷ Q14.R

Valamennyi forrás egyéretelműen és határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy jobb nem törődni az álmokkal, minthogy a tévedés lehetősége igen nagy abban a tekintetben, hogy az ördög igen gyakran Isten angyalának képét ölti magára. A minden forrásban azonos bibliai idézetek (5 citátum) azonban nem erről szólnak, általánosabbak, és nem emlegetik az ördögöt. Nem is szilárdul meg sorrendjük, mert nem állíthatók logikai rendbe, minthogy rokonértelműek¹⁸; így a gondolatmenet során szinte bárhol lehet szerepeltetni őket. Az állásfoglalást tehát ezek mint auktoritások nem támasztják kellőképpen alá, pedig erre nagy szükség volna, hiszen a közismert és hivatkozott bibliai történetek kivétel nélkül álomban történt isteni kinyilatkoztatásokról szólnak, és soha nem az ördög incselkedéseiről. Így kerül négy forrásunk közül háromban elő, Gergely-hivatkozással ill. anélkül, egy meglehetősen primitív exemplum, igen variábilis szöveggel:

Q8.Z

...prout refert Grego. li. IIII. dial. de quodam, cui promisit diabolus in somnis, quod longo viveret tempore, qui multam percuniam sub spe longioris vitae congregavit. At miser subito mortuus omnia intacta reliquit, sicque deceptus est.

Anth. Flor. pars I. tit. II. cap. VII. 3.

Unde narrat Greg. li. moral., quod cum cuidam assuetum fidem somniis adhibere intimatum fuisset in somnis ex diaboli illusionem, quod multum adhuc deberet vivere, exposuit se totum avariciae per fas vel nefas, ut posset sibi in longinquum providere; sed subita morte praeventus est.

Rainerius, De somniis, cap. V.

...sicut cuidam olim accidit, qui dum vehementer attenderet somniis, somniavit se diu victurum; cumque multa bona vitae suae in annos plurimos congregasset, repente mortuus est, et omnes divitias suas intactas dimisit. Sicur etiam legitur de divite ampliante horrea sua, et cum omnia congregasset, subito mortuus est. Lu. XII.

Az auktoritás-lehetőségek bizonytalanságára vonatkozó feltételezésünket támaszthatja alá, hogy a legutóbb idézett szöveg még elhagyja a Gergely-hivatkozást, evangéliumi argumentumot kapcsol hozzá,

¹⁸ Pl. Ecc. XXXIII.: *Multos errare fecerunt somnia. Levi. XIX.: Non observabitis somnia. Ecc. V.: Multas curas sequuntur somnia...*

ahol azonban nincs szó semmiféle ördögi kísértésről; a csúsztatás logikai eszközét alkalmazza, biztosítani szánékoztván állításának minél tekintélyesebb igazolását. Magának a szövegnek a változékonysága pedig annak tulajdonítható, hogy itt nem az eddig vizsgált citátum-típusról van szó, hanem ez a szövegükben kevésbé szilárd exemplumokkal tart rokonságot.

5. RETE DIABOLI

Laskai Osvát hat pontból álló gondolatmenetének, kifejtéseinek és citátumainak¹⁹ meglehetősen pontos párhuzama, feltételezhetően: előzménye (ha nem is közvetlen forrása) Petrus de Palude 112. beszéde. Ismét megállapíthatjuk, hogy noha a halász/háló kép Krisztusra, az apostolokra és utódjaikra vonatkoztatva sokszor előfordul az Újszövetségben, az ördög hálója azonban mint ellentét-lehetőség soha nem szerepel, így mint bibliai auktoritás egyetlen zsoltársor jön szóba²⁰, amely viszont nem lehet ihletője a hattagú divísióknak.

A két beszédrészlet összehasonlítása két olyan megfigyelést eredményezett, amelyek általában is jellemzőek lehetnek Laskai Osvát forráskezelésére, vagyis arra, hogy saját szövegében milyen megszerkesztettségi fokra törekszik.

1. Petrus de Palude szövege jól érzékelhetően vázlat csupán, saját mondatai tkp. a citátum-sorok kapcsolódását, csoportosítását indokolják szűkszavúan, s nem érzékeltetik azt a kommunikációs viszonyt, amelyben végső soron ez a szöveg eléri célját. Laskai Osvát mondatai sokkal kidolgozottabbak, életszerűbbek, a prédikáció hallgatóságának jelenléte helyenként egészen kézzelfogható. Példánk az első pont magyarázatából (a Laskai Osvátnál szereplő bővítések kurzíván):

Petrus de Palude:

Item dicunt: infernus non est ita calidus, sicut dicunt; contra hoc evangelium Mathei XXV.: Ite in ignem aeternum. Isaiae XXXI.: Quis poterit habitare de vobis cum igne devorante, aut quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis. Item dicunt: Non est ita difficile salvari, sicut

¹⁹ S3.a8v-b1v

²⁰ Ps. 140.: *Cadent in retiaculo suo peccatores.*

allegant praedicatores. Contra hoc Mat. VII.: Arta est via, quae ducit ad vitam. Et I. Pe. IIII.: Iustus vix salvabitur, et solum salvantur iusti.²¹

Laskai Osvát

Item *irretiti a diabolo* dicunt: Ha, infernus non est ita calidus, sicut *praedicatores* dicunt. *Et in hoc niseri verum dicunt, quod non est ita calidus, sed magis mille milies, quam dici possit, qui non uno anno, vel centum aut mille annis, sed in aeternum cremabit damnatos, iuxta illud Mat. XXV.: Ite maledicti in ignem aeternum. O igitur irretite et captive diaboli, audi nunc, qui disputas cum creatore tuo, quid dicat Esa. XXXIII.: Quis poterit habitare de vobis cum igne devorante, aut quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis. Similiter captivi diaboli si non dicunt voce, dicunt tamen corde:* Ha, non est ita difficile salvari, sicut allegant praedicatores. Contra *hos clamat salvator Math. VII.: Arta est via, quae ducit ad vitam. Et I. Pe. IIII.: Iustus vix salvabitur, et solum salvantur iusti.*²²

2. Több pont kifejtése során előfordul, hogy Laskai Osvát kevesebb citátumot használ. Az elhagyás oka az összehasonlítás által jól kitapintható: Petrus de Palude szerepeltet néhány olyan idézetet is, amelyek csak érintőlegesen kapcsolódnak a tárgyhoz, nem szerves részei a gondolatmenetnek. (Jelentésüket az indokolhatja, hogy lehetővé tesznek kisebb-nagyobb kitéréseket, a felosztás bővítését.) Kimarad pl. az ötödik pont tárgyalása során egy Ambrosius-idézet: *Facilius iuveni, qui servavit innocentiam, quam qui egerit veram poenitentiam.* A gondolatmenet egésze a halál mindenkori közelségét hangsúlyozza itt, ez az idézet pedig nincs teljes összhangban a korábban elhangzottakkal, minthogy a penitencia bizonyos "leértékelését" sugallja.

Az utolsó pont kifejtése során Laskai Osvátnál öt hivatkozott idézet is hiányzik Petrus de Paludéhez képest, képi motívumait viszont egy kivételével (a szándékosan nyitva hagyott láda) szerepelteti:

Petrus de Palude:

...Responddct *Aug.:* Qui te creavit sine te etc., praecise ac si diceret: cistam non claudio, si debeo servare, servabo. S. Tho. parte I. q. XXIII.: praedestinatio non ponit necessitatem bene operandi in salvandis, sicut

²¹ 112.O

²² S3.b1r

nec praesentia male agendi in damnatis, ut patet XXIII. q. III. "Nabuchodonosor", ubi dicit *Aug.*: Item vasis irae numquam Deus redderet interitum, si non spontaneum inveniretur homo habere peccatum; ergo non necessitas, sed voluntas operatur. Bern.: Voluntas hominis est origo vitii et virtutis. I. Thess. III.: Non vocavit nos Deus ad immundiciam, sed in sanctificationem; studeat ergo unusquisque vas suum possidere in sanctificatione. *Exemplum* de Ludvico Lanthgravio Thuringiae infirmante, qui hoc tenuit. Respondit medicus: Si debetis mori, moriemini. Respondit: Si non occurretis, moriar. At ille respondit: Si hoc credatis de praesenti vita, cur non de futura?²³

Laskai Osvát:

Dicit sanctus Tho. in I. parte q. XXIII., quod praedestinatio non ponit necessitatem bene operandi in salvandis, sicut nec praesentia male agendi in damnatis, ut patet XXIII. q. III. "Nabuchodonosor": Vasis irae numquam Deus redderet interitum, si non spontaneum inveniretur homo habere peccatum. Quaero: quare facis medicinam? si Deus praevидit, sanaberis. Quare in navigando uteris remige? quare uteris nave, si Deus praescivit, quod non morieris in mari? O stultissima cogitatio! non intellegentes, quod Deus sic ordinavit, ut per bona opera veniant ad salutem homines; cur tunc dilius Dei passus fuisset? cur praedicasset? cur se humiliasset? si de necessitate salvari homines potuissent? Tene certum.²⁴

Míndezek alapján összegezhetjük, hogy a vizsgált forrásokban milyen kompilációs módszerek alkalmazását figyelhettük meg:

1. Másolás. Bár kimutatása a legegyszerűbb, a mögötte rejlő alkotói, szövegszerkesztői gesztus, a válogatás, a választás műveletét, szempontjait nehéz tetten érni. (pl.: *amicitia*.)

2. Citátum-tömbök. A vizsgált technika legszembeütőbb és legáltalánosabb szabálya az egyes tárgyszavak és felosztásaik alatt összegyűjtött hivatkozott idézet-sorok átvétele. (Pl.: *contritio*.)

3. Különböző tárgyszavak kifejtéseinek összeszerkesztése. Az éppen aktuálisnak tartott tárgyszó természete, kifejtés-lehetőségeinek terjedelme, kapcsolódási lehetőségei szabják meg, hogy a különböző

²³ 112.Q

²⁴ S3.b1v

helyeken feltalálható anyagot hogyan szerkeszti egybe a kompilátor. (Pl.: amicitia.)

4. Elhagyás. Vagy az összeszerkesztés során, vagy egyszerűen a műfaj követelményeihez való alkalmazkodás folytán kerül sor pontok, kifejtések, hivatkozott idézetek elhagyására. (Pl.: contritio, amicitia, somnia, rcte.)

5. Attribúció-csere. Különféle jellegű és korú tévedések eredménye. Oka a többszörös kompiláció, ill. hogy a közvetlenül feltalált hivatkozott idézet egy másik hivatkozott idézet része stb. Szándékosság csak nagy óvatossággal feltételezhető. (Pl.: contritio.)

6. Önálló kiegészítés. Esetenként nehéz megkülönböztetni a 3. pontban tárgyalt módszertől. Szolgálhatja a tárgyszónak a liturgikus alkalomhoz való kapcsolását (pl.: amicitia), jelentheti új citátumok szerepeltetését, esetleg a "végső" forrás használatával (itt elsősorban a Biblia jöhet szóba, ld. somnia), tartalmazhatja az idézettekől eltérő vélemény megfogalmazását (ld. chorea). A legritkább esetben jelent valamiféle aktualizálást (ld. chorea). A középkori prédikációszerzők forráshasználatának gyakorlatáról pedig megállapíthatjuk:

1. A prédikáció műfajának alapforrása, mennyiségi és minőségi arányati tekintve egyaránt, a dogmatikus irodalom, annak forrásbázisával együtt.

2. A dogmatikus mű a prédikációszerző kezében konkordancia szerepét tölti be.

3. Az ily módon feltalált anyagot a prédikációszerző – műfaja és közönsége szempontjait tartva szem előtt – a legalapvetőbb hittani tudnivalók rendszerében elhelyezve használja föl.

Feltételezhetünk tehát egy virtuálisan létező egységes hagyományt, amely minden megfogalmazásban, s a leginkább éppen az újrafogalmazás műveletében manifesztálódik: az éppen – többé-kevésbé véletlenszerűen – megválasztott közvetlen forrás(ok)ban is, és a szerző "új" szövegében is, amelyet műve aktuális céljai szerint formál át, olyan módon és olyan mértékben, hogy ez az új szöveg is az egységes hagyományt reprezentálja. Az átformálás valamennyire kitapintható szabályok szerint történik, amelyek nem csak a kötelező elemek szerepeltetését kívánják meg, hanem a készülő munka aktuális céljainak szem előtt tartását is.

Az eltérések – természetesen a kötelező egyezésekkel együtt – nemhogy nem zilálják szét az egységes hagyományt: inkább

megszilárdítják, azáltal, hogy a szerzők az előttük fekvő forrásban érzékelhető biztonsággal ismerik fel az el nem hagyható elemeket; valószínűleg ilyen elemnek tekintik a forráshivatkozások nagyrészt is, amelyek szerepe így a legtöbb esetben pusztán a szöveg auktoritásának igazolása. Éppen a változatok lehetősége és szükségessége teszi élővé ezt a hagyományt, hiszen különben mi indokolná újabb és újabb megfogalmazások létrejöttét?

*

FÜGGELÉK

A megvizsgált régi nyomtatványok:

Angelus de Clavasio: Summa angelica de casibus conscientiae. Venezia 1478. (Inc. 195²⁵)

Antoninus Florentinus: Summa theologica, Pars 1-4. Cum Tabula Johannis Molitoris Nürnberg 1486-1487. (Inc. 249, 253)

Caracciolus, Robertus: Sermones de laudibus sanctorum. Napoli 1489 (Ins. 907)

Durandus a Sancto Porciano: In Petri Lombardi Sententias theologicas commentariorum libri IV. Venezia 1586.

Herolt, Johannes: Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum, et de miraculis beatae Mariae virginis. Strassburg, 1499. (Ins. 1670)

Herveus Natalis, Brito: Quattuor quodlibeta. Venezia 1486. (Inc. 1673)

Holkot, Robertus: Quaestiones super IV libros Sententiarum. Lyon 1497. (Inc. 1709)

Johannes de Bromyard: Summa praedicatorum. Nürnberg 1518.

²⁵ Sajó Géza - Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Budapest 1970.

- /Johannes de Verdena/*: Sermones Dormi secure dominicales (Köln 1480. Inc. 1960.)
- Leonardus de Utino: Sermones aurei de sanctis. /Strassburg 1483./ (Inc. 2058)
- Lochmaier, Michael: Sermones de sanctis. Cum sermonibus XXIII Pauli Wann annexis. Hagenau 1497/. (Inc. 2091)
- /Osualdus de Lasko/*: Quadragesimale Bigae salutis. Hagenau 1501. (RMK III.89)
- /Osualdus de Lasko/*: Quadragesimale Gemma fidei intitulatum. Hagenau 1507. (RMK III.141)
- /Osualdus de Lasko/*: Quartus liber Rosarii theologiae aurei. Hagenau 1508.
- /Osualdus de Lasko/*: Sermones de sanctis Biga salutis intitulati. Hagenau 1499 (Inc. 2485)
- /Osualdus de Lasko/*: Sermones diminales Biga salutis intitulati. Hagenau 1499. (Inc. 2483)
- Pelbartus de Themeswar: Rosarium aureum. Hagenau 1500. (RMK III. 114)
- Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii quadragesimales. Hagenau 1499. (Inc. 2552)
- Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis. Hagenau 1499. (Inc. 2554)
- Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de tempore. Hagenau 1498. (Inc. 2556)
- Petrus de Bergamo: Tabula super opera Thomae de Aquino. Bologna 1473.
- /Petrus Lombardus/*: Thesaurus Magistri Sententiarum in ordinem alphabeticum redactus. Speyer 1495. (Inc. 2652)
- /Petrus de Palude/*: Sermones Thesauri novi de sanctis. Strassburg 1488. (Inc. 2662)

/Petrus de Palude/: Sermones Thesauri novi de tempore. Strassbur 1484.
(Inc. 2667)

Rainerius de Pisis: Pantheologia (Nürnberg) 1474. (Inc. 2896)

Richardus de Mediavilla: Commentum super quarto Sententiarum. Venezia
(1477) (Inc. 2241)

Vorrillong, Guillermus: Super quatuor libros Sententiarum. Venezia 1496.
(Inc. 3520)

A tárgymutatók felhasználásának vizsgálata

megkívánta néhány kézirat áttanulmányozását is. Ezen vizsgálatok eredményeinek rövid összefoglalása:

Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 4843: Paulus Wann Sententia-kommentárja. A distinctio-címek kiemelésén túl marginális tárgyszó-kiemeléseket is alkalmaz, amelyek általában auktoritáshivatkozásokat is tartalmaznak; ez utóbbiak megjelenése a témák elaprózódásának irányába mutat.

ÖNB Cod. Lat. 4369: Az egykor Thomas de Haselbach tulajdonában lévő, 1421-ben keletkezett Sententia-kommentár bejegyzései a felhasználás, a tanítás vagy a tanulás céljait tükrözik. A margókon különféle típusú bejegyzések találhatók: *nota*-jelck; számok, a szövegből kiemelve, az áttekinthetőség kedvéért; egyes szövegrészeknek a logikai funkció szerinti megnevezései, pl.: *diffinitio* (f84r), *opinio* (f126v), *obiectio* (f176r). Tárgyszavak is előfordulnak, de a többmint 800 oldalon mindössze ezek: *imago*, *imaginatio*, *relucencia*, *trinitatis*, *voluntas*, *oratio*, *vox tubae*, *votum*. A néhány szavas marginális jegyzetek a leggyakrabban auktorneveket tartalmaznak, vagy a szövegből kiemelve (f59v: *Jacobus de alta villa*), vagy a főszövegben szereplő megfogalmazást névhez (esetleg: újabb névhez) kapcsolva (f88r: *dicta Gregorii*, f92r: *secundum Ockam*, *Scotum*, *Henricum de Gandavo*), vagy a főszövegben szereplő álláspont ellenzőit, az ellenkező vélemény megfogalmazóit megnevezve (f117r: *contra Thomam et Egidium*; *contra Petrum Aureoli*).

A legerjedelmesebb marginálisok a máshol tanultak-olvasottak iderendelését, idejegyzését jelentik, helyüknek az adott rendszerben való megkeresése, kijelölése után. A IV. könyv szentségekről szóló bevezetőjéhez pl. hosszú kiegészítés csatlakozik a szentségek külső, materiális jeleiről, több pontban, hivatkozott idézetekkel (f224r). A

contritio definíciójához csatolt jegyzet így szól (f298v): ...*in materialibus durum dicitur, quod non recedit tactui, et secundum Philosphum li. Meteorum frangi dicitur, quod dividitur in partes magnas, et comminui, quod redigitur in partes parvas, ita quod in spiritualibus dicitur cor hominis durum, si diu divinae inspirationi se tangenti non recedit, sed obviat persistendo in affectu peccati; frangi vero dicitur, quando a peccato recedere incipit, quamvis nondum plene ad Deum conversus sit; conteri vero, quando in eo totaliter destruitur affectus peccati...*A 42. oldalon idézett nyomtatott források párhuzamos helyeinek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a kódex jegyzetelése tanújává tesz annak a mozzanatnak, amikor egy tárgy kifejtésének valamely (itt éppen: képi, metaforikus) részlete mintegy nélkülözhetetlenné válik, hiánya csorbítaná a szövegnek a hagyomány komplexitásában való részeseését.

A terjedelmesebb marginálisok tartalmának sokféleségét illusztrálандó idézünk egy olyan bejegyzést, amely a főszöveg tudományos jellegű fejtegetései mellé elemi szintű hittani tudnivalót rendel. A f389v főszövege számos hivatkozással tárgyalja a feltámadás és az utolsó ítélet kérdéseit, a margón pedig a következő áll: *Symbolum dicit inde: venturus est iudicare vivos et mortuos...*Feltételezhetjük, hogy e bejegyzés betöltheti a tárgyszó funkcióját is, ha valaki pl. a Credo magyarázatához keres anyagot.

Az egykor Thomas de Haselbach tulajdonát képező kézirat tehát, melyet az előzéklap tanúsága szerint a bécsi domonkosok egyik rendházának ajándékozott, nem tekinthető közvetlen prédikációs segédeszköznek, mégis adatokat tartalmaz az anyaggyűjtés módozatairól, egy tudományos jellegű szöveg tankönyvként való felhasználásának lehetőségeiről.

Az ÖNB V.F 20 jelzetű Tabula aurea-példányában a margókon vonalazással kijelölt hely látható a jegyzetek, kiemelések számára. Ez arra mutat, hogy a kötet tulajdonosa rendeltetésszerű felhasználásnak tekintette a Petrus de Bergamo által megállapított tárgyszóanyagban való tájékozódás során az állandó kiegészítést, jegyzetelést. A bejegyzések tanúsága szerint a felhasználó ezt a véglegesnek tűnő tárgymutatót is pusztán egy sajátos – nem minden felhasználó esetében azonos – szempontok alapján végzett kísérleteknek tekinti Aquinói Szent Tamás művei anyagának hozzáférhetősége érdekében.

Egymástól minden bizonnyal teljesen függetlenül dolgozott Antoninus Florentinus Summa theologicájának két feldolgozója: az ÖNB Cod. Lat.

4130 jelzetű kéziratos tabula készítője, ill. Johannes Molitoris, akinek tabula-kötete 1485-től a Summa theologica kiadásainak állandó kísérője lett. A kódex explicítségében 1485-ös dátum olvasható.

Az összehasonlítás eredményeképpen megállapítható: Johannes Molitoris pszichológiai jellegű tárgyszavaival és a legkülönfélébb foglalkozási ágakra, életmódokra történő figyelemfelkeltéssel a széles körű pasztoráció céljait szolgálja. Tudományos érdeklődése: retorikai, orvosi, asztrológiai stb. tárgyszavai a hittani tanítástól függetlenedő reális ismeretszerzés számára is utat nyithatnak a műhöz. Valamennyi erényének megállapításához persze arra lenne szükség, hogy modern eszközökkel, esetleg számítógéppel elkészítsük Antoninus Florentinus művének lehető legteljesebb tárgymutatóját; az ezzel való összehasonlítás világíthatna rá a Johannes Molitoris által esetleg elhanyagolt területekre is.

A kódex összeállítója tárgyszó-megállapításaiban kezdetlegesebbnek, gyakorlatlanabbnak tűnik: számos olyan tárgyszót használ, amelyek nem fedik fel kellőképpen a hivatkozott szöveg helyét. Pl. "pugnare" tárgyszavának anyagát Molitorisnál "clericus" és "bellum" alatt találjuk; ugyanígy: "protegit" "scutum" helyett, "prima tonsura" "tonsura prima" helyett, "quadraginta" "iciunium" helyett stb. Úgy látszik, hogy a kolostori prédikálás szempontjai igen fontosak számára: a vilgái foglalkozások között differenciál, a kolostorban elő nem fordulókkal nem foglalkozik. A mélyebb, öncélúbb tudományos ismeretek nem érdeklik. Számos esetben felhívja viszont a figyelmet a kolostori képzésben felhasználható részletekre: alapfokú ismeretekre, mint pl. a számnevek alkalmazhatósága, az alapfokú liturgikus magyarázatokra s a természettudományos ismeretek morális-allegorikus felhasználhatóságára. Emellett szólhat a jogi tudásanyag vélhetőleg teljes, de mindenképpen igen gazdag kiaknázása, s talán a bizonyos, idegennek érzett vallási ismeretek elhallgatása is (ld. beginae, fraticelli stb. hiánya). Iskolaközpontú szándékról tanúskodik néhány, eddig nem említett (mert besorolhatatlan) tárgyszava is, pl.: "erudiri indiget homo a senibus et expertis"; ez a tárgyszó egy igen rövid részletre utal a "prudencia" kifejtésében, s a tárgymutatóban idézett mondathoz még kettő tartozik ebben a témában, melyek tkp. az első argumentálják, egy Arisztotelész-idézet kíséretében. "Historia saepe scribitur falsa" hivatkozott helyén pl. a következő olvasható "Dctrinae gentilium philosophorum vel poetarum non prosunt ad salutem" fejezetcím alatt: *Ita Virgilius Platonem aequaliter sequens mentitus est omne vitium a*

*corpore originaliter pullulare, originale peccatum non credens, ubi ait: Igneus est ilis vigor, et caelestis origo. Seminibus quantum non noxia corpora tardant. Terrenique hebetant artus moribundaque membra. Saepe falsa scribunt isti historici vel morales favore, odio vel amore. Hinc Hiero. fatetur philosophos expresse mentitos, ubi scripserunt Socratem semper eundem vultum habuisse...*²⁶ Mindebből a tárgyszó nem a tudásanyag valamely részletét ragadja meg, hanem egy műfaj, egy auctor világnézeti veszedelmét.

Az áttanulmányozott alfabétikus summák között a legdifferenciáltabb tárgymutatórendszer Johannes de Bromyard Summa praedicantiumának 1518-as nürnbergi kiadásában találtam. A címszavak listáján kívül még két tabulát tartalmaz, *Tabula realis* és *Tabula vocalis* címmel. A kettő közötti különbség – miként azt nevük is sejteni engedi – felhasználásuk módjában rejlik: a "vocalis" tárgymutató tkp. azokat a tárgyszavakat emeli ki a pl. a Summa Pisanellában megjelenő kiegészítő tárgyszólistáról, amelyek önmagukban nem utalnak valláserkölcsei tartalomra, hanem a leginkább jelképként használhatók fel. A lista nagyrészt növények, állatok, természeti jelenségek nevei alkotják.

Szakirodalom a módszer eredetéről:

D'Avray, D. L.: *The Preaching of the Friars (Sermons diffused from Paris before 1300)*. Oxford 1985.

Grabmann, Martin: *Hilfsmittel des Thomasstudiums aus alter Zeit (abbreviations, Concordantiae, Tabulae)*. = *Mittelalterliches Geistesleben*. München 1926.

Richter, Dieter: *Die deutsche Überlieferung der Predeigten Berholds von Regensburg*. München 1969.

Rouse, Richard H.-Rouse, Mary A.: *Biblical Distinctions in the Thirteenth Century*. = *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 40 (1974) 27-37.

²⁶ Pars IV. tit. 11. cap. 4.

Rouse, Richard H.-Rouse Mary A.: Statim invenire - Schools, Preachers and New Attitudes to the Page. = Renaissance and Renewal in the Twelfth Century, ed by R. L. Benson... Oxford 1982. 201-225.

A módszer továbbéléséről:

Welzig, Werner: Vom Nutzen der geistlichen Rede. = Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 4(1979) 1-23.

K e c s k e m é t i G á b o r (Budapest)

Genus dicendi --- genus docendi. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban

A 17. századi magyarországi protestáns vallási irodalommal kapcsolatban jó ideje közismert Bán Imre véleménye: „e művek szinte teljesen »stílustalanok«, azaz nem mutatják magasabb művészi törekvés nyomait, szárazon értekeznek, dogmatizálnak, legfeljebb a szokásos iskolai retorika szintjéig emelkednek.” A „XVII--XVIII. század számos és nem is jelentéktelen prózai alkotásában, vallásos és tudományos művekben nem fedezhetünk fel magasabb művészi törekvéseket, nem beszélhetünk velük kapcsolatban manierista vagy barokk stílusról.”¹ Ugyanakkor Klaniczay Tibor elméleti igénnyel azt állapította meg, hogy „az uralkodó stílusnak mint egy adott kor gyakran egyetlen stílusának a követése azok számára is elkerülhetetlen, akik a stílussal összefüggő ideológiától eltérő szemléletet képviselnek.”² Szerinte, noha a barokkot az ellenreformáció dinamikus expanziója élteti elsősorban, a protestáns barokk létezését sem lehet tagadni.³ A ma is használatos magyar irodalomtörténeti kézikönyv ezzel egybehangzóan azt fejt ki, hogy még a barokkal ellentétes ideológiát képviselő, a barokk kultúrától különböző elemeket kifejlesztő, akár dogma-, sőt egyházellenes szellemi áramlatok sem maradhattak mentesek a barokk számos sajátosságától, „különösen művészeti és irodalmi vonatkozásban nem. A barokk stílusnak mint a kor művészi formanyelvének a megnyilvánulása, valamilyen változatban az ellentétes tendenciájú művészeti és irodalmi alkotásokban is elkerülhetetlen volt.”⁴

E megállapítások szellemében korábban magam is igyekeztem olyan vonásokat feltárni, amelyek protestáns prédikációkban a barokk „formanyelv” fokozódó jelenlétére utalnak. Megállapítottam, hogy noha „A kálvinista prédikátorok nyelvezete, stílusa, mondatépítése látszólag a század egész folyamán racionális, mértéktartó, biblikus--zsolttáros jellegű

¹ BÁN 1976. 196.

¹ Uo. 187.

² KLANICZAY 1961. 433.

³ Uo. 428--429.

⁴ MIRT II. 114.

marad, ám az ajánlásokban, a beszédek bevezető és befejező részeiben ők is körmönfontabban fogalmaznak, és szinte kizárólag bibliai idézetekből összeállított szónoklataikat is a barokk invenció sajátos megnyilvánulásának tekinthetjük."⁵

Egyes beszédrészek általában keresettebb, igényesebb megfogalmazási módja azonban keveset változtat azon, hogy a szövegek túlnyomó többségét „fárasztó dogmatizálások, száraz moralizálások, skolasztikus argumentálások”⁶ töltik meg. A protestáns prédikációs köteteket találóan hasonlított a Tarnóc Márton sivatagban magasodó, hatalmas, szürke sziklatömbökhöz, amelyeknek „megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesződést.”⁷ Az „Alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő, [...] egészében [...] nyomasztó”⁸ prózastílus, a nem „művészkedő, retorikus beszédek, hanem alapos tudományos ismeretekre támaszkodó, nyugodt hangú fejtegetések, [...] magyarázatok”,⁹ a „szigorú dialektikával” írott „sivár polémiák, okoskodó és cáfoló prédikációk”¹⁰ feltételezett barokk jellegzetességeinek kimutatása elmélyültebb elemzést kíván annál, semmint a retorikusabb megírt beszédrészek kiemelésével megelégedhetnénk. Annál is inkább, mert --- mint látni fogjuk --- a 17. században olyan nagy hatású programnyilatkozat is megfogalmazódik, amely a prédikáció „fejtlenység”-ét, vagyis hatásos nyitó beszédrészének szükségtelenségét igazolja.

Gyakorlatilag megválaszolatlan kérdés, hogy melyek e protestáns prózaírodalom „nagy szürke átlagá”-nak¹¹, a szárazon teologizáló, racionális szakszövegeknek a barokk jegyei --- feltéve, ha vannak ilyenek egyáltalán.

Csábító dolog volna e műveket mint a (főként katolikus) barokk korszakkal ugyan egyidejű, de előremutatóbb, korszerűbb kommunikációs rendszer szerint szerveződő irodalmat tárni fel. Hiszen jól ismert, hogy a 16--17. századi Európában sürgető kezdeményezések történtek mind

⁵ KECSKEMÉTI 1988. 27.

⁶ KATHONA 1987. 412.

⁷ TARNÓC 1973. 69.

⁸ Uo. 94.

⁹ BÁN 1958. 71.

¹⁰ SZABÓ 1943. 45.

¹¹ SZABÓ 1986. 59.

tudományos igazságok racionális közlésére, mind az e közléseket irányító kommunikációs szabályok összeállítására.

Az ókorból örökölt hagyományos osztályozás szerint a tudományos igazság feltárása és közlése nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.¹² Annyiban már Melanchthon retorikája változást hozott, hogy kiegészítette a retorika tudományát a már feltárt ismeretek közlésének kommunikációs törvényeivel, a beszédnemek közé negyedikként beemelve a *genus didascalicumot*.¹³ Nem változtatta viszont meg ez az aktus a dialektika és a retorika alapvető viszonyát: a dialektika a tudós, a retorika a népszerű kommunikáció elmélete maradt. A *genus didascalicumot* meghatározó elv ugyanis nem valamiféle olyan kritérium, amely tárgyának a tudható abszolút igazság körébe való tartozását követelné meg, hanem az, hogy a thesis körébe tartozó elfogadható igazság elhíthetésén dolgozik, éppúgy a közkeletű nézetekre építve, mint a másik három *genus* a hypothesisek körében.¹⁴ E tekintetben Ramus munkásságával következett be döntő változás. Szerinte Arisztotelész nagyot tévedett, amikor két logikát akart megalkotni, egyet a tudomány, egyet a közkeletű nézetek számára. Ramus szerint csak egyféle logika létezik, mint ahogyan látás is csak egy van a különféle színek észlelésére. A dialektika minden kommunikáció alapanyagának és formájának elmélete. A népszerű nyilvános kommunikációhoz is a tudományos megismeréshez használt inventiós és dispositiós lépéseket követelte meg.¹⁵ A szónoki alkalom figyelembevételének, a hallgatósághoz való alkalmazkodásnak szükségességét tagadó álláspont persze a népszerű kommunikáció irányítására gyakorlatilag használhatatlannak bizonyult, ezért Ramus következetes hívei is a szigorú elmélet és a hagyományos retorikai tanítás

¹² BALÁZS 1987. 41--65.

¹³ „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo *didascalikon* genus...” (Melanchthon: *Elementorum rhetorices libri duo*. CR XIII. 421.) Lásd erről BALÁZS 1958. 126. és BALÁZS 1961. 19.

¹⁴ KECSKEMÉTI 1992. 383--386.

¹⁵ HOWELL 1956. 146--172. BALÁZS 1978. 68--69.

összeegyeztetésén kezdtek fáradozni, a retorika mellé az oratoria tudományát bevezetve.¹⁶ A ramusi felosztás tehát ellentmondásos helyzetet szült a gyakorlati kommunikációban, ugyanakkor el kell ismerni, hogy a minden közlési forma számára egységesnek deklarált logika koncepciója implikálta: minden feltárt felismerés közölhető. Megteremtődött annak esélye, hogy ne csak a közkeletű, elfogadható véleményeket, hanem a teljes apparátussal bizonyított tudományos igazságokat is népszerű kommunikáció tárgyává tegyék. Közlésmódjuk felett ugyanakkor --- a ramusi szándékkal szemben --- mindinkább a retorika fennhatósága érvényesült. Főként Bacon és Descartes hatására érlelődött a felismerés, hogy a logikának fel kell adnia önmagát mint a kommunikáció elméletét, a kutatás elméletévé kell válnia, felszabaduló helyére benyomulva pedig a retorika veheti át a kommunikáció általános elméletének szerepét, a népszerű mellett a tudós diskurzust is fennhatósága alá vonva.¹⁷ Ekként jelent meg a retorika fokozatosan Descartes saját műveiben is: közléssel szembeni bizalmatlanságát kényszerűségből tudományos írásainak elkötelezett meggyőző szándéka váltotta fel. A filozófiát egzaktabbá, a matematikai bizonyossághoz hasonló szilárdságúvá szándékozott formálni, másrészt minden józan értelmű embert el kívánt juttatni a felismert igazságok belátásához --- a két törekvést nem volt könnyű összeegyeztetni. A hatékony meggyőzés igénye tette ismét szükségessé a sajátos retorikai inventio és dispositio használatát.¹⁸ Bacon meg is fogalmazta, hogy inventio kétféle van: az egyik új tudást hoz létre, a másik a beszéd és az érvek anyagának megtalálását jelenti, a már meglévő tudásanyag mozgósítását. A dispositio is kétféle: az analízis (Bacon probationak nevezte), amely a felfedezés lépéseit követve, indukcióval dolgozik; és a sokkal szélesebb közönséget elérni képes szintézis (Baconnál magisterial), amely az axiómák, definíciók, következtetések stb. rendjében halad.¹⁹ Mindkettő alkalmas tudományos igazságok csorbítatlan közlésére.

A protestáns prédikációirodalom értelemre ható szándékát, csak bizonyított állításokból építkező inventióját, tagolt, világos, az állításokkal koherens dispositióját, száraz, érzelemmentes, tudományos stílusát látva

¹⁶ HOWELL 1956. 262--276. BARTÓK 1991. 13--16.

¹⁷ HOWELL 1956. 365.

¹⁸ FRANCE 1972. 40--68.

¹⁹ HOWELL 1956. 365--375.

természetesnek tűnő gondolat, hogy ennek a korszerű, új közlési rendszernek az alapelveit lássuk benne megtestesülve. Hiszen „A kedvező művelődési feltételek, a nyugat-európai polgári kulturális és ideológiai központokkal való közvetlen érintkezés lehetővé tette, hogy a 17. századnak csaknem valamennyi korszerű eszméáramlata --- közéjük számítva a barokkon már túlmutató tendenciákat is! --- komoly hatást gyakoroljon a magyar művelődésre.”²⁰ Az enciklopédizmus irányzata „Bacon filozófiai hatásával párosult és Comenius rendszerében tetőződött”;²¹ misztikus--ezoterikus vonulata helyett „A magyar protestáns művelődésben [...] inkább a másik tendencia, Bacon realiztikus, az empiriára alapított filozófiai rendszerének a hatása érvényesült”.²² Még jelentékenyebb hatása volt a magyarországi gondolkodás és tudományosság szempontjából a karteizianizmusnak. A hollandiai egyetemeket látogató magyar református teológusok tekintélyes része megismerkedett Descartes nézeteivel;²³ hazai kiadású és külföldön megjelent, de hazai használatra szánt filozófiai tankönyvekben több magyar szerző érvényesítette rendszerét;²⁴ Apácai Csere János kolozsvári iskolájában 1658-ban olyan disputa zajlott le, amely Descartes-ot követte annak kifejtésében, hogy a Biblia a nép nyelvén és értelmi színvonalán előadott természettudományi megállapításait mindig ellenőrizni kell tapasztalati úton;²⁵ „A század 80-as, 90-es éveire pedig Kelet-Magyarország és Erdély majd minden

²⁰ MfRT II. 224.

²¹ Uo.

²² Uo. 225. A Gyulafehérváron tanító Bisterfeld János „tudományos felfogását Ramus és Bacon hatása alatt alakította ki” (MAKKAI 1952. 54.), az erdélyi fejedelmi trón várományosa, a fiatalon elhunyt Rákóczi Zsigmond is megismerkedett hatására Bacon és Campanella műveivel (uo. 92.). A magyarországi neveléstörténetet és a magyarországi értelmiség gondolatvilágát erősen befolyásoló cseh Comenius még 1633-ban Lipcsében baconista fizikát adott ki (WACZULIK 1984. 373--376.). Az eperjesi filozófus Bayer János Bacon-recepciójáról (MfRT II. 231. és BÁN 1976. 162.) még lesz szó a továbbiakban.

²³ MfRT II. 226.

²⁴ Uo. 231--233. és TURÓCZI-TROSTLER 1961. I. 173--216.

²⁵ MfRT II. 246.

jelentősebb református és unitárius iskolájába betört valamiképpen e korszerű filozófia."²⁶

Descartes szerint a tiszta és határozott (clarus et distinctus) értelmi felismerés önmagában biztosítja a helyes erkölcsi irányulást: „Ha mindig világosan tudnám, hogy mi igaz és jó, akkor sohasem kellene haboznom, miképpen ítéljek s mit válasszak.”²⁷ Az értelmi ráhatás, a tanítás középpontba állítása ezen alapelv szerint a prédikációtól megkívánt többi célkitűzés (erkölcsi ráhatás, nevelő célzat) megvalósítását is biztosíthatja. Nem lehetetlen hát, hogy a barokk e „diametrális ellentétének”²⁸ tekintett racionalizmus hatása alatt formálódott didaktikussá a magyar protestáns prédikátorok gyakorlata. A következő gondolatmenet ennek az ötletnek a kontrollját szeretné elvégezni.

A főként Bacon és Descartes működése által meghatározott, a közlést illető korszerű elveket Wilbur Samuel Howell az „új retorika” törekvéseinek nevezte, és előbb négy,²⁹ később hat³⁰ pontban foglalta össze. Olyan választópontok ezek, amelyeknek segítségével egy-egy személy, törekvés, áramlat nézeteit elemezve eldönthető, adják-e több-kevesebb jelét az új kommunikációs elvek ismeretének vagy igényének. Ez esetben számbavételük arra a kérdésre adhat választ, hogy tekinthetjük-e 17. századi protestáns prózánkat az elhithető barokk irodalmi elveknél korszerűbb közlési törekvések által irányított irodalmi típusnak.

A mérlegelés tárgyául szolgáló szövegek bázisát a 17. századi Magyarországon nyomtatásban megjelent református prédikációk és prédikációgyűjtemények, főként halotti beszédek adták. A korabeli hazai retorikai elméletekkel és gyakorlati tanokkal való szembesítésükre a magyarországi szerzők által összeállított, vagy külföldi szerzőktől magyarországi kiadásban is megjelent retorikai és homiletikai kézikönyveket használtam.

A vizsgálat során ugyan Howell hat szempontját kritikai megjegyzések nélkül érvényesítem, ám a válaszok megtalálása természetesen egyben

²⁶ Uo. 227.

²⁷ Idézi KECSKÉS 1981. 278.

²⁸ KLANICZAY 1961. 434.

²⁹ HOWELL 1956. 375--388.

³⁰ HOWELL 1971. 441--447.

ellenpróba is: annak felmérése, hogy témánk vizsgálata szempontjából mennyire bizonyulnak adekvátnak és pontosnak a feltett kérdések.

1. Az „új retorika” nemcsak a népszerű meggyőző beszédre szorítkozik, hanem a tudós kommunikációra is kiterjeszkedik.³¹

Váradon, 1650-ben egy kötetben jelentették meg Abraham Scultetus, Guilielmus Bucanus és Georgius Laetus egy-egy homiletikai írását. Bucanus szerint a prédikációnak egyidőben kell különböző hallgatói igényeket kielégítenie. A helyesen elkészített prédikáció „a doctis simul et indoctis, etiam infimis ex plebe intelligatur.”³² Scultetus kifejti, hogy általában „nem ugyanúgy szólnak a tanult emberekhez, mint a tanulatlanokhoz, de tekintettel arra, hogy a prédikáció hallgatósága nagyobbrészt egyszerűbb lelkekből áll, a középutat kell választani: a beszéd legyen igényes, világos, ugyanakkor ne térjen el a mindennapi kifejezésmódtól, legyen közérthető.”³³ Az elmondott prédikációt a különböző közönségrétegek figyelembe vétele miatt nem tekinthetjük kizárólag népszerűnek, inkább átlagos műveltségű széles közönséghez szólónak.

Még kevésbé tehetünk egyoldalú kijelentéseket a prédikációk írásos, nyomtatott szövegéről. Számos jel szerint ugyanis több prédikációgyűjtemény kiadásakor a szerzők mindenekelőtt prédikátortársaikra számítottak mint feltételezett közönségre, művükkel mint segédkönyvvel kívánták szolgálni őket saját prédikációik elkészítésekor.³⁴ De olyan prédikációk esetén is, amelyekben közvetlenül nem találunk utalást ilyen szándékra, szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a prédikáció kinyomtatott formája bizonyosan nem azonos a gyülekezet előtt ténylegesen elhangzott szövegével; az olvasmányul szánt prédikáció akaratlanul is magasabb műveltséget kívánóvá, több vonatkozásban szakszöveggé alakult át. A citált

³¹ HOWELL 1971. 441--442.

³² Az 1650-es váradi kiadásból (RMK I. 840) idézem a következő műveket: Scultetus, Abraham: *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operá M. Christiani Kyfertii Goldbergensis Silesii (leírva RMK II. 743. sz. alatt is); Bucanus, Guilielmus: *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (RMK II. 744. sz. alatt is); Laetus, Georgius: *Consilium de formandis SS. concionibus*.

³³ BARTÓK 1992. 571.

³⁴ KECSKEMÉTI 1988. 35--36.

bibliai idézetek gyakran csak hivatkozásként, utalásként, szövegük idézése nélkül szerepelnek, fellapozásuk nélkül semmit sem tud kezdeni az olvasó az efféle mondatokkal: „Isten szabados Uraságában meg-nyugodgyál, s' ezt mondgyad Dáviddal, Solt. 39. 10. és Jobbal, Job. 1. 21, Amen.”³⁵ Az utalásokat olykor a szaknyelvi „lásd még” hivatkozási formula vezeti be. A prédikációgyűjtemények gyakran tudatos kompozícióval nagyívű enciklopédikus művekké épülnek össze,³⁶ amelyekben az egyes elemek nem egymás mellé helyezett külön beszédek többé, hanem a témakört monografikus körütekintéssel vizsgáló gondolatmenet szerves részei. A prédikációk nyomtatott formájában tehát egyszerre lehet megtalálni populáris közlésből való származásuknak és az igényesebb közönséget megcélzó kommunikációs formában való hagyományozódásuknak a jeleit.

A prédikáció írott és ténylegesen elhangzott formájának, a kétféle forma kétféle közönségének megkülönböztetése már a középkori prédikációirodalommal kapcsolatban felvetődik,³⁷ így célszerű az „új retorika” esetleges hatásának tekintetében a többféle kommunikációs regiszterre való kiterjeszkedés igényét nem tekinteni relevánsnak.

³⁵ RMK I. 1301.

³⁶ KECSKEMÉTI 1988. 36.

³⁷ A középkori latin prédikáció „a kódexből és az ősnymtatványokból ismert formában roppant ökonomikusan, hosszú írásbeli gyakorlat után lerövidült irodalmi formula, melyet csak az tudott szóbeli előadássá feloldani, aki gyakorlatilag jártas volt a prédikálásban” (TARNAI 1984. 258.), sőt a késő-középkori „kódexbeli egyházi beszéd [...] már fejlődésben volt abba az irányba, hogy tisztán írott műfaj váljék belőle” (uo. 259.). Ezt az „írásbeliséghez szigorúan tapadó, gazdaságos rövidítésekkel dolgozó s az elmondás mikéntjé az egyes papokra hagyó latin” műfajt a magyar nyelvű egyházi szónoklatot író késő-középkori prédikátorok is olyan írott formákban adaptálták, amelyekről „aligha állítható, hogy [...] azonosak lennének a ténylegesen elhangzottakkal; inkább arról lehet szó, hogy irodalmi szintű magyar változatai voltak azoknak” (uo. 263.). A követendő előadásmód megválasztását mind a latin, mind a magyar beszédminták kidolgozói a mindenkori szónokra bízták, ami azt is jelenthette, hogy ha az elhangzó prédikáció a jelenlévő közönséghez képest nem volt elég tudós, megszólták érte (uo. 70.).

2. A hagyományos retorika csak a valószínűségek közlésére tekinti érvényesnek magát, míg a Bacon, Descartes kezén formálódó „új retorika”, ha a helyzet megengedi, az igazság teljes mértékéhez való eljutást is a felelősségének tekinti.³⁸

Mint korábbi tanulmányomban igyekeztem bizonyítani, az érintett prédikációkban szüntelenül emlegetett legfőbb célkitűzés, a „tanítás” az abszolút érvényű igazság kifejezésének szándékát jelenti, amely egyaránt megvalósulhat mind a *genus didascalicum*-ban, mind a másik három *genus*-ban.³⁹ Ez az igazmondási igény a keresztény szónoklat alapvető sajátossága a pogány kori szónoklathoz képest, a prédikátori gyakorlattal szemben a középkor óta megfogalmazódó kritérium,⁴⁰ amelynek a 17. század protestáns prédikációiban való megléte nem releváns az új kommunikációs rendszer ismerete vagy hiánya tekintetében.

Ettől függetlenül persze érdemes megfigyelni az abszolút igazság kimondásának igényével fellépő prédikátorok technikáját, amikor bizonyos dolgok kimondását mégis igyekeznek elkerülni. A világi szónoklattanokban ugyan jóval gyakoribbak az ilyen esetekre vonatkozó előírások, de a homiletikákban is megtalálhatjuk őket.

A magyarországi szónokok rendelkezésére álló hazai kiadású retorikatankönyvek közül mind a Pécseli Király Imréc,⁴¹ mind a Dálnoki Benkő Márton⁴² hangsúlyozza, hogy dicséret vagy elmarasztalás dolgában mindig a helyi szokások szerint kell eljárni. A Michael Radau által írott, de Georgius Beckher által elorzott és Váradon is az ő neve alatt

³⁸ HOWELL 1971. 444--445.

³⁹ KECSKEMÉTI 1992. 384.

⁴⁰ MURPHY 1974. 276--277. BALÁZS 1980. 456.

⁴¹ *Isagoges rhetoricae libri duo*. Lásd róla BÁN 1971. 14--22. és BARTÓK 1991. 17--18. Az 1639-es nürnbergi kiadást idézem, RMK III. 1551.

⁴² BÁN 1971. 46--50. és BARTÓK 1991. 12--13. A névtelenül megjelent tankönyv szerzőségére először TARNAI Andor utalt: TARNAI 1971. 41. Lásd még HAVAS László: *A római irodalmi örökség a régi magyar próza fordításokban*. Könyv és könyvtár, XIV. Debrecen, 1985. 26. TARNAI Andor: *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai*. In: *Tótfalusi Kis Miklós. Előadások*. Debrecen, 1985. 151--157.

megjelent *Orator extemporaneus*⁴³ az argumentumok két csoportját különíti el: az egyik az „argumenta certa, evidentia, necessaria, quae prorsus convincunt”; a másik az argumenta „probabilia seu persuasibilia, popularia, quae videntur esse vera propter hominum opinionem, vel propter similitudinem quam habent cum veritate, vel propter eventum. Orator argumenta popularia adhibeat, non quod necessariis demonstrationibus uti non possit, sed quia populus facilius movetur iis, quae ingenio et consuetudini suae magis accommodata sunt, quam demonstrationibus, quae difficulter a rudioribus intelliguntur.” Pécseli Király hasonlóképpen írja le a különbséget a tudományos egzaktuság és az elhitetéshez szükséges meggyőzés között, amikor a definiíót követni nem tudó közönség előtt a descriptio használatát javasolja: „definitionem hic non semper accuratam, quam non facile capiunt auditores populares, sed descriptionem, quae constat ex accidentibus, eloquentiae studiosus saepius adhibere debet”. Hangsúlyozzák azonban mindig azt is (pl. Buzinkai Mihály *Institutiones oratoriae*⁴⁴), hogy költött, teljesen alaptalan dolgokat nem szabad mondani, „nam hujusmodi non decus adferunt orationi; sed in veris etiam derogant Oratori”.

A homiletikákban is találunk hasonló gondolatokat. Scultetus többször is felhívja a figyelmet az *Axiomata concionandibus* arra, hogy nem mindenki mondhat bármit bármiről; a közlést meggátolhatja a közlő személye (ha ő maga az előhozott dologban nem támadhatatlan, LXXI.) és a közléssel érintett más személy (nem kell próféták módjára szembe mondani az igazságot, LXIX.). Laetus általánosít: „Aliud est in Ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Officia pastorum vero non tantum explicare, sed etiam applicare.” Az explicatiót csak annyiban kell teljesíteni, amennyiben a hallgatók üdvösségéhez szükséges és amennyire felfogni képesek. Az egyházban mindenkélt meliores legyenek a hallgatók a tanítástól, csak másodsorban doctiores; épp fordítva, mint az iskolában. Szavait teljes hűséggel kivonatolja az 1684-ben egy

⁴³ *Orator extemporaneus*. Várad, 1656. (RMK II. 866.) A szerzőség kérdését a hazai irodalomban elsőként rögzíti TARNAI 1981. 142. újabban lásd BARTÓK 1991. 16--17.

⁴⁴ BARTÓK 1991. 16. Az *Institutionum rhetoricarum libri duo* 1658-as (RMK II. 908), az *Institutiones oratoriae* 1659-es sárospataki kiadását (RMK II. 937) használtam.

kötetben *ars orandi* és *ars concionandi* megjelentető debreceni professzor, Szilágyi Tönkö Márton.⁴⁵ A puritánus Medgyesi Pálnak már az orthodoxok azon vádja ellen kell védekeznie, hogy az újítók elhanyagolják prédikációikban a tanítást. Szerinte csupán a haszontalan okoskodást kerülük, nem keresnek hittételt olyan textusokban, ahol nincs. Később, a prédikálást illető gyakorlati tanácsaiban óv emberi bölcsességünk mutogatásától; a gondolatmenetbe szerinte nem szabad testi indulatokat és emberi bizonyságokat elegyíteni. A „testi okoskodás”-t (*carnalis ratiocinatio*) a „hallgatók éretlen ítéllettelé”-vel együtt mint a tanúságokkal szembeni lehetséges ellenvetéseket említi, amelyeket el kell igazítani (*objectiones refellentur*).⁴⁶

Lehet ugyan a fentieket akként is értelmezni, mint Bucanus intelmének részletezését: „*zelus non sit praeter scientiam*”, vagyis olyan tanításokként, amelyek a prédikátort csak az erején felüli gondolatmenetekbe bonyolódásban igyekeznek megakadályozni. A legkülönfélébb református műfajokból összegyűjthető igen nagy számú olyan nyilatkozattal együtt azonban, amelyek a hittel szemben az értelmet illetéktelennek minősítve kimondatlanul is Descartes-tal vitáznak,⁴⁷ megváltozik az összkép: a racionális érvelés, feltétlen igazságkeresés, az abszolút érvényű igazság „teljes mértékéhez való eljutás” eszményének korlátozását lehet kihallani az idézett szavakból.

A prédikátorok gyakorlata, szemléletmódja igazolja ezeket az elméleti intelmeket. Keresszegi Herman István megemlíti egy prédikációjában, hogy a „scholasticusok” disputálása szerint minden ember tökéletes testi formájában, 32 éves korában támad majd fel. „*De en azt curiose nem*

⁴⁵ *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecen, 1684. (RMK II. 1536.) Lásd erről BARTÓK 1983. 447--462.

⁴⁶ *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa, 1650. (RMK I. 832.)

⁴⁷ Néhány szemelvény: „Job a Kicsiny Tudománnyal Menyországban menni (hol minnyájan Istentül tanittatnak lésznek még a Tudatlanok-is), hogy se e Világi Bölcseséggel kárhozatra szállani” (Czeglédi István). „Nem kell fellebb bölcselkedni annál, amit Isten ki-jelentett [...] Az haszontalan elme futtató kérdéseket s arra való feleleteket el-távoztassa” a lelki bölcsességre eljutni kívánó (Szatmárnémeti Mihály). „Senki tehát az emberi bölcsesség s okosság által az Ur Christus valóságos ismértire nem juthat” (uő. Az idézetek lelőhelye: SZABÓ 1943. 112., 114., 117.).

disputalom, nem-is illik", ami bizonyos, hogy tökéletes dicsőségre támadunk majd fel.⁴⁸ A prédikátor szűkszavú véleménynyilvánítása mögött olyasféle megfontolás állhat, amit Miskolci Puah Pál 1634-ben latin szólás idézésével fogalmazott meg: „Si Christum bene scis, satis est, si caetera nescis. Si Christum nescis, nihil est si caetera discis. Ha többet nem tudcz eleg Christust tudni tenéked; Nem tudván Christust, csak semmi sok tudományod.”⁴⁹ Tiszabecsi Tamás 1638-ban egy teológiai tétellel, a holtak feltámadásával kapcsolatban Tertullianust idézte: „nisi credas non intelliges”.⁵⁰ Kecskeméti C. János, azon ajándékok felsorolása közben, amelyekkel az Isten halálunk után ruházza fel a lelket, másodikként említi a bölcsességet; ennek birtoklására testi életünkben --- a bűnbeesés következményeként --- nincs lehetőségünk. Melanchthont („Caeca et infelix est arrogantia, si putemus in nobis nihil infirmitas esse, nos nihil ignorare, sed omniscios esse”), Athanasiust („Non curiose inquiri, sed credo”), Aranyszájú Szent Jánost idézi („Si me interrogas nescio, fide credo, ratione non comprehendo”).⁵¹ Miskolci Puah szerint is a bűnbeeséskor veszítette el Istentől adott bölcsességét az ember, annyira, hogy ma --- „egy író” szerint --- a dolgoknak nem lehet tökéletesen a végére jutni, amint azt még a „Doctorok” is megvallják.⁵² Keresszegi Herman István szerint a tudás megbomlásához már az ördög jelenléte is elég volt: az úrnak a tudás fájáról való tanítását (1Móz 2,17.) Éva már a kígyónak sem tudta szó szerint elismételni (1Móz 3,3.).⁵³ Weröczy Ferenc szerint szívünk az ördögtől ostromlott várhoz hasonlít, amelyet az érzékek külső és az értelem, akarat, indulatok belső kerítései védenek, a test pedig a

⁴⁸ RMK I. 612.

⁴⁹ RMK I. 631. Érdekes művelődéstörténeti adalék, hogy a magyarországi *historia litteraria* szükségességét felvető egyháztörténetében id. Burius János ugyanezzel a középkori Leoninussal felel a hazai kultúra elmaradottságát becsmélő külföldi támadásokra --- és az is, hogy utódainak munkáiból ez az érve esik ki legkorábban, hogy a cáfolatul szánt tények felsorolásának adja át a helyét (TARNAI 1971. 48., 52.).

⁵⁰ RMK I. 679.

⁵¹ RMK I. 738.

⁵² RMK I. 631.

⁵³ RMK I. 612.

kém vagy áruló szerepét tölti be, besúgja az ördögnek, hol támadjon.⁵⁴ A támadásra tehát Weróczi szerint az értelem is utat nyithat.

Hogy a közönséghez való alkalmazkodás figyelembevételével az elmondandó tételek összeállításakor milyen mélyen meggyökerezett rutin a prédikátorokban, mint cseppben a tenger, mutatja az a mód, ahogyan Hodászi Lukács a textust elemzi a főrendű Báthori István fölött elmondott halotti beszédében. A 81. (82.) zsoltár 6--7. verséről prédikál: „En mondottam, Istennek vattok, es ti minnyajan az Fölseges Istennek fiai. Mind azon által, mint az emberek megh haltok, es mint egy az fejedelmek között el estek.” A textus magyarázata során fölvetett első kérdés az: miért mondja ezt a textus, miért fenyeget? Hiszen Ágoston szerint „Timor de futura morte, mentem necessario concutit. Az jövendő halattal való felelem, embernek elmejet meg haborittya.” A felelet szerint a textus bibliai kimondásának három oka van: magukat a fejedelmeket figyelmezteti lelki üdvük keresésére, óvja őket a mérhetetlenül magasztaló hízelkedőktől, valamint az alattvalókat inti, hogy reménységüket ne világi előjárókba vessék. A magyarázatot az első tanulság megfogalmazása követi: mindenkor hasznos megemlékezni a halálról.⁵⁵ Tehát a tanítás első tétele is a bibliai kommunikációs helyzet elemzéséből bomlik ki. Arról a prédikátorról, aki ennyire világosan tisztában volt a közlés tényezőivel, a közölhetőség feltételeivel és célzataival, közönség általi befolyásoltságával, aligha lehetne bebizonyítani, hogy saját prédikációs gyakorlatában ne lett volna tekintettel e tényezőkre, ne mérlegelte volna elmondandó szavait az elvárt hallgatóság figyelembevételével.

Az idézett gondolatok mind a prédikációnak a hiánytalan, érvényes igazság kimondására való alkalmasságát vitatják. Ha arányuk, súlyuk nem is szokatlanul nagy --- nyilván a prédikáció egész történetében meg lehet találni megfelelőiket⁵⁶ ---, de nem is lett kevesebb a 17. század protestánsainak kezén. Nem látszik jele annak, hogy a felismert teljes, abszolút igazság kimondásához bizonyos kortárs szellemi áramlatok

⁵⁴ RMK I. 916.

⁵⁵ RMK I. 401.

⁵⁶ Lásd ebből a szempontból pl. a Pázmány prédikációs stílusára igen jellemző e fordulatokat: „ki tudná meggondolni”, „gondolat fel nem érheti azt a vigasságot”, „kimondhatatlan öröm”, „gondolhatatlan vigasságok” stb. (mind a Krisztus feltámadásáról szóló prédikációból).

hatására ténylegesen közelebb kerültek volna; sőt feltűnően hiányzik néhány olyan jegy, amely e kortársi útkeresések ismeretéről --- azok tényleges hatása esetén --- csalahatatlantul tanúskodhatnék. Francis Bacon értő, elmélyült magyarországi befogadónak egyike, az eperjesi filozófus Bayer János Filum labyrinthi, vel Cynosura seu Lux mentium universalis című filozófiai munkájában (1663) szintén elmondja, hogy az embernek az Isten kegyelméből adott tudományok az ördög csalárdsága és hitványsága következtében a bűnbeesés után megromlottak --- de rögtön, az angol filozófus gondolatmenetének megfelelően, azzal folytatja, hogy a tudományok rendszerét romjaiból helyre kell állítani és újra fel kell építeni, aminek eszközt, módszereit is ismerteti.⁵⁷ A prédikátorok sem erről a célkitűzésről, sem a helyreállítás során már elért eredményekről, feltárt igazságokról nem beszélnek, az emberi tudás kiteljesedését nem az empirizmus és racionalizmus egyesült erejétől,⁵⁸ hanem a feltámadás utáni isteni adománytól várják.

3. A hagyományos retorikával szemben, amely a művészi bizonyítékokra szorítkozott, az „új retorika” a nem művészieket is alkalmazza, amelyeket a régi retorikák csak azért említettek meg, hogy elhanyagolják őket.⁵⁹

A művészetten kívüli bizonyítékok (argumentationes inartificiales) számát mind Arisztotelész,⁶⁰ mind Cicero⁶¹ ötben állapította meg, ezek: leges, testes, pacta, tormenta, iusiurandum. Pécseli Király retorikájában loci externi a nevük, s három van belőlük: testimonia, autoritates, exempla. Egyéni beosztású tankönyvében Graff András beszédnemenként veszi számba az inartificiales bizonyítékokat, a genus iudicialénál az ókori eredetű ötöt említi, a genus deliberativumnál hármat: dicta, sententiae, testimonia.⁶² A protestánsok retorikatanítására is nagy hatású⁶³ Soarez

⁵⁷ MÁTRAI 1961. 116--130.

⁵⁸ Uo. 129.

⁵⁹ HOWELL 1971. 442--443.

⁶⁰ *Ret.* 1375a--1377b.

⁶¹ *Top.* 19--20.

⁶² Csak Graff poétikai tankönyvével foglalkozott BÁN 1971. 40--45. Retorikájáról ír BARTÓK 1991. 14--15. Egyetlen kiadása: *Lex mihi ars. Studium eloquentiae absolutum.* Lőcse, 1643. (RMK II. 623.)

kézikönyvében a Quintilianus rendszerezésének⁶⁴ megfelelő hat argumentum extrinsecus szerepel: praepudicia, fama, tormenta, tabulae, iusjurandum, testes.⁶⁵ A kézikönyvnek 1709-ben Nagyszombatban egy jelentősen átdolgozott kiadása jelent meg, amely a loci extrinseci két főcsoportját különítette el. A De testimonio divino c. fejezetben szól de oraculis, vaticiniis, auspiciis, auguriis, és de sacerdotum, haruspicum, conjectorum responsis, míg a De testimonio humano c. részben de exemplo et proverbiiis, de legibus et testibus, de pactis, tabulis, signis, quaestionibus és de iurejurando, praepudiciis, et fama.⁶⁶ Amint látható, a nem művészi bizonyítékok név alatt igen sokféle eredetű anyag igen különböző csoportosításban foglal helyet.

Ettől függetlenül természetesen érthető, mire utal Howell kritériuma: azt szeretné jelezni, hogy a közlésről, ismeretátadásról megfogalmazott új rendszerben a retorika (sőt a logika) hagyományos locusai (a „művészi” bizonyítékok) egyre értéktelenebbnek tűnnek, s megfogalmazódik annak igénye, hogy az inventiót helyettük a különböző tudományágak szolgáltatásák saját módszereikkel, amelyek között a megfigyelés, kísérletezés is kapjon helyet. Az így feltárt anyag dispositiója maradna a logika, elocutiója a retorika feladata. A logika a kutatás rendszerező tudományává válhatna, a retorika pedig megkapná a kutatás eredményei közlésének irányítási jogát.

Az egyházi kommunikáció esetén ennek a szempontnak az alkalmazási kísérlete is ellentmondásos eredményre vezet. Ugyan a teológia

⁶³ Soarez retorikatankönyvét magas színvonala, „az előadásnak maskövetkezetességgel végigvitt folyamatossága, az egyes részek állandó egymáshoz kapcsolódása, egymásból következtetése” megkülönböztetett fontosságúvá tette a kortárs kompilációk között, népszerűségére „Jellemző, hogy a XVII. században még egyes protestáns iskolákban is használták” (BÉTSKEY 1979. 41.).

⁶⁴ Quint. V, 1--7.

⁶⁵ Általam használt kiadása: *Praecepta rhetorices pro gymnasiis* S. J., Lőcse, 1675. (RMK II. 1362.)

⁶⁶ *Manuale rhetorum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarij. Quarum resolutione, obscura discutuntur, ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam.* (RMK II. 2390.)

is egyike azon tudományoknak, amelyeknek szabad vizsgálódását kívánatosnak kezdték tekinteni, be kell látnunk, hogy kutatási módszerei nem tapasztalati módszerek. Tekinthejtük új, előremutató vívmánynak azt, hogy a természettudományi megfigyelés, kísérletezés megjelenik különböző (a kutatási eredményekről beszámoló vagy azokat az érvelésbe bevonó) közlések inventiójában, ám az egyházi irodalomnak mindenekelőtt a teológia igazságairól kell beszámolnia. A teológiai megállapítások alapját adó isteni kinyilatkoztatásra való hivatkozás (lex, testimonium néven) és az azt továbbvivő emberi gondolatok mérlegetése (mint testis, testimonium, autoritas, sententia, dictum, proverbium stb.) mindig is a prédikáció inventiójának fő része, gyakran kizárólagos része volt. Nincs a prédikációkban más, amit nem művészi bizonyítéknak érthetnénk, ezek között a nem művészi bizonyítékok közt pedig nincs olyan, amit az „új retorika” hatásának tudhatnánk be.

A teológia és az eredményeit közlő műfajok esetére alkalmazva az új szellemi áramlatok racionális igényeit: itt talán éppen az volna az előremutató, ha e műfajok sajátos nem művészi bizonyítékai feladnának pozícióikból. Ismét a csakugyan baconista Bayer Jánost idézve: a merőben verbálissá vált tudományoknak meg kellene szabadulniuk a gondolatokat tekintélyes szavaikkal agyonnyomó autoritásoktól, terminusaik, mondásaik és meghatározásaik hüvelyezésétől, hogy ismét a dolgokra fordulhasson a figyelem.⁶⁷ A teologikus inventio vezérelte műfajoknak még a hagyományos művészi (artificialis) locusok segítségével megvalósuló racionális gondolkodás is nagyobb szabadságot jelentene --- és természetesen más tudományágak inartificialis módszereinek behatolása is. A vizsgált prédikációkban azonban egyiket sem tapasztaltuk.

4. A hagyományos tanítás szerint a retorikai bizonyítás formáját enthymematikusnak kell tekinteni. Az „új retorika” képviselői szerint a retorikai bizonyítás alapvetően induktív, az enthymema használata csak segéd- vagy alkalmi forma.⁶⁸

A protestáns prédikációkban a megszokott, deduktív gondolatmenetekkel találkozunk. A magyarországi kiadású kézikönyvek, amelyekből a szónoki gyakorlatot elsajátíthatták, az enthymemák szerinti érvelés hagyományos módját tanították, a Beckher neve alatt megjelent váradi

⁶⁷ MÁTRAI 1961. 116--121.

⁶⁸ HOWELL 1971. 443--444.

kiadvány pl. akképpen, hogy az argumentáció dialektikus módjának a szillogizmust nevezte, az oratori argumentáció pedig a szillogizmus részeinek (major, minor, conclusio) különböző sorrendben, tetszés szerinti elhagyásokkal való említése. Ennek ellenére még olyan szónokkal is lehet találkozni, aki teljes szillogizmussal él. Pécsváradi Péter váradi lelkész Iktári Bethlen Krisztina 1631-es temetésén, a szillogizmus két részét a margón is megnevezve, a decreto Dei argumentálva „ilyen Syllogismus szerint” érvel: amit Isten elrendel, ember meg nem változtathatja (propositio major), mindenki sorsát Isten rendelte el (propositio minor), tehát a sorsát az ember meg nem változtathatja.⁶⁹ Ugyan az efféle érvelés szokatlannak, ritkának nevezhető az érintett prédikációkban, mégis jól szemléltetheti ennek a közlési hagyománynak a deduktív érvelésre való támaszkodását.

Míg Bacon a dedukciót természetlennek tartotta, Descartes-hoz a matematikai okfejtéshez közeli logikai tisztasága miatt ez állt közelebb. A szillogizmusról az volt a véleménye, hogy „egészen fölösleges azoknak, kik az igazságot akarják földeríteni, hogy legfölbjebb néha arra való, hogy már ismeretes dolgokat másoknak jobban kifejtsünk, hogy tehát nem a filozófiába, hanem a retorikába való.”⁷⁰ E nyilatkozatában akár arra utaló jelet láthatnánk, hogy a szillogisztikus érvelésnek a tudományos közlés egzaktságához való ragaszkodása csakugyan az ismeretek új kommunikációs rendszerben való terjesztésének igényéhez kapcsolható jelenség. (Természetesen mindez független Howell felvetésétől, hiszen az indukcióhoz ennek semmi köze.) Csakhogy az Értkezés a módszerről egy helye jóval előnytelenebb képet fest a szillogizmusról: bár a logika efféle utasításaiban „sok nagyon igaz s nagyon hasznos szabály van benne, mégis annyira káros s fölösleges van közējük keverve, hogy czekeket amazoktól különválasztani” majdnem lehetetlen.⁷¹

5. Az „új retorika” a régi, kötött szerkezeti sémák helyett egyszerűbb, mindig a közléshellyel adekvát dispositiót szorgalmaz.⁷²

Az első magyar nyelvű homiletika az erdélyi fejedelemszónynak szóló ajánlásában a szerző, Medgyesi Pál megfogalmazza a hagyományos

⁶⁹ RMK I. 612.

⁷⁰ DESCARTES 1991. 97.

⁷¹ Uo. 34.

⁷² HOWELL 1971. 445--446.

retorikai tanítást az exordium céljairól, amelyek „jó-akarat, figyelmezés, és tanítás bé-vétel, szerzés, nyeres”, majd rögtön hozzáteszi, hogy a prédikációban nincs szükség erre a beszédrészre, mert a hallgatóság tudja, hogy Isten követe fog szólni, a figyelmes hallgatásra már a megelőző könyörgés felkészítette őket. Amesiust idézi, aki szerint az exordium a prédikációban nem „necessaria et interna pars”. Részletes tanácsaiban Medgyesi mégis kitér a „kezdődés”-re, és noha alaphangja itt is a mértéktartásra intés, megengedőbb e beszédrésszel szemben. Arra figyelmeztet, hogy a kezdődés ne legyen szükségtelen, messziről vett, a világi orátorok mintájára, hitető beszédekből szerkesztett, de „Az fel-vött Igek egybe foglalásának avagy függésének meg-magyarázásával, mely része a' Fejtegetésnek, igen hasznossan élhetni Elő-beszédek helyett”. Néha egyéb dolgok odaelegyítésével is élni lehet, ahogyan az alkalom megkívánja.

Medgyesi az angliai puritanizmus szellemi hatása alatt állt, a „fejtlen” prédikációk kérdésében --- kimondatlanul --- az orthodox erdélyi református püspökkel, Geleji Katona Istvánnal vitázott. Geleji nagy gondot fordított a prédikáció bevezetésére, anekdotikus--novellisztikus elemeket, proverbiumok magyarázatát, auctorok idézeteit helyezte el ott. Arra ő is ügyelt, hogy az itt előadott hatáskeltő, figyelmet ébresztő elemek a tanítás egészével egyensúlyban maradjanak, különben „a' prédikációnak a' feje igen meg-növine, s' félő hogy a' derekánál nagyobb ne lenne”.⁷³ A későbbi, Amesiussal és Medgyesivel tanításait jól ismerő hazai homiletikaszervezők, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton szintén a prédikáció szükséges részeként tárgyalták az exordiumot.⁷⁴ Bartók István egyébként Medgyesi saját prédikációs gyakorlatában is azt figyelte meg, hogy az elméletileg felvállalt „fejtlenység” egyáltalán nem jellemző rá.⁷⁵

Medgyesi homiletikai munkájának azonban további tanulságos megjegyzései is vannak, amelyek a dispositiót illetik. Az általa közölt harmadik beszédkészítési vázlatban, a részek (partes) felosztásával kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy minél kevesebb legyen belőlük, és számukat „a' dologra nézve” kell kialakítani, vagyis a szerkezetnek a tartalmat kell tükröznie. Hasonlóan a gondolatmenet elsődlegességének

⁷³ TARNÓC 1973. 554--555.

⁷⁴ BARTÓK 1983. 454.

⁷⁵ BARTÓK 1981. 10.

hangsúlyozása állhat annak az ajánlásban tett deklarációnak a háttérben, hogy a prédikáció bármilyen hosszúságú lehet; értékét nem hossza, hanem épületes volta dönti el. A konzervatív prédikátorok (Geleji) vádjára, hogy a puritánusok túl hosszan prédikálnak, azt feleli, hogy ha így volna is, rendjén van, mert a tanítás hosszát méregetnünk testi kényesség, az isteni igétől való megcsömörlés volna. A tartalom legmegfelelőbb kifejtéséhez kialakított szerkezeetről a kötetet záró tanácsok között azt is megtudjuk, hogy ezt nem kell --- mint a mesterség, az ars többi elemét --- eltitkolni a hallgatók elől, sőt eleikbe kell adni, hogy a tanítást világosabban követhessék.

Ezek az elvek, amelyek az „új retorika” megkövetelte dispositióval végre csakugyan egybehangzanak --- nem Bacon vagy Descartes filozófiai rendszeréből, hanem a puritánus prédikatori eszményből, közvetlenül és szövegszerűen Amesius elveiből kerültek a magyarországi forrásokba.

Megfontolandó ugyanakkor, hogy az igen nagy hatású⁷⁶ Scultetus homiletikájának legelső, legfontosabb témái között olyan megállapítást találunk, amely nemcsak a prédikátor inventiójának mindig megkövetelt alaposságáról, felelős voltáról, hanem a dispositio mindig azonos technika szerint való összeállításáról is szól, ráadásul az újabb közlési elméletektől leginkább támadott (mert leginkább szónoki) két beszédrész, az exordium és a peroratio mint standard követelmény rögzül a beszédkészítés rendjében: a concionator „Prudenter tractabit thema: Si scopum ejus probe considerarit, propositionem ex scopo rite constituerit; Propositionem constitutam declararit, demonstrarit, illustrarit, applicarit; Denique si viam sibi ad tractationem in exordio praeparaverit, et tractationem ipsam peroratione concinna concluderit. Hae sunt perpetuae tractandi quodvis thema leges [...]. Errant igitur, qui in diversis causarum generibus diversis quoque methodis utendum esse putant. Variatio nulla est nisi in applicatione.” Nyilván sok prédikátor értett egyet e szavakkal és dolgozott egyetlen methodus szerint; a megjelent prédikációkban legalábbis a szerkezeti egységek igen kötöttek és állandónak, a kifejtendő tartalomhoz képest gyakran keresettnek látszanak.

⁷⁶ Geleji Katona István latin prédikációskötetének előszava szerint még 1640-ben is Szenci Molnár Albert 1617-ben megjelent Scultetus-fordításai számítottak a magyar protestáns papok egyik legfőbb kézikönyvének (VÁSÁRHELYI 1985. 42--43.).

6. A díszes, bonyolult, trópusokra és figurákra alapozott régi közlési módokkal szemben az „új retorika” az *elocutio* egyszerűségét, mindennapi nyelvhez való közelállását népszerűsíti.⁷⁷

Ezzel egybehangzó, a nyelvi egyszerűséget szorgalmazó megállapítások mind a magyarországi prédikáció elméletéből, mind gyakorlatából nagy számban idézhetők. Scultetus előbb csak a propositióról mondja, hogy „debet esse aridissima, hoc est nullâ verborum aut rerum copiâ ornata”, de később általánosítja ezt a prédikáció egészére. „Ars non coerceat naturam”, minden beszédrésznek természetes könnyedséggel („naturali facilitate”) kell folynia. Az előadásmód nem lehet „tumida, ornata, amplificata, splendida, grandia”, hanem „timida, simplicia, naturalissima”. Bucanus ezeket a stilisztikai követelményeket sokkal részletesebben fejtegette („Sit sermo concionatoris, non peregrinus, obscurus, argutus: sed vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus, popularis [...]. Non enim minor est virtus populariter, quam argute loqui. [...] Concionator non congerat multa synonyma: nec singulis verbis fere addat epitheta Poëtarum more. Periodi sint breves” stb.), elhatárolta őket más közlésmódoktól („Non solum a poëticis loquendi modis abstinendum, sed a pomposa, turgida, redundante, grandi, aulica illa dicendi ratione, quâ sermonem suum nonnulli perpetuis et continuatis quibusdam metaphoris, seu allegoriis sic obscurant, ut a plebeis vix intelligi possint”), sőt azokra a mély filozófiai megfontolásokra is rámutatott, amelyek ezt a nyelvi körültekintést és mértéktartást megkövetelik. Bármiféle nyelvi „mutatio” ugyanis „aut errores, aut suspiciones et dissidia parit”. Állítása alátámasztására Luthert idézi: „Qui novum sermonem fingunt, novam doctrinam gignunt”. A dogmatikai, teológiai aggodalom lényegét szójátékkal is kifejezi: „Mutato genere dicendi, novum genus docendi introducitur”.

Noha a század második felének magyar homiletikusai, Martonfalvi Tóth és Szilágyi Tönkő e téren is enyhíteni, csillapítani igyekeztek a szigorúságot, részint a Biblia megértéséhez szükséges stilisztikai ismeretek sokféleségéről beszéltek, részint arról is, hogy bizonyos esetekben, ha a szükség úgy kívánja, ha ez a mondanivalónak nem elhomályosítására, hanem megvilágítására szolgál, akkor a szónok maga is élhet ezekkel az

⁷⁷ HOWELL 1971. 446--447.

eszközökkel⁷⁸ --- mégis ezekben az elocutiós elvekben a protestáns prédikációs gyakorlat igen egységesnek mutatkozott. A mögöttük álló filozófiai megfontolást is megszólaltatták anyanyelven: „az Vallásnak dolgaiban, fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása”.⁷⁹

Az egyszerű, mindennapi nyelvhasználathoz közeli elocutióra intő retorikai elvek elterjedtsége és érvényesülése azonban, akárcsak a hasonló dispositiós elveké, aligha magyarázható kizárólag az „új retorika” hatásával. Az egyszerűséget, közérthetőséget szorgalmazó megnyilatkozások nagy száma mögött a 17. század közepén a puritánus eszmények gyors hazai térhódítása áll, de az ezt megelőző időszakból is egyenes utak vezetnek a fejlődésnek ebbe az irányába. 1972 novemberében érdekes előadás hangzott el a szegedi egyetemen, amely a református prózastílus sajátosságait a kálvini művészetfelfogás lényegi elveiből igyekezett levezetni. Az --- 1624-ben magyar nyelven is megjelent --- Institutio szövegének az egyszerűséget, dísztelenséget, tömörséget, egyedül a tanítás hasznára néző célszerűséget kiemelő követelményeiből „egészen világossá válik a kálvinista szerzők száraz, körülményeskedő egyhangúsága.”⁸⁰ A kálvini elvek befogadásából „bibliai inspirációjú, nemzeti nyelven szóló, s a »nép hitbeli épülésére református irodalmi elvek fejlődésének irányát. Több jelenlévő teológus szerint „Kálvinnak döntő fontosságú befolyása a magyar helvét irányú gondolkodásra nem volt”, „bullingeri alapokon alakult ki nálunk a protestantizmus”. Bullinger felfogása „nincs ellentétben Kálvin teológiájával, de nem az övé.” A gyönyörködtető művészet „elítélése nem okvetlenül kálvini eredetű”, inkább „zürichi (és nem genfi), bullingeri hatás.” A vita e fejleményei mit sem változtatnak az előadásnak azon a megállapításán, hogy már a 16. század végétől csakugyan uralkodni látszik egy a célszerűségre, egyszerűségre törekvő prédikatori irányzat. Az ennek kálvini vagy közvetetten kálvini eredetéről szóló viták megelőzhetők azzal, ha azokra a kálvini szellemben íródott retorikai és homiletikai tankönyvekre

⁷⁸ BARTÓK 1983. 452.

⁷⁹ KECSKEMÉTI 1993. 612.

⁸⁰ OLASZ 1973. 46.

⁸¹ Uo. 49.

⁸¹ Uo. 51.

⁸¹ Uo. 58--60.

hivatkozunk forrásként, amelyekből a református prédikátorok a szónoklat technikáját csakugyan elsajátították, s amelyeknek magyarországi ismertsége nem vitatható (Andreas Gerardus Hyperius, Amandus Polanus, Bartholomaeus Keckermann stb.). Az mindenesetre bizonyos, hogy a kezdeményező források nem az „új retorika” közlési elméleteihez, hanem a prédikatori közlés hagyományos homiletikai elméletének vonulatához tartoznak. Tendenciáikat erősítette a 17. századi közepi puritánus hatás, és természetesen erősíthette a karteziánizmus közlési rendszere felől érkező hatás is, bár az orthodox kálvinizmus e századi történetéből úgy tűnik, hogy a Descartes tanai ellen folytatott, hosszú, szívos polémia inkább olyan „errores, aut suspiciones”-t látott e filozófiai nézetekben, amelyekkel szemben a régi nyelvi formákban való tanítás, a megszokott „genus dicendi” is a behatolásuk, az új „genus docendi” megakadályozásának fegyvere.

Az elvégzett vizsgálat eredménye igen sokatmondó mind a vizsgált tárgyra, mind a vizsgálati eszközre nézve. A hat szempont közül az első három esetében az derült ki, hogy a hipotézisként feltételezett változás, elmozdulás nem mutatható ki a tárgyalt irodalmi anyagban. Nem azért, mintha prédikációirodalmunk a három ellentétpárban megragadott két közlési mód közül a korszerűbbnek, tudományosan is érvényesnek tekintett egyáltalán nem mutatná --- éppen ellenkezőleg: mert a prédikáció lényegi műfaji törvényeiből következően fejlődésének korábbi szakaszában sem mutatható ki az ellentétpárokból archaikusabbnak, az abszolút érvényű tudományos igazság közlési szándékában igénytelenebbnek tekintett közlésmód. Amiből vagy az következik, hogy a szempontok rendszerét át kell dolgozni ahhoz, hogy egyházi műfajok kommunikációjának változásait is vizsgálhassuk velük --- vagy annak elfogadása, hogy a vallásos igazságok körüli érvelés az igazságok közölhetősége dolgában mindig is más alapelveket implicált, mint a világi kommunikáció. A vallási hermeneutika a világi műfajokétól függetlenül létezik, fejlődik; a vele egyidejű világi rendszerekhez képest egészen más szemléletű megoldási elveket mutat. Ahogyan a vallási diskurzus a teljes igazság kimondásának igényéhez, éppúgy ragaszkodik pl. a vallási művek fordításirodalma az eredeti nyelvű szöveg minden jelentésárnyalatának és stilisztikai hatásának visszaadásához, azonos szavak azonos szóval való tolmácsolásához, a szöveghez fűzött értelemmagyarázó kiegészítéseknek az

alapszövegtől való megkülönböztetéséhez --- olyan korszakban, amikor a világi művek fordításai még fordítás és imitáció között sem tettek világos különbséget, a legnagyobb terminológiai következetlenségek vannak bennük, és a parafrázisok, fordítási variánsok vagy éppen tárgyi bővítések teljességgel jelöletlenek.⁸¹ A két rendszer között természetesen van átjárás; gyakran éppen az jelenti a világi közlési rendszer újdonságát, hogy a vallási közlés egy bevett módszerét adaptálják hozzá.⁸² Nem ez a dolgozat, hanem filozófiatörténeti vizsgálat dönthetné el, hogy beszélhetünk-e Bacon, Descartes újíto kezdeményezéseiről részben ebben az értelemben is; ha igen, az első három szempont nyilván megszűnik korszakhatárt jelző szándékúnak lenni a vallásos kommunikáció tekintetében. Ami bizonyos: Howell e pontjai egyelőre a világi közlések vizsgálatára tűnnek adekvátoknak.

Az utolsó két szempont protestáns prédikációirodalmunk olyan tendenciáira világított rá, amelyek csakugyan párhuzamosnak mutatkoznak az „új retorika” céljaival. Mindkét esetben kiderült azonban az is, hogy a hasonló elvek kifejtése és érvényesítése mögött nincs feltétlenül közvetlen összefüggés is. Howell maga is figyelmeztetett arra, hogy az egyszerűbb dispositio előírása a régebbi retorikai elméletekben sem ismeretlen, újdonságnak csak a helyzettel releváns módon való szerkesztés hangsúlyozását tekintette; az elocutio terén pedig az alsó és középső stílusnem elmélete csak használatbavételre várt, így itt sem a hagyományos elmélettel, hanem az uralkodó használati konvencióval és elvárással szakított az új közlésmódok rendszere.⁸³ A magyar protestáns prédikáció történetéről kiderült, hogy a konvencióval sem kellett szakítania: az új használati mód és elvárás nem Bacon vagy Descartes kezdeményezésére honosodott meg, hanem lényegében megszilárdult volt már, mire azok hatásának egyáltalán lehetősége volt a behatolásra. Lehet tehát szerepük az elemzett közlésmód érvényesülésében, de lényegében egy kész modell erősíti magához (és így hasoníja is képe) az igazolására és fenntartására alkalmas rendszerüket.

De ha ezek a racionális próza eszményét szorgalmazó új elméletek nem, akkor mi formálta ilyenné ezt a prédikációirodalmat? A válasz nagyon tanulságos.

⁸¹ KECSKEMÉTI 1993. 611--613.

⁸² Uo. 613.

⁸³ HOWELL 1971. 445--447.

Bán Imre egyetértőleg idézi Ernst Robert Curtiusnak azt a megállapítását, hogy „a retorika mesterfogásainak (a halmozásnak, a felfüggesztésnek, a szellemes csattanóknak) alkalmazása magában véve még nem barokk”.⁸⁴ Egészítsük ki az állítást azzal, hogy viszont a retorika mesterfogásainak alkalmazásáról való lemondás magában véve még nem nem-barokk. Hauser Arnold rég figyelmeztetett arra, hogy egy szövegnek a barokkhoz sorolása tekintetében „minden formális sajátága másodrendű”.⁸⁵ Anélkül, hogy hatásosabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgélünk szövegeinkben --- pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének lépéseit olyan kezeken, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, meggyőzés, elhíttetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat. A hazai és a hazai recepcióval bíró külföldi retorikai és homiletikai szerzők hatására a protestáns vallási műfajok homiletikai elmélete fokozatosan az egyszerű, keresetlen közlésmódot fogadta el mint a legszélesebb körű befogadásra számítható kommunikáció eszményét.

A barokk stilisztika nem azonos magával a barokkal; a barokk szöveget teljes retorikai rendszere, inventiója, dispositiója és elocutiója együttesen teszi barokká. Az érintett szövegek stilisztikai elemzését ugyan célszerű lehet külön fejezetben, bibliás--zsoltáros stb. stílusnak nevezve elvégezni, de „tévedés lenne az a feltételezés, hogy a barokk és a vele egyidős polgári irányzatok nem ugyanazt az irodalmi rendszert vallották, s ez lényegében nem azonos a reneszánsz kor elméletével.”⁸⁶ Az udvari reprezentáció stílusa mellett, vele azonos szemlélettől meghatározva működött az „egyszerűbb, polgári közönségnek szánt írásmód, amelynek művelői szándékosan kerültek az előbbi irányzat által felkapott eszközöket, mert az ekkor olvasni kezdő középrendhez írtak, s bár vallásosságra neveltek, gyakorlatilag --- az uralkodó ízlést ismerve és elismerve, ennek engedményeket téve --- a felvilágosodás közönségét és népszerűsítő stílusát teremtették meg”.⁸⁷

⁸⁴ BÁN 1963. 26.

⁸⁵ HAUSER 1980. 338.

⁸⁶ TARNAI 1981. 139.

⁸⁷ Uo.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balázs 1958 Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958.
- Balázs 1961 Balázs János: *Történeti bevezető*. In: *Stilisztikai tanulmányok*. Bp. 1961.
- Balázs 1978 Balázs János: *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-
reneszánsz*. Szerk. Csanda Sándor, Keserű Bálint. Szeged, 1978.
(Adattár 4.) 67--74.
- Balázs 1980 Balázs János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az
európai nyelvi modell*. Bp. 1980.
- Balázs 1987 Balázs János: *Hermész nyomában. A magyar
nyelvbölcsélet alapkérdései*. Bp. 1987.
- Bán 1958 Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958.
- Bán 1963 *A barokk*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket
válogatta, fordította és magyarázta Bán Imre. Bp. 1963².
- Bán 1971 Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarorszá-
gon a XVI--XVIII. században*. Bp. 1971.
- Bán 1976 Bán Imre: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*. Bp.
1976.
- Bartók 1981 Bartók István: *Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első
magyar nyelvű egyházi retorika*. = ItK 1981.
- Bartók 1983 Bartók István: *Két XVII. századi magyar egyházi
retorika*. (Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana*.
Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis*.) = ItK 1983.
- Bartók 1991 Bartók István: *XVII. századi logikai és retorikai
irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*. = ItK 1991. 1--24.
- Bartók 1992 Bartók István: *A casa rustica és a mechanici. Az
„alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar
irodalomelméletében*. = ItK 1992. 569--578.

- Bitskey 1979 Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világnézet. Pázmány Péter prédikációi*. Bp. 1979.
- Descartes 1991 René Descartes: *Értekezés a módszerről*. Ford., bev., jegyz. Alexander Bernát. Bp. 1991.
- France 1972 France, Peter: *Rhetoric and Truth in France Descartes to Diderot*. Oxford, 1972.
- Hauser 1980 Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete*. Bp. 1980.
- Howell 1956 Howell, Wilbur Samuel: *Logic and Rhetoric in England 1500--1700*. Princeton, 1956.
- Howell 1971 Howell, Wilbur Samuel: *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*. Princeton, 1971.
- ItK *Irodalomtörténeti Közlemények*
- Kathona 1987 Kathona Géza: *Tofeusz Mihály kora szellemi áramlataiban*. = In: *Irodalom és ideológia a 16--17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. 401--425.
- Kecskeméti 1988 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Kiad., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka. Bp. 1988.
- Kecskeméti 1992 Kecskeméti Gábor: *Domini sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*. = ItK 1992. 381--398.
- Kecskeméti 1993 *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1993.
- Kecskés 1981 Kecskés Pál: *A bölcsélet története*. Bp. 1981.
- Klanciczay 1961 Klanciczay Tibor: *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Bp. 1961.
- Makkai 1952 Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálisizmus ellen*. Bp. 1952.

- Mátrai 1961 *Régi magyar filozófusok XV--XVII. század.* Vál., bev., jegyz. Mátrai László. Bp. 1961.
- MIRT II. *A magyar irodalom története 1600--tól 1772--ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964.
- Murphy 1974 Murphy, James J.: *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance.* Berkeley--Los Angeles--London, 1974.
- Olasz 1973 Olasz Sándor: *A kálvini művészetfölfogásról és magyarországi kisugárzásáról.* In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.)* Tom. XIII. Szerk. Keserű Bálint. Szeged 1973.
- RMK Szabó Károly, Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár. I--III. Bp. 1879--1898.*
- Szabó 1943 Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma.* Bp. 1943.
- Szabó 1986 Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet.* Bp. 1986.
- Tarnai 1971 Tarnai Andor: *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása.* = ItK 1971. 35--77.
- Tarnai 1981 *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig.* érta és összeállította Tarnai Andor, Csetri Lajos. (*A magyar kritika évszázadai I.*) Bp. 1981.
- Tarnai 1984 Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp. 1984.
- Tarnóc 1973 Tarnóc Márton: *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből.* (*Geleji Katona István.*) = ItK 1973. 548--557.
- Turóczi-Trostler 1961 Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom --- világirodalom. Tanulmányok. I--II.* Bp. 1961.
- Vásárhelyi 1985 Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Bp. 1985.
- Waczulik 1984 *A táguló világ magyarországi hírmondói XV--XVII. század.* Vál., bev., jegyz. Waczulik Margit. Bp. 1984.

Emil Hargittay (Budapest)

Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612-1684)

Johann (János) Weber gehört zu den interessanten literarischen Persönlichkeiten Ungarns im 17. Jahrhundert. Der im oberungarischen Eperjes (Prešov) ansässige lutheranische Arzt und Apotheker, der zugleich das Amt des Oberbürgermeisters (nach der in Ungarn üblich gewesenen Terminologie: Oberrichter) der Stadt bekleidete, hinterließ vier gedruckte Werke. Sein Buch gegen die Pest wurde sowohl in deutscher als auch in ungarischer und slowakischer Fassung veröffentlicht¹, und 1668 erschien seine deutschsprachige Arbeit über das Stadtwappen von Eperjes². Außerdem verfaßte er zwei Fürstenspiegel. Die Nachwelt schenkte ihm dennoch kaum Beachtung: mit einzelnen Abschnitten seiner Biographie beschäftigten sich nur einige wenige Arbeiten.³ Sein Name wurde weder in die 1972 erschienene Bibliographie zur ungarischen Literaturgeschichte noch in die von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften erarbeitete Literaturgeschichte noch in das dreibändige Lexikon der ungarischen Literatur aufgenommen.⁴ Dieser Umstand läßt sich kaum dadurch erklären, daß von den erwähnten vier Werken nur eines auch in ungarischer Sprache erschien, galt doch in der alten ungarischen Literatur vor der Zeit der Aufklärung ein weiterer Literaturbegriff. Nach der damaligen Literaturauffassung sind auch die in Ungarn entstandenen nicht-ungarischsprachigen literarischen Werke sowie solche, die nicht in den engeren Kreis der ausgesprochen belletristischen Prosa gehören, organischer Bestandteil der ungarischen Literatur. Wegen der bekannten historischen Umstände gab es im 17. Jahrhundert in Ungarn kein literarisches Leben, keine Zeitung, kein Theater; die Mehrheit der ungarischen Autoren widmete sich der Literatur nur am Rande, schrieb dann aber bisweilen in zwei, drei Sprachen. So dürfte das Wirken Webers nicht nur für die ungarische, sondern - aufgrund seiner Deutschsprachigkeit und seiner kulturellen Kontakte - auch für die deutsche und österreichische Literaturgeschichte interessant sein.

In einem der letzten Hefte der *Berliner Beiträge zur Hungarologie* verwies ich kurz auf Webers Fürstenspiegel.⁵ Ich habe meine Untersuchungen seither fortgeführt; die Ergebnisse sollen in diesem Aufsatz publiziert werden. All das kann freilich nur den Anfang umfassenderer Forschungen zum Lebenswerk Webers darstellen, zumal ich mich hier detailliert nur mit der Interpretation der Weberschen Fürstenspiegel befassen werde.

1662 entstand in Lőcse (Leutschau, Levoča) Webers Fürstenspiegel mit dem Titel *Janus bifrons seu Speculum Physico Politicum, das ist Natürlicher Regenten Spiegel* in lateinischer und deutscher Sprache.⁶ Das Buch ist ein Gelegenheitswerk, es erschien anlässlich der ersten Wahl Webers zum Obersten Richter und ist aus diesem Grunde prunkvoll ausgestattet. Das Titelblatt zieren neun Emblemata mit Bezug auf die Macht der Herrschers. Der Anhang des Werkes enthält weitere vier Emblemata mit sechszeiligen Epigrammen.⁷ Unter den drei weiteren Stichen, die das Buch enthält, zeigt der erste den Autor selbst im Alter von 50 Jahren, wie die Bildunterschrift verrät. (In den drei Jahre später erschienenen Fürstenspiegel *Lectio principum* wurde das gleiche Bild aufgenommen.) Ein weiterer Stich zeigt die Stadt Eperjes, der dritte das fahngeschmückte Interieur der lutheranischen deutschen Kirche, der Hauptkirche von Eperjes, mit festtäglicher Gemeinde.⁸ Den Aufschriften zufolge wurde János Weber am Sonntag, dem 5. März 1662, in sein Amt eingeführt. Seine Wahl zum Oberbürgermeister war bereits 1661 erfolgt.⁹ Dieses Ereignis verlieh dem *Regenten Spiegel* die Aktualität, war doch der Inhaber des Bürgermeisteramtes der "Regent" einer kleineren Gemeinde und das Werk damit auch die Zusammenfassung seiner moralischen Verpflichtungen und Aufgaben,¹⁰ eines Sendungsbewußtseins, das der Autor - seinen persönlichen Ambitionen gemäß - im Rahmen eines Fürstenspiegels mit einem ganz speziellen Symbolsystem formulierte.

Das Werk ist mit zwei unterschiedlichen Widmungen überliefert. In der einen Variante gilt die Widmung dem Grafen Johann Rottal, dem Wiener Beauftragten für die Angelegenheiten Ungarns, in der anderen dem Erzbischof György Szelepcsényi. Beide waren Taufpaten des gerade geborenen Weber-Sohnes.¹¹ Die politische Loyalität Webers scheint also eindeutig, und seine Person ist anscheinend über jeden Zweifel erhaben.

Grundidee und Bedeutung des *Janus bifrons* lassen sich wie folgt zusammenfassen. Schon die lateinischen und deutschen Grußgedichte am Anfang des Buches deuten auf den Autor, auf Janus mit den zwei Gesichtern, der zugleich Arzt und Bürgermeister der Stadt war. Der glückliche Gleichklang mit dem Vornamen Webers macht deutlich, daß das Werk auch vom Autor selbst handelt. Die Komposition macht die Auffassung des Arztes und Richters Weber deutlich: die einzelnen Körperteile des Menschen als eines physischen Wesens stellen die fürstlichen Pflichten und Tugenden dar. Der Mensch ist zugleich ein physisches und politisches (d.h. soziales) Wesen und kann somit gleichzeitig zum Gegenstand zweier Wissenschaften werden. Weber, der Arzt und Richter, findet die politisch-moralischen Kategorien im Bild des physisch existierenden Individuums ausgedrückt. Dieser Ausdruck kann symbolisch, aber auch ganz konkret sein. In dem Teil, der dem eigentlichen Text des Werkes vorangeht, unmittelbar nach der Zueignung an den Leser, findet sich der lateinische Text des 101. Psalms mit tabellarischer Auflösung.¹² Darin erklärt Weber den Psalmentext symbolisch: jedem einzelnen Vers des Psalms ordnet er (lateinisch) je ein Körperteil bzw. Organ zu. Das bildet das Gerüst des aus 21 Abschnitten bestehenden Gesamtwerks. Jede Kapitelüberschrift des *Janus bifrons* benennt ein (oder zwei) Körperteile, Organe oder physische Eigenheiten des Regenten, dazu gesellt sich die politisch-moralische Erklärung mit Hilfe der üblichen biblischen, antiken, mittelalterlichen und moderneren Zitate. Zum Beispiel *Haupt*: "Princeps Caput est Reipublicae, uni subjectus Deo" (ein Plutarch-Zitat); *Augen*: "An dem Haupt finden sich die Augen, welche bey einem Regenten müssen Offen, Scharffsichtig und Machtsam sein"; *Nase*: "Unter und zwischen den Augen findet sich die Nase, dabey ein Regent das Nosce Te Ipsum zu bedenken hat"; *Athem*: "Endlich hat Sich ein Regent bey dem Athem des Endes Seines Ampts und Lebens zu erinnern".¹³ Eine weitere Parallelität des *Janus bifrons* stellt der Auszug aus einer Rede dar (*Extract Des Valet-Sermons, So auff dem Rathaus gesehen*), der schließlich in den Anhang gelangte; Weber zeigt darin die Ähnlichkeiten zwischen Ärzten und Regenten auf. Der auch hier parallel in zwei Spalten gedruckte Text führt im ersten Kapitel mit dem Titel "Regenten werden den Aertzten vergleichen" in 26 Punkten auf der linken Seite die Eigenschaften des Arztes, auf der rechten die des Regenten an.

Beispiel: "Den Artzt hat Gott erschaffen" - "Alle Obrigkeit ist von Gott geordnet", oder: "Der Artzt dienet bey Tag und Nacht" - "Gutte Regenten schliessen ihre Thor und Ohren nimmer zu".¹⁴ In der Auffassung des Arztes und Richters von Eperjes stellen also Physik und Politik die beiden Gesichter des Janus dar, das in der Gesellschaft als politischem Körper zur Einheit wird. - Nicht zuletzt äußern sich die beiden Gesichter des Janus auch in der Zweisprachigkeit.¹⁵

Weiterer Forschung bedarf noch die Erschließung der unmittelbaren literarischen Vorgeschichte des *Janus bifrons*. Zur Klärung bieten sich gleich drei Ausgangspunkte an. Einer wäre jene Bemerkung, die Weber vor der Deutung des 101. Psalms in seiner Einleitung "An den günstigen Leser" äußerte: "... habe ich also einen kurtzen Extract der Geistreichen Erklärung D. Vechners über den 101. Psalm, als ein formiertes Perspectiv beylegen wollen, dadurch, wie in einem Anblick der ganze Kreiß deß Spiegels penetriret und gesehen kan werden".¹⁶ Es ist mir bisher noch nicht gelungen, jenen D. Vechner (vielleicht Fechner?) ausfindig zu machen, der den 101. Psalm so geistreich erklärt haben soll.¹⁷ - Richtungsweisend für die Erkundung der Vorgeschichte könnten auch einige Zeilen Béla Pukánszkys über Weber sein, nach denen die Vorbilder für Webers Fürstenspiegel bei Philipp Harsdörfer und Georg Neu

mark zu suchen seien.¹⁸ Leider habe ich deren Werke in Budapest noch nicht ausfindig machen können;¹⁹ wenn man allerdings die Behauptung Pukánszkys auch philologisch untermauern könnte, ließen sich daraus Rückschlüsse über die Beziehungen der Fruchtbringenden Gesellschaft zur Literatur Ungarns ziehen.²⁰ Weiterer Forschung harret schließlich die Frage, auf welche unmittelbaren Vorbilder Weber zurückgriff, als er die Medizin mit der Politik in Verbindung brachte, diente doch die *medicina* bereits seit der Frührenaissance als Modell für die *philosophia practica*.²¹

János Webers zweiter Fürstenspiegel erschien 1665 zweisprachig unter dem Titel *Lectio Principum, das ist Regenten Lection*.²² Die schon in *Janus bifrons* beobachtete Zweisprachigkeit kommt hier lückenlos zur Geltung: der lateinische und der deutsche Text laufen parallel in beiden Spalten jeder Seite. Darüber hinaus birgt *Lectio principum* einen weniger offensichtlichen Dualismus. Das Werk gehört zum Genre des

Füsten spiegels, demnach wäre zu erwarten, daß es Weber als Richter einer freien königlichen Stadt dem Regenten, eventuell auch einem Fürsten der königlichen Familie, widmete. Weber aber hatte sich als Fürsprecher der lutheranischen Adligen und Bürger Eperjes' freiwillig die Bewahrung der geistigen und materiellen Autonomie der Stadt auf die Fahnen geschrieben - gegebenenfalls auch gegen die königliche Macht. Den Widerspruch von Loyalität und Souveränität löste Weber, indem er unmittelbar hinter das Titelblatt der *Lectio principum* ein ganzseitiges Bild Kaiser Leopolds, den nach der Unterschrift in Versen "durch gekrönte Keyser", einfügte. Das Werk selbst freilich steht in keinerlei Beziehung zur Person des Kaisers, selbst die Widmung ist an 73 namentlich genannte Bürger von Eperjes gerichtet, unter ihnen solche (z.B. Georgius Fleischhacker und Sigismundus Zimmermann), die Leopold 1687 hinrichten ließ.²³

Aktualität wurde dem Erscheinen der *Lectio principum* dadurch verliehen, daß Weber 1664 nun schon zum vierten Mal zum Bürgermeister von Eperjes gewählt wurde,²⁴ und so mangelt es auch diesem reich ausgestattete Buch - ähnlich dem *Janus bifons* - nicht an der Lobpreisung Webers. Gleich der dem Bildnis Kaiser Leopolds folgende reich verzierte Stich zeigt den Autor (das gleiche Bild findet sich bereits im *Janus bifons*), und auch das folgende Bild zeigt Weber, wie er in seiner Kutsche von Vögeln in die Höhe getragen wird; die Bildunterschrift lautet "Sic itur ad alta". Die nächste Seite zeigt in emblematischer Darstellung mit der Aufschrift "amore" und "labore", in zwei Säulen eingraviert, 24 fürstliche Tugenden als "Felicitas principum". Auch die an Weber adressierten Gratulationstexte in deutscher und lateinischer Sprache fehlen nicht. Zu den Autoren der Gedichte und Prosatexte gehörten János Bayer, Rektor des Lyceums von Eperjes, der Konrektor Izsák Zabanius, mehrere Mitglieder des Lehrkörpers, sogar die jesuitischen Dozenten der Hochschule zu Kassa (Kaschau, Košice).

Die genannten Äußerlichkeiten des Buches deuten darauf hin, daß Weber eher die Interessen der Bürger von Eperjes (und seine eigenen) und nicht die des Regenten vor Augen hatte. In der an die Bürger von Eperjes gerichteten Widmung liefert er eine originelle Begründung für die Wahl des Genres. Demnach seien Schule und Gesellschaft untrennbar miteinander verbunden, schließlich würde sich jeder Mensch von Stand

und Rang die Bildung, die ihm später seine Arbeit verrichten helfe, in der Schule aneignen. Deshalb sei jeder der Schule zu Dank verpflichtet. Und das um so mehr, als auch die jungen Männer, die in der Wissenschaft und im gesellschaftlichen Leben später eine leitende Position einnehmen, die Schule absolviert haben. Weber zitiert das Beispiel eines alten Schulmeisters, der den Brauch einführt, bei Eintritt in die Schule die Schüler als Doktoren, Magister, Regenten, Künstler, Handwerker und Untergebene zu begrüßen. So wendet sich auch Weber (unter Berufung auf Salomon) an die Jugend von Eperjes, die den Befehl der Väter und das Gesetz der Mutter (der Stadt Eperjes) in ihren Herzen verbinden sollen.²⁵ Auf diese Weise wird die Aufzählung der fürstlichen Tugenden zu einer hochrangigen moralischen Lektion für die Jugend von Eperjes.

Die fast zweihundert Seiten umfassende, nicht in Kapitel untergliederte Schrift macht deutlich, daß Webers Bild des idealen Herrschers von den christlich-humanistischen Idealen geprägt war. Mit Hilfe von (auch bei anderen häufig zitierten) Gemeinplätzen aus der Bibel und aus der griechischen und lateinischen Literatur wird uns das Bild eines tief religiösen, gerechten, gut beratenen, familienliebenden Herrschers entworfen. Weber schreibt über den göttlichen Ursprung der Macht,²⁶ über die Rolle der glücklichen Fügung, über die Wahl des günstigen Augenblicks, über den für einen Regenten unabdingbaren Sinn für das Praktische, über die Rolle der Räte. Ausführlich analysiert er die Mißstände des höfischen Lebens und gelangt schließlich zu der Schlußfolgerung, selbst der Wald sei weniger gefährlich denn eine Schar schmeichelnder Untertanen. So müsse man sich in den Wäldern nur vor den Zähnen der Tiere, in den Städten dagegen vor allen Körperteilen der Menschen hüten.²⁷ Auch der Topos, der auf die Ähnlichkeit des menschlichen und gesellschaftlichen Organismus verweist, fehlt hier nicht, diesmal mit dem Hinweis auf ein Märchen von Menenius Agrippa, "dadurch er einen unstreiblichen Nahmen erlanget", wie Weber vermerkt.²⁸ Abweichend von früheren Gepflogenheiten und auch von der Methode des *Janus bifrons* nennt Weber nicht die genauen Quellen seiner Zitate, er verweist nur im Textkontext und auch dann vielfach ungenau auf die zitierten Autoren. Die *Lectio principum* erscheint in der Komposition etwas unausgewogen, manche Teile (z.B. jene über den Rat und die Räte) sind unverhältnismäßig umfassend ausgeführt, was auch einiges über sein

eigenes Interesse verrät. Bei der Einteilung der Tagesaufgaben empfiehlt er z.B. den Rat eines "klugen Holländers" (Lipsius?), der folgende ideale Einteilung der 24 Stunden vorschlägt: "4 Stunden zum Gebeth; 3. Stunden zum essen und trincken; 2 Stunden zur zuläßiger Ergeßlichkeit; 7 Stunden zum Schloff; und 8. Stunden zu der Berufsarbeit".²⁹ In dem Abschnitt über die Enthaltſamkeit schöpft Weber aus ſeinen medizinischen Kenntniſſen und erörtert ausführlich ſeine Anſichten über die phyſiſchen Bedürfniſſe des Menſchen. Unter den Verweiſen fehlen ſeltſamerweiſe die zeitgenöſſiſchen ſtaatswiſſenſchaftlichen Autoren, nur in einigen Fällen finden wir Autoren aus dem 16. Jahrhundert. Er wendet ſich gegen eine Haltung, die er machiavelliſtiſche Moral nennt, die nur den privaten Vorteil ſucht und nicht das Wohl der Gemeinſchaft im Auge hat. Eine ſolche Haltung laſſe ſich, ſo Weber, weder theologisch noch politiſch begründen.³⁰ Dagegen erklärt er unter Berufung auf Luther, daß die lenkende Macht in der Stadt jedermanns Diener und Untergebener ſein müſſe und daß jeder, der über Macht verfüge, der Diener aller Diener zu ſein habe, wie auch die Ärzte keine Herren, ſondern Diener der Natur ſeien.³¹ Dieſe Äußerungen, mit denen ſich Weber an die eigene kleine Gemeinſchaft wendet, machen die *Lectio principum* über die allgemeinen Feſtſtellungen hinaus zu einem beſonderen Werk. Hier erwähnt er, daß der Regent der lateiniſchen Sprache in Wort und Schrift mächtig ſein müſſe,³² daß die Kinder in ſeiner eigenen Stadt aber gleich drei Sprachen mit der Muttermilch einſaugen würden: das Deutſche, das Ungariſche und das Slowakiſche.³³

Die wirkliche Bedeutung der beiden Weberschen Fürſtenſpiegel ſehe ich in der *Anwendung der Theorie*. In jenem Jahrhundert, da die Politik zur Wiſſenſchaft wurde, verſuchte der Oberbürgermeiſter von Eperjes im Rahmen eines europaweit populären literariſchen Genres das Unmögliche: die Harmoniſierung des herrſchaftlichen Abſolutismus mit den Inter-eſſen des ſtädtiſchen Bürgertums. Auch in ſeinem Leben verwirklichte ſich dieſe Abſicht immer wieder. Vermutlich brauchte Eperjes damals, in den ſechziger Jahren des 17. Jahrhunderts, zumindest dieſe Schein-Loyalität, hatte ſich die Stadt doch zu einem kühnen Schritt entſchloſſen. Das alte Gebäude des berühmten Kollegiums reichte für die Schüler nicht mehr aus, daher beſchloß man - einige Jahre nach der Gründung der jeſuitiſchen Uni-verſität von Kaſchau - die Errichtung eines neuen, größeren

Gebäudes.³⁴ Noch bedeutender war der Plan eines fast schon Universitätsniveau erreichenden zehnklassigen Lyzeums unter der Leitung eines aus Magdeburg berufenen Rektors. Die Behörden der Stadt und die Kirchenleitung arrangierten alles im größten Einvernehmen. Kaiser Leopold, der von Erzbischof György Szelepcsényi über die Vorgänge in Eperjes auf dem Laufenden gehalten wurde, versuchte mehrfach, den Eperjeser Plan zu vereiteln. Der Kaiser bemängelte die Überdimensioniertheit des Gebäudes und betonte, daß zur Gründung einer Akademie die Genehmigung des Königs nötig sei. Die Kühnheit und Opferbereitschaft der Bürger von Eperjes sowie die ausländischen Spenden (vor allem aus Schweden) ermöglichten, daß die neue Schule 1667 eröffnet und in der Folgezeit erweitert werden konnte - soweit das die historischen Ereignisse nicht verhinderten. Auch Weber selbst gehörte zu den Sponsoren.³⁵ In dem neuen Lyzeum pulsierte ein lebhaftes und offenes schulisches Leben. Am 4. Oktober 1669 wurde Illés Ladivers Bearbeitung des Gryphius'schen Papinianus-Dramas gespielt. Die Zwischenszenen zwischen den einzelnen Akten wurden in immer anderer Sprache - ungarisch, deutsch, slowakisch - vorgetragen.³⁶ In den neuen Lehrplan wurde auch der Unterricht in Politik aufgenommen.³⁷ Dozent für Politik war Illés Ladiver, er unterrichtete in Eperjes ab 1667.³⁸ In dem äußerst reichen handschriftlichen Hungarica-Material, das im Seminar für Hungarologie der Humboldt-Universität zu Berlin aufbewahrt wird, finden sich mehrere Dokumente mit Bezug auf das Wirken des Lyzeums von Eperjes. Dazu gehört auch das handschriftliche Lehrmaterial Illés Ladivers im Fach Politik.³⁹ Hier soll auch jene andere Handschrift erwähnt werden, die in der Kopie von Georg Michaelis Cassai aus der Zeit um 1670 überliefert ist. Dieser 168 Seiten umfassende *Index politicus* stellt das Gerüst der Politikwissenschaft dar.⁴⁰

Auch im eigenen Leben versuchte Weber, die Treue zum Hof mit der Unabhängigkeit in Einklang zu bringen. In jungen Jahren, in den dreißiger und vierziger Jahren des 17. Jahrhunderts, reiste er als Abgesandter von Eperjes mehrmals nach Wien und Preßburg. In der Kaiserstadt begegnete man ihm mit Sympathie, er hatte Zugang zu den höfischen Kreisen.⁴¹ Aus Wien brachte er sich auch seine Ehefrau, die Tochter der Dichterin Johanna Elisabetha Westonia, mit, die er 1643 heiratete. Ihre Ehe währte nicht lange, seine Frau starb 1647 nach langer Krankheit. Die für die

Beerdigung verfaßte und gedruckte Grabrede zerstreut die Legende, seine Frau habe ihm vier Söhne geboren und den 1683 verstorbenen Weber überlebt.⁴² Aus der Grabrede erfahren wir, daß sie nur einen Sohn hatten, der noch vor 1647 starb.⁴³ Die anderen Kinder Webers wurden zwischen 1650 und 1665 geboren;⁴⁴ über seine zweite Frau ließen sich bislang allerdings keine Angaben ausfindig machen.⁴⁵ Weber machte sowohl in gesellschaftlicher als auch in materieller Hinsicht immer weiter Karriere. Anfang der sechziger Jahre errang er den Titel eines Erbapothekers von Oberungarn, und 1663 wurde er in den Reichsadelstand erhoben.⁴⁶ 1655 nahm er als Abgesandter von Eperjes an der Krönung Kaiser Leopolds in Preßburg teil.⁴⁷ Er unterhielt gute Beziehungen nicht nur zum kaiserlichen Hof, sondern auch zu Ferenc Wesselényi und Mária Széchy.⁴⁸ Den überlieferten Angaben zufolge war er für den Palatin und seine Gemahlin nicht nur Hausarzt, sondern eine Art "Berater in allen Lebenslagen".⁴⁹ Aus diesem Grunde halte ich es für unvorstellbar, daß Weber von der landesweiten Verschwörung, die noch vom Hofe Zrinyis ausging, nichts gewußt haben soll. Mangels konkreter Fakten kann man sich dennoch nur zurückhaltend über die Rolle Webers in der politischen Bewegung äußern. Tatsache ist, daß man ihn 1670 nach der Aufdeckung der Verschwörung gefangen nahm und am 17. April 1671 vor das Preßburger *judicium delegatum* zitierte.⁵⁰ Im Frühjahr 1673 konvertierte er zum katholischen Glauben,⁵¹ eher er zwischen 1675 und 1682 erneut das Amt des Bürgermeisters von Eperjes bekleidete. Als Tököly 1682 die Stadt einnahm, wurde Weber wieder evangelisch.⁵² Am 7. Mai 1684 fand seine Beerdigung statt.⁵³ Die einst reiche und mächtige Familie zerfiel, Caraffa zwang die beiden Söhne Webers, sich in ihren Geständnissen gegenseitig zu belasten, und ließ sie später hinrichten.⁵⁴

Johann Weber (der sich nur manchmal János Weber nannte) spürte und wußte, daß sich seine geliebte Heimat, das "Ungernland", in vielfacher Gefahr befand. Deshalb zeigte er der Welt ein Janus-Gesicht, tatsächlich aber war er ein humanistisch gebildeter Wegbereiter für eine vernünftige bürgerliche Entwicklung. Sein Bekenntnis lautete: "Salus populi suprema lex esto".⁵⁵

Anmerkungen

- 1 Deutsch: *Amuletum Das ist Ein kurtzer vnd Nothwendiger Bericht zur Zeit der Pestilentz*, Bártfa. 1644. Dazu bibliographische Angaben in: SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I-III, Budapest 1879-1898, Band II: RMK II, 641; ungarisch: *Amuletum, az az Rövid és szükséges oktatás a' Döh-halálról*, ebenda 1645 (RMK I, 767); slowakisch: *Amuletum, to jest krátká zpráva a potřebná o moru*, Leutschau, 1645. Vgl. *Régi magyar költők tára*, 17/9, Drucklegung: VARGA Imre, Budapest 1977, 642. Abk.: RMKT.
- 2 *Wappen der Königl. Freyen Stadt Epperies...*, Leutschau 1668 (RMK II, 1150).
- 3 Zahlreiche Angaben über Weber finden sich in einer Arbeit aus dem 18. Jh.: WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*, Lipsia, Wien, 1774-1787. Ungarische Übersetzung: WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. KŐVÁRI Aladár, erstes Hundert, Budapest 1960, zweites Hundert, Budapest 1968. Seit dem 17. Jh. sind in neuer Ausgabe lediglich die ungarischsprachigen Gedichte im *Amuletum* wieder erschienen: RMKT 17/9, 239-243. Verweis auf einschlägige slowakische Fachliteratur: ebenda 642. (Weitere Hinweise auf Fachliteratur s. untenstehend)
- 4 STOLL Béla - VARGA Imre - V.KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Budapest 1972; *A magyar irodalom története II*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest 1964; *Magyar irodalmi lexikon*, II, főszerk. BENEDEK Marcell, Budapest 1965.
- 5 HARGITTAY, Emil, *Die Fürstenspiegel in Ungarn im 17. Jahrhundert*, in: Berliner Beiträge zur Hungarologie 6, hrsg. von Paul KÁRPÁTI, László TARNÓI, Berlin-Budapest, 1993, 63-66.
- 6 RMK II, 992; 992a. Der Grund für die zwei Varianten besteht darin, daß der gleiche Text mit zwei unterschiedlichen Widmungen erschienen ist (s. untenstehend). Das Werk steht deutschsprachig in

der einen Spalte, in der anderen die meist auf lateinisch (zu einem geringeren Teil deutsch) abgefaßten Zitate und Marginalien.

- 7 Der Unterzeichner des ersten ("Artibus ingenuis") ist "Johannes Frideric Weber", der des zweiten ("Labore") "Johannes Weber junior", des dritten ("Comite fortuna") "Daniel Weber" - vermutlich sämtlich Webers Kinder, über deren Namen und Zahl in der Fachliteratur unterschiedliche Ansichten vertreten werden (s. untenstehend). Der "Verfasser" des Gedichts Nr. 4 - lediglich als Geste anzusehen - mag mit dem Johann Georg Weber identisch gewesen sein, der laut Widmung im Buch (datiert vom 5. März 1662) kurz zuvor geboren worden war (Geburtsdatum: 20. Januar 1662; FRENÝÓ Lajos (Kövényi), *Adalékok városunk történetéhez. Weber János áttérése Új Világ*, 1933, Nr.46, 5)
- 8 Auf dem Stich sind die wichtigsten Personen mit Nummern gekennzeichnet (Z.B. "5. des Richters drey Söhne mit Ihren Praeceptore")
- 9 Außer in der Beschriftung des Bildes vom erwähnten Kircheninneren steht dies auch auf dem Titelblatt des Buches.- Im 17. und 18. Jh. wurde das Amt des Stadtrichters (= Bürgermeister) in mehreren dieser Städte (Neusohl, Kronstadt, Leutschau, Ödenburg) von Ärzten bekleidet; MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, I, Budapest, 1929, 64. In den freien Reichsstädten wurden die Bürgermeister in Abständen von 1-3 Jahren neu gewählt; CSIZMADIA Andor - KOVÁCS Kálmán - ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, Budapest, 1978, 196. Weber wurde in seinem Amt jährlich bestätigt.
- 10 Eine ähnlich intensive Identifikation mit seinem Amt mag Péter Révay, nachdem er zum Kronhüter berufen worden war, zur Abfassung seiner Lehre von der Heiligen Krone bewogen haben. Révay "erachtete die Abfassung der Geschichte der Krone als zu seiner Berufung gehörig"; BÓNIS György, *Révay Péter*, Budapest, 1981, 33.

- 11 Über die Geburt und die Taufe von Johann Georg Weber: FRENÝÓ, 1933, 5.
- 12 Der Psalm Nr 101 ist ein beliebter Topos der zeitgenössischen internationalen politischen Literatur gewesen. Bei Bruno Singer finden sich unter den deutschen Fürstenspiegeln des 16. und 17. Jh. mehrere, die eigentlich auf Luthersche Kommentare zurückführbare Interpretationen des Psalms Nr.101 sind: Johann Willing (1570), Polycarp Leyser (1605), Tobias Herold (1620), Arnold Mengerling (1646) und Georg Neumark (1655, 1675); Bruno SINGER, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation* München, Wilhelm Fink Verl. 1981.
- 13 *Janus bifrons*, A2a (Haupt); B2b (Augen); B4b (Nase); H1b (Athem).
- 14 Punkt 2 und 12 auf den Seiten 1b und 2a.
- 15 In weiteren drei Teilen des Anhangs führt Weber - erneut in zwei Spalten - die drei biblischen Topoi des Herrschers anhand von Parallelen aus: der Herrscher wird mit dem Hirten in 10, mit dem Schiffsmeister in 8, mit dem Vater in 6 Punkten verglichen.
- 16 In der Reihe der nicht gekennzeichneten Blätter ist die Seite mit dem Zitat zwischen dem Begrüßungsgedicht von Matthias Patzer und der Tabelle des Psalms Nr. 101 zu finden.
- 17 Der bei Jöcher erwähnte schlesische Professor Daniel Vechner (Gest. 1632) sowie der evangelische Theologe David Vechner (1594-1669) kommen nicht in Frage, denn sie haben - wie es scheint - über den Psalm Nr. 101 nicht geschrieben. Wohl aber gibt es einen Kommentar des Bruders von David Vechner, Georg Vechner (1590-1647) mit dem Titel *Regia animi professio a Davide facta es Psalm 101*; Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten Lexikon* IV, Leipzig, 1751, 1485-86.
- 18 "In seinen beiden Hauptwerken: *Natürlicher Regenten-Spiegel* (1662) und *Politische Anleitung, wie ein Christlicher junger Regent... löblichen Regierung füglich anzuleiten seyn möchte* (1665) macht er von allen Raffinessen der barocken Gestaltungskunst reichlich Gebrauch; seine Muster waren Philipp Harsdörffers *Geschicht-*

Spiegel (1654) und der *Davidische Regenten-Spiegel* (1655) des Kirchenlieddichters Georg Neumark; wie sie geht auch Weber von der Heiligen Schrift aus, gerät aber sehr bald in die Welt des Profanen hinüber, wo er sich regelrecht ergötzt an den ausgesuchtesten Symbolen, die häufig die Grenzen des Komischen überschreiten, wenn er z.B. an jeden einzelnen Körperteil des idealen Fürsten langatmige Erklärungen knüpft, oder wenn er selbst im trivialsten Moment des fürstlichen Tagesablaufs den symbolischen Ausdruck irgendwelcher geheimen sittlichen Macht erblickt." PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Budapest 1926, 321-322.

- 19 In der Universitätsbibliothek Budapest, in der Bibliothek des Ungarischen Akademie der Wissenschaften, in der Nationalbibliothek Széchényi und in der Ráday-Bibliothek nicht vorhanden. (Sie im Ausland zu studieren hatte ich vorläufig keine Möglichkeit.)
- 20 Der für seine obskuren sprachlichen und poetischen Spielerein bekannte Harsdörffer (s. Rosemarie ZELLER, *Spiel und Konversation im Barock*, Berlin-New York, 1974) gehörte ab 1642 der Fruchtbringenden Gesellschaft an (*Világirodalmi Lexikon*, főszerk. Király István, IV, Budapest 1975, 246). Georg Neumark trat der Gesellschaft 1653 bei (Franz KNAUTH, *Georg Neumark nach Leben und Dichten*, Langensalza, 1881, 23). - Mit Blick auf die Auslandsbeziehungen ist zu erwähnen, daß uns über Webers Auslandsstudien nichts Gewisses bekannt ist. Weder bei DEMKÓ Kálmán, *A magyar orvosi rend története*, Budapest 1894, 359-361 noch bei PÁRKÁNYI Dezső, *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században*, Székesfehérvár, 1913, 132-133 ist er unter den Ärzten erwähnt, die im Ausland studiert haben. In seinen jüngeren Jahren ist er des öfteren in Wien gewesen. Dort lernte er seine spätere Frau, die Tochter der berühmten englischen humanistischen Dichterin Johanna Elisabetha Westonia kennen. Die aus Glaubensgründen emigrierte Katholikin Westonia war über Prag nach Wien gekommen; in Prag hatte auch Albert Szenci Molnár Kontakt zu ihr (VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest 1985, 63). Weber hat sich in seinen Schriften

- mehrfach auf sie berufen, z.B. in *Janus bifrons*, B3a und in *Lectio Principum*, L3b-L4a). Miklós Latkóczy meint, Weber habe die "Bibliothek seiner gelehrten Schwiegermutter" benutzt; LATKÓCZY Miklós, *A humanizmus egy elfeledett nőalakja. Elisabetha Joanna Westonia*, Eperjes, 1891, 46. Laut Ágnes Várkonyis mündlicher Mitteilung verfügt Marie Mareč-ková über das Bibliotheksverzeichnis von Eperjes.- Und schließlich noch ein Bezug: Weber hatte einen aus Westfalen stammenden Apotheker-Eleven in Eperjes, der *Janus bifrons* einen poetischen Gruß widmete.
- 21 Horst DREITZEL, *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat*, Wiesbaden, Franz Steiner Verl. 1970, 116-122.
 - 22 RMK II, 1057. Auf dem äußeren Titelblatt des Werkes steht die Jahreszahl 1664, im inneren hingegen und zum Schluß der Zueignung (d1a) 1665.
 - 23 *Magyarország történeti kronológiája II, 1526-1848*. Főszerk. BENDA Kálmán, Budapest 1982, 509.
 - 24 "Felix imperes Webere, jam quartum iudex exoptatissime, felicissime!" - ist in der *Salutatio* (d2a) der Jesuiten (!) von Kaschau zu lesen. Gattungsmäßig mag der *Lectio principum* jene Grußansprache verwandt gewesen sein, die von Johann Bocatius anfang 1604 bei der Abgabe des Bürgermeisteramtes von Kaschau gehalten wurde. (*Regentenspiegel. Eine Oration vom Stand der Obrigkeit...*Bibliographische Angaben: *Régi magyarországi nyomtatványok*, I-II, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest 1983, 906. Von einem erhalten gebliebenen Exemplar ist nichts bekannt.)
 - 25 Ebenda C4a
 - 26 "Regenten... alle ihre Macht und Gewalt von Gottes Gnaden haben", "Principes...omnem suam Potestatem ex Gratia Dei habere" (M2b).
 - 27 Ebenda H2b
 - 28 Ebenda S1b
 - 29 Ebenda B4b

- 30 Ebenda H3b
- 31 Ebenda
- 32 Ebenda L4a
- 33 "in unserer Stadt den Kindern durch die Mutter-Milch drey Sprachen; als Teütsch; Ungarisch; und Windisch beygebracht werden"; "nostra in Civitate tres lingvae, Germanica nempe, hungarica et Slavica, cum lacte materno liberis infunduntur"; L4b.
- 34 Die Akademie zu Kaschau nahm im November 1660 ihre Tätigkeit auf; MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon*, Budapest 1981, 308.- "Az eperjesi iskola történetének III-ik időszaka". HÖRK József, *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*, Kassa, 1896,1-27.- "1660-ban annyi volt a tanuló, hogy nem fért az iskolába", ebenda 66.- Eperjes war übrigens "Kassa után Kelet-Szlovákia legnépesebb városa", "1617-ben Eperjesen 4700-5100 lakos élt és a számuk 1670-ig állandóan gyarapodott". Marie MA-REČ KOVÁ, *Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században in: A Thököly-felkelés és kora*, szerk. BENCZÉDI László, Budapest 1983, 71.
- 35 Weber unterstützte das neue Lyzeum mit 200 ungarischen Gulden, so viel betrug das Jahresgehalt eines Lehrers in der Oberstufe; HÖRK, 1896, II, 6.
- 36 THALY Kálmán, *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátékosok*, in: *Századok*, 1880, 411-417; ANGYAL Dávid, *Gryphius a magyar színpadon*, in: *Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, szerk. GRAGGER Róbert, Budapest 1912, 75-76. Die Papinianus-Geschichte war im 16. und 17. Jh. ein häufig genutzter und verarbeiteter "Modellkonflikt": Wilhelm KÜHLMANN, Der Fall Papinian: Ein Konfliktmodell absolutistischer Politik im akademischen Schrifttum des 16. und 17. Jahrhunderts, in: *Hof, Staat und Gesellschaft in der Literatur des 17. Jahrhunderts*, hrsg. von Elger BLÜHM, Jörn GARBER, Klaus GARBER, Amsterdam, 1982 (Daphnis, Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur. Bd. 11, Heft 1-2, 223-252)

- 37 Über die politische Bedeutung der Reorganisation des Kollegiums in Eperjes: ZOMBORI István, *A felvidéki evangélikus értelmiség*, in: *A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 88-90.
- 38 Neuerdings publizierte Dokumente in Verbindung mit den Söhnen der Familie Petrőczy bestätigen, daß Ladiver bereits 1667 in Eperjes gelehrt hat; S.SÁRDI Margit, *Három főrangú ifjú az Eperjesi Kollégiumban (1667-1670)*, in: *Magyar Pedagógia*, 1991, Nr.3-4, 234,236.
- 39 Andor Tarnai hat mich darauf aufmerksam gemacht. Signatur: MS 92; PÁLFY, Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle, 1965, Nr. 92, ff 117-175. Ausführlicher s. HARGITTAY, 1993, 66.
- 40 Signatur: MS 22, PÁLFY, 1965, Nr.22.
- 41 Weber besuchte auch Vorstellungen im Hoftheater; WEBER, 1668, 138-139; LATKÓCZY, 1891, 46.
- 42 Bei LATKÓCZY, 1891, 47-48 heißt es, die Weston-Tochter und Weber hätten vier Söhne gehabt. Er schreibt durchweg von einer Felicitas Weber, weil er sie vermutlich mit Webers Tochter Felicitas aus dessen zweiter Ehe verwechselt (FRENYÓ, 1933,5). Siehe noch: TARDY Lajos, *Régi feljegyzések Magyarországról*, 1982, 78. Szinnyei gibt Webers Todesjahr mit 1688 an: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Budapest 1894, 1448.
- 43 János Heltai machte mich auf den Druck aufmerksam: (Samuel DÜRNER, *Christlicher Leich-Sermon... zum Ehren-Gedächtnuß der... Frauen Johanna Elisabeth gebohrnen Löwin des herrn Johannis Weberi... Aß dieselbe 19 Tag Martij, anno 1647, im Herrn eingeschlaffen und den 21 Martij mit christlichen Ceremonien in ihr Ruhe-Bettelein ist versetzt worden...* Leutschau, 1647 (RMK II, 674).
- 44 Zwischen 1650 und 1665 wurden Weber sieben Kinder geboren. Die zuverlässigsten Daten s. FRENYÓ, 1933, 5.
- 45 Lajos Kossuth entstammte mütterlicherseits der Familie Weber; NAGY Géza, *Kossuth Lajos eredete*, in: Turul, 1894, 55, 65. J.E.

Westonia konnte aber, wie dies bei TARDY, 1982, 65, 75 behauptet wird, seine Vorfahrin nicht gewesen sein.

- 46 MAGYARY-KOSSA, III, 1931, 317
- 47 LATKÓCZY, 1891, 45.- In *Wappen* gibt es eine detaillierte Beschreibung der Krone; WEBER, 1668, 168 ff.
- 48 Weber war mit Murány zudem durch "enge politische Bande" verbunden; R.VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, 1987, 111.
- 49 ACSÁDY Ignác, *Széchy Mária, 1610-1679*, Budapest 1885, 163-164.- Mária Széchy war die Taufpatin von Felicitas Weber 1663, von Paul 64 und von Anna 65; FRENÝÓ, 1933, 313.
- 50 PAULER Gyula, *Wesselenyi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664-171*, II, 1876, 313.
- 51 Weber konvertierte zum Katholizismus in der Zeit zwischen dem 14. März und 19. April 1673; FRENÝÓ, 1933, 4.- Der Freispruch durch Leopold I ist vom 19. April 1673 datiert; LASZTÓKAY László, *Eperjes szab. kir. város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése*, Eperjes 1881, 30.
- 52 Konvertierung nach dem 17. August 1682; FRENÝÓ, 1933, 4.
- 53 FRENÝÓ ebenda; RMKY 17/6, red. STOLL Béla, Budapest 1971, 642.
- 54 Zur Falschaussage wurde Friedrich gezwungen; HÖRK, 1896, 52, 57.

- 55 *Janus bifrons*, Ala. Über den Ursprung der Sentenz: Hans WALTHER, *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, IGV, Göttingen, 1966, Nr. 27445b; IX, 1986, 41612a. Eine ähnliche Formulierung findet sich auch in *Wappen*: "das Salus populi als der Regenten Hauptregel" (WEBER, 1668, 363-364). In der auch von Ladiver zitierten Sentenz kommt die Lutherische Auffassung zum Ausdruck. Siehe S. 124 der in Anm. 39 erwähnten Ladiver-Handschrift.

Gábor G á n g ó (Budapest)

József Eötvös' erster Versuch einer staatsphilosophischen Synthese

Die beiden ersten Bände des politisch-philosophischen Hauptwerks von József Eötvös "Der Einfluß der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts aus den Staat" sind bekanntlich in den Jahren 1851 und 1854 erschienen. Bei Archivrecherchen im Zuge der Vorbereitung der bisher fehlenden historisch-kritischen Ausgabe dieses Werkes sind gänzlich unbekannte Manuskripte zum Vorschein gekommen, die für seine Entstehungsgeschichte von Bedeutung sind.

Mit dem nachfolgenden Text wird nunmehr eine dieser Handschriften publiziert. Als Zeitpunkt der Entstehung ist der Sommer des Jahres 1849 anzunehmen. Es handelt sich (nach unseren heutigen Erkenntnissen) um den ersten Versuch einer Synthese, in der Eötvös seine Erfahrungen im Zusammenhang mit der Revolution von 1848/49 und seine Überlegungen zur Neugestaltung der österreichischen Monarchie zusammengefaßt hat.

Diese besonders bemerkenswerte Niederschrift umfaßt lediglich drei Kapitel oder Abschnitte. Der erste Abschnitt, vom Verfasser eindeutig mit "Vorwort" überschrieben, handelt von den Aufgaben, die nach den Revolutionskämpfen anstanden und von Österreichs europäischer Mission: "Von all den großen Fragen, deren Lösung die Gegenwart beschäftigt, gibt es keine, die für die Zukunft wichtiger wäre als jene, wie die österreichische Monarchie nach den Erschütterungen der letzten Zeit neu zu konstituieren sei... Österreich hat eine große europäische Mission... Der österreichische Staat soll der Vermittler der westlichen Zivilization im Osten sein... Österreich soll die Freiheit des Westens gegen die überwiegende Macht, die ihm von Nordosten droht, beschützen."

Das "E." über dem zweiten Abschnitt dürfte mit "Einleitung" richtig gedeutet sein. Der Text selbst liefert wichtige Anhaltspunkte für die Bestimmung der Genesis. Eötvös schreibt: "Die Notwendigkeit, in der sich der Staat befand [...] zur Wahrung seiner Integrität, [um] die momentane Hilfe Rußlands anzusprechen [...], hat [...] das Vertrauen auf die Kraft des Staats geschwächt." Daraus folgt: die Niederschrift ist aller Wahrscheinlichkeit nach zu einem Zeitpunkt nach dem Monat Mai des

Jahres 1849 (d.h. nach dem Kriegsmanifest des Zaren Nikolaus I) entstanden.

Aus der "Einleitung" ist außerdem ersichtlich, daß sie einem großen zweiteiligen Werk, gewissermaßen der "Urschrift" der "Herrschenden Ideen", vorangestellt werden sollte. Der erste Teil sollte sich mit den Ereignissen der jüngsten Vergangenheit (d.h. des Jahres 1848) und der zweite mit der Schaffung von Freiheit und Ordnung in der Monarchie beschäftigen. Eötvös schreibt: "Will man daher über die gegenwärtige Lage der Monarchie, die als die notwendige Basis jeder zukünftigen Entwicklung betrachtet werden muß, eine richtige Ansicht verschaffen, so muß man vor allem über die Ereignisse der jüngsten Vergangenheit und ihre tiefer liegenden Gründe mit sich ins rene gekommen sein - dies ist's, was den ersten Teil dieser Arbeit ausmacht." In einer durchgestrichenen Textvariante fügte Eötvös ursprünglich dem noch hinzu: "Wie in den gegebenen Verhältnissen die Freiheit und Ordnung, die wir alle wollen, in der öst[erreichischen] Monarchie am leichtesten begründet werden könne: dies ist der zweite Teil, oder besser gesagt, dies ist die eigentliche Aufgabe dieses Werkes."

Der dritte Abschnitt ist die ins Deutsche übersetzte und überarbeitete Variante eines der "Urschrift" vorausgegangenen Aufsatzes: Az 1848iki forradalom története [Geschichte der Revolution von 1848]. Er sollte in das Konzept der Synthese eingebaut werden, aber die Arbeit wurde nach dem ersten Abschnitt abgebrochen. Das Autograph der "Urschrift" befindet sich im Országos Levéltár (Landesarchiv, P 834., 1. cs.). Die Grundsätze der Drucklegung der folgenden Texte entsprechen dem Reglement für die kritische Edition der Klassiker der ungarischen Literatur, d.h. unsere Textwiedergabe ist wortgetreu. Die mit Bleistift eingetragenen Textpartien (die als nachträgliche Korrekturen zu identifizieren sind), werden durch Fettdruck kenntlich gemacht.

Weiter Angaben zu dem Werkansatz sowie über den Aufsatz "Az 1848iki forradalom története" und andere dazu gehörende Manuskripte sind in der Einleitung zu der Textedition (Az 1848iki forradalom története. Szerk. Gángó Gábor, Budapes 1993, Argumentum Kiadó) bzw. in deren Resümee zu finden.

Joseph Eötvös [:Erster Entwurf auf die staatsphilosophische Synthese]

Vorwort

Vor all den großen Fragen deren Lösung die Gegenwart beschäftigt, gibt es keine die für die Zukunft wichtiger wäre als jene **wie die österreichische Monarchie nach den Erschütterungen der letzten Zeit neu zu constituiren sey**. Wer diese Frage bloß aus dem Standpunkt dynastischer Interessen betrachtet, ja selbst jener der bei ihrer Lösung nur die Wünsche und Interessen der Völker welche die Monarchie bewohnen vor Augen behält, hat ihre Wichtigkeit nur halb begriffen. **Sie ist eine allgemeine**, nicht nur wie es heuth zu Tage bei der Gemeinsamkeit aller Interessen **die Lösung jeder Frage ist die in irgend einem Theile der Welt erhoben wird, sondern weil es bei der geographischen Lage der österreichischen Monarchie keinen Staat in Europa geben kann, auf dessen Verhältnisse, die Stellung welche diese Monarchie nimmt, nicht einen directen Einfluß ausüben würde**.

Schon Heinrich der IV von Frankreich, **hat dies klar eingesehen und in seinem Vorschlag zu einem neuen christlichen Staatenbau für Ungarn** (d. h. einen großen Theil der österreichischen Monarchie) eine Verfassung vorgeschlagen, durch welche allen größeren Europäischen Staaten, ein Einfluß auf die **Regierung** dieses Landes eingeräumt werden sollte.(1) Und wer wird leugnen daß jene Wichtigkeit welche die **Verhältnisse dieser Länder für ganz Europa immer hatten** in unserer Zeit noch zugenommen hat.

An den Gränzmarken **der europäischen Gesittung**, und der bürgerlichen Freiheit welche im **Westen** aus den zwischen Kirche und Staat bestehenden Gegensatz entstanden ist, haben die Völker der österreichischen Monarchie eine höhere Aufgabe, als jene bloß ihre eignen Interessen zu bewahren. -- Österreich hat eine große Europäische Mission[.](2)

Und wenn trotz allen prinzipiellen Sympathien welche zwischen einzelnen Großstaaten und gewissen Parteyen in der Monarchie selbst [bestehen], keine **Regung** welche die Auflösung der Monarchie zur Folge haben[,] konte eine Unterstützung **gefunden**, wenn auch solche Staaten zwischen welchen und Österreich alte Rivalitäten bestanden, im

Augenblicke wirklicher Gefahr dieselben aufgegeben, und das auf Rußland so eifersüchtige England, selbst ein **solches** Mittel Österreich zu erhalten ruhig zugegeben hat[,] welches die Vermehrung der Macht Rußlands als Folge zu haben schien, so ist dies weder einer Erkaltung gegen die Prinzipien der Freiheit, noch der Anhänglichkeit anderer Staaten gegen die Österreichische Dynastie, sondern einzig und allein dem zuzuschreiben, **daß** andere Völker diese **Aufgabe** Österreichs besser einsehen als dies in der Monarchie selbst der Fall ist.](3)

Österreich ist's dem die große Aufgabe geworden, das Lift der Gesittung zu jenen Völkern zu tragen die desselben so fähig sind, und es so lange entbehrt haben, und kein anderer Staat als ein solcher der jene Völkerschaften aus deren die Österreichische Monarchie besteht[,] **in sich vereinigt**[.] könnte diese Aufgabe lösen[.] (4)

Österreich soll die Freiheit des Westens gegen die überwiegende Macht die ihr von Nordosten droht beschützen.

Endlich scheint jener Staat, in welchem sich die drey größten Nationalitäten Europas, die slawische, deutsche, und Romanische berühren, und wo zwischen diese eine vierte (die Magyarische) hineingezwängt ist welche als letzter Wanderer aus den Steppen Asiens angekommen, nach so viel Jahren seine Nationalität nicht verloren hat, -- dazu bestimmt, die Ausgleichung nationeller Gegensätze nach der **die Gemeinsamkeit des Glaubens und der Civilisation seit so lange fruchtlos strebt** zu Wege zu bringen.](5)

Doch wenn Österreich diese Aufgabe lösen soll, genügt es nicht **daß** es dem Rahmen nach bestehe, **und durch** fremde Mächte in der Furcht der großen Folgen welche eine Auflösung dieses Staats nach sich ziehen könnte, künstlich **gestützt und erhalten werde**, wie man dies seit einem Jahrhundert mit dem türkischen Reich gethan. -- Soll Österreich seine Aufgabe lösen, so muß es vor allem stark seyn, und wer kann sich die traurige Wahrheit verschle[er]n, daß es Österreich für den Augenblick nicht ist[.]

E[inleitung]

Der Einfluß den ein Staat auf die allgemeinen Angelegenheiten der Welt ausübt hängt nicht **allein** von den materiellen Mitteln die ihm zu

Gebothe stehen ab; seine Stellung als Macht wird **außer diesen noch** durch zwey **Umstände** bedingt. --

Von dem Grad der inneren Sicherheit und Ruhe welche es ihm möglich macht einen größeren Theil seiner materiellen Gewalt nach außen zu gebrauchen (6) **und** von der Meinung die über die Macht des Staats **im Allgemeinen** besteht. Nur Staaten die man für stark hält sind es wirklich weil sie die Früchte ihrer Kraft genießen ohne sie gebrauchen zu müssen, **was** nie ohne die Kraft zu vermindern geschehen kann.

In beider Hinsicht können wir die gegenwärtige Lage Österreichs **nicht günstig finden**[.]

In seiner inneren Ruhe bedroht sieht sich der Staat gezwungen einen großen Theil jener reichen **Mittel** die ihm zu Gebothe stehen zur Aufrechterhaltung der inneren Sicherheit zu gebrauchen. **Und** die Nothwendigkeit in der sich der Staat befand [--] zur Wahrung seiner Integrität [um] die momentane Hülfe Rußlands anzusprechen hat [--] das Vertreuen auf die Kraft des Staats bei vielen geschwächt, und wenn ich auch weit davon entfernt bin, die Ansichten welche man über die Schwäche Österreichs zu verbreiten sucht zu theilen, ja wenn ich es im Verlaufe dieser Schrift **beweisen werde daß** Österreich Elemente der Kraft **besitzt**, wie sie keinem anderen europäischen Staat für den Augenblick in höherem Maaße **zukommen**, so sind doch die Hindernisse welche diese Kraft für den Augenblick lähmen zu augenscheinlich als daß man sich darüber angenehmen Täuschungen hingeben könnte. --

Es hat vielleicht nie einen Staat gegeben wo alle Interessen so vollkommen identisch gewesen wären als **dies** in Österreich **der Fall ist**[.]

Von der Krone bis zum letzten **Staatsbürger erheischen dies** materielle ja selbst moralische Interessen **eines jeden** die Aufrechterhaltung der Einheit der Monarchie, ob man die Verhältnisse aus den Religiösen, oder Nationellen Standpunkt betrachte. Welcher Confession **oder Nationalität** man auch angehöre[,] man **wird** in ihr die Grundbedingung **jeder religiösen Freiheit**[,] die einzige Möglichkeit des Bestehens **für jede Nationalität anerkennen**. -- Und wie es nicht die Einheit des Staats, und die zu ihrer Erhaltung nothwendige Macht[,] der Centralgewalt ist, die die verschiednen Nationalitäten, und die bürgerliche Freiheit des Einzelnen gefährdet, so ist es auch nicht die bürgerliche Freiheit, und das nationale Selbstbewußtsein, welches den Staat und die Dynastie mit Gefahren droht. **Wie die Interessen so sind die Gefahren**,

für den Thron und die Völker Österreichs gemeinsam, da sie außer den Grenzen der Monarchie zu suchen sind.(7)

Und indem es einzelne geben mag die **nun** für die Ordnung zu wirken, mehr als diese zu wollen, und in dem Irrthum befangen zu seyn scheinen, als könne die Einheit der Monarchie mit dem Bestehen nationeller Verschiedenheiten, die bürgerliche Freiheit mit der Sicherheit des Staats nicht vereinigt werden, so sind von der anderen Seite so manche die alles aufbiethen um die **Richtigkeit** dieser Ansicht zu beweisen, indem sie im Nahmen der Nationalität und des historischen Rechts mit Ansprüchen auftreten die mit dem Bestehen der staatlichen Einheit Österreichs nicht zu vereinen sind, **oder indem sie** statt der bürgerlichen Freiheit, Dinge fordern welche zur Auflösung jeder Staatsgesellschaft führen müßten.

Jetzt jeder politische Kampf entsteht durch den Gegensatz der Interessen, bei uns hat die größte **Übereinstimmung** der Interessen keine Einigkeit erzeugt; **ja es** scheint fast als wolle man **dieselben durchaus nicht berücksichtigen**, da selbst jene die nichts gegen die **Einheit** des Österreichischen Staats **unternehmen wollen**, das Bestehen desselben mehr als eine Nothwendigkeit der sie sich nicht widersetzen können hinnehmen, als in ihm die Bedingung **der höchsten Güter** erkennen, **und sich daher jeder feindlichen Handlung gegen den Staat enthalten, aber auch keine Ursache zu sehen glauben** wegen der sie sich **um** denselben besonders **annehmen** sollten.

Was ist die Ursache dieser Lage der Dinge -- oder sprechen wir klar -- dieser Gefahr -- der einzigen welche die österreichische Monarchie droht? Denn wie Guizot vom römischen Reich sehr richtig bemerkt: **daß dasselbe darum zerfallen sey** weil eigentlich niemand so recht zu demselben gehören wollen habe, so kann es für keinen Staat etwas gefährlicheres geben als wenn das Bestehen desselben für einen großen Theil der Staatsbürger gleichgültig geworden ist, und ihm in schweren Augenblicken nur jene Kraft der einzelnen Bürger zu Gebote steht, die sie demselben gesetzlich ohne **sich** Strafen auszusetzen nicht entziehen können. --

Manche Erscheinungen in der österreichischen Monarchie, mögen ihre Erklärung in den Ereignissen der letzten Zeit finden. Jeder Kampf muß immer selbst in der Reihen der Sieger Verwirrung erzeugen; und wenn man durch längere Zeit alles angewendet **hat** um bei den Massen Haß und alle bösen Leidenschaften zu erzeugen -- so kann der Übergang zu

ruhiger Überlegung nie ein plötzlicher seyn. Man kann durch äußere Mittel Aufregung erzeugen, die Ruhe ist nur ein Resultat der Zeit, doch sie ist es immer, und ich bin fest überzeugt daß all dasjenige was in der gegenwärtigen Lage bloß als Nachklang der jüngsten Vergangenheit zu betrachten ist, vor allem der hohe Grad nationeller Antipathien -- weil eher beigelegt seyn wird, als wir es selbst denken. -- Doch irrt man sehr wenn **man** den Grund jener Erscheinungen die uns für die Zukunft der Monarchie besorgt machen, bloß in den aufgeregten Leidenschaften, ja wenn man ihm auch nur hauptsächlich in diesen sucht.

Die Ursache liegt meiner festen Überzeugung nach, tiefer. Nicht in den Gefühlen der einzelnen die Monarchie bewohnenden Völker, in der Begriffen aller ist es, worin wir die Quelle unserer größten Schwierigkeiten zu erkennen haben und worin eben die Gefahr unserer Lage zu suchen ist. Verletzte Gefühle **heilt** die Zeit; falsche Begriffe **werden** um so mächtiger je länger man sie besessen. -- **Da** das Bedürfniß der Menschen ist nicht so sehr **darin besteht** eine richtige, als vielmehr **darin irgend eine** Überzeugung zu haben, **so ist es, wenn sie sich einmahl von etwas überzeugt glauben**, und sich das Gebäude ihrer Ansichten in richtiger Schlußfolgerung auf demselben erbauth **haben** schwer ja fast unmöglich **ihnen die Irrigkeit** ihres Ausgangspunkts zu **beweisen**. Auch sind Begriffe schon darum für die Entwicklung jedes Staats von **größerer** Wichtigkeit: weil politische Leidenschaften [--] einzelne Augenblicke der höchsten Aufregung ausgenommen -- immer nur bei einem verhältnißmäßig kleinen Theile des Volks zu finden sind, während gewisse Begriffe meistens **als** Gemeingut aller **betrachtet worden können** und derselbe Irrthum oder dieselbe Wahrheit, die bei höhergestellten die Grundlage eines politischen Systems, oder der Wissenschaft bildet, bei der Masse als Fundament ihres politischen Glaubens zu finden ist.

Wenn wir nun unsere Aufmerksamkeit, den in der österreichischen Monarchie herrschenden politischen Begriffen zuwenden, so finden wir **vor allem[:]**

Erstens Ganz falsche Ansichten über dasjenige was im Jahre 1848 eigentlich geschehen ist, und somit die größtmöglichste Selbsttäuschung, über die gegenwärtige Lage des Staats.

Für einen Theil sind die Ereignisse des Jahres 848 nichts als vorübergehende Erscheinungen gewesen. Es war ein Sturm der einzelne Bäume entwurzelt, am allen gerüttelt, manches zerstört **hat**, doch mit dem

man sich eben weil er vorbeigezogen[,] nicht weiter zu beschäftigen braucht; eine Krankheit, die den Staat plötzlich ergriffen, ohne in seinem Organismus nachdem er sie überstanden andere Spuren zurückgelassen zu haben, als eine augenblickliche Schwäche. Es kann und wird alles beim alten bleiben, höchstens wenn man aus Vorsicht für die Zukunft hin und wieder eine Wetterstange aufstellt, und durch diaetetische Anordnungen das **Wiederkehren des Anfalls zu verhindern sucht; alles Weitere scheint aus diesem Gesichtspunkt überflüssig.** --

Andere gehen gerade aus der entgegengesetzten Ansicht aus. Für sie ist das Jahr 48 ein Abschnitt, nach dem die Geschichte Österreichs ganz von neuem beginnen soll. -- Von Allem was früher bestanden ist nichts mehr da. Alles liegt in Schutt und Trümmern. Die Aufgabe ist den Schutt so schnell als möglich wegzuräumen, den Boden recht tüchtig durchzupflügen, und dann die neue Saat so dicht als möglich auszustreuen, daß die Zukunft den fleißigen Säemann hegen, oder daß ihm wenigstens die Gegenwart bewundern, wie's so großer Fleiß, auch wenn er keine Resultate hervorbringt immer verdient.

Zwischen beiden steht eine dritte[,] die zahlreichste Partey die keiner der beiden Ansichten ganz beipflichten will, sondern von der jeder alles was ihm in den früheren Verhältnissen angenehm war, als unverletzt, dasjenige was ihm hinderlich schien als unw[.]iederbringlich zerstört betrachtet, und es z. B. für eben so unbegreiflich fällt wie man nach den Ereignissen vom J. 48 auf eine Restauration der Königthum oder aristokratischen Gewalt im vormärzlichen Sinne glauben könne; als warum jene Privilegien die er als Bürger einer Stadt oder Gildemitglied früher genossen[,] durch Ereignisse die er selber herbeiführen half auf immer aufgehoben seyn sollten.

Eben so wie man über die Ergebnisse unserer jüngsten Vergangenheit und die wahre Lage der Dinge nicht zur klaren Einsicht gekommen ist, eben so wirre nebelhafte Begriffe finden wir, wenn wir unsere Aufmerksamkeit den herrschenden Ansichten über die Gestaltung der Zukunft zuwenden. --

Freiheit und Ordnung wollen wir alle -- oder wenigstens ein großer Theil während **andere** blos eines von beiden zu wünschen scheinen -- doch worin diese Freiheit und Ordnung bestehen soll darüber herrscht auch bei jenen die über diese Begriffe mit sich ins klare zu kommen suchen, die größte Verschiedenheit der Ansichten, für die meisten **scheinen** beide

Worte nicht daran zu seyn[,] um Begriffe zu bezeichnen, sondern nur **um** als Schlachtwort gebraucht werden, woran sie sich als zu einer Parthey gehörig gegenseitig erkennen. --

Wie für den einen die Ordnung dasjenige ist was früher dagewesen so ist für den anderen die Freiheit das Gegentheil dessen was früher dagewesen ist. Geschichtsforscher und Propheten haben den Platz der Staatsmänner eingenommen, und wie eine Janussäule steht die Gegenwart, das Auge auf die ferne Zukunft und Vergangenheit geheftet, ohne den Platz auf dem sie steht eines Blicks zu würdigen. **Wie wäre da ein Fortschritt möglich[?]** --

Schon Baco hat zu seiner Zeit, über die Wissenschaften im allgemeinen die Bemerkung gemacht: daß es in denselben Dinge gebe für die uns Worte, aber auch Worte[,] für die uns die Dinge die sie bezeichnen solten[,] felhen. -- In der Politik ist diese Behauptung **auch** heuthe wahr, **da sich nun alle wissenschaftliche Politik mehr mit Worten als mit den Begriffen die sie bezeichnen sollen[,] beschäftigt, und wir es in den Staatswissenschaften in dieser Hinsicht so weit gebraucht haben daß wir dieselben der Scholastic des Mittelalters würdig zur Seite stellen können, so können die Ergebnisse so vieler Arbeit auf dem Gebiethe des Wissens nur sehr gering seyn**. Wer Worte säent kann schöne Phrasen oder im besten Fall künstlich gedrechselte Perioden ernten[:] weiter bringt er es nicht. -- Und wie sich die Wissenschaft mit leeren Worten begnügt, so hat man sich im praktischen Leben daran gewöhnt, die Wesenheit der Dinge in gewissen Formen zu erblicken[,] die man in anderen Orten als Mittel **um** die Freiheit und Ordnung zu begründen angewendet, unbekümmert ob dieselben dort ihrem Zwecke entsprechen, oder auf unsere Verhältnisse anwendbar seyen, fast als glaubte man die Weltgeschichte sey ein Maskenbal, bei welchem jedes Volk **nur** ein gewisses Kleid anzuziehen braucht, um für **das** zu gelten dem er seine Tracht abgeborgt, und als wäre alles geschehen wenn man den Staat in eine wohl zugeschnittene Constitutionscharakter Maske gesteckt. --

Die nothwendige Folge **dieser Verwirrung der Begriffe über Gegenwart und Zukunft** (8) ist, daß wir im gegenwärtigen Augenblicke in Osterreich zwey entgegengesetzte Erscheinungen wahrnehmen[,] deren jede zu den ernstesten Besorgnissen für den Staat berechtigt.

Bei vielen eine restlose Thätigkeit -- entweder blos im Zerstören, indem sie überzeugt zu seyn scheinen, man müsse nur erst recht

aufräumen, das Gute werde schon von sich selbst nachwachsen; oder im Begründen neuer Constitutioneller Formen die sie, als das einzige wahre Kleid der Freiheit und Gleichheit erklären, und jeden der daran zweifelt, mit derselben andächtigen Unduldsamkeit der Ketzerey zu beschuldigen, als hätte er dies bei dem ungenähten Rock von Trier gethan.

Bei anderen zeigt sich uns die größte Apathie, theils weil ihnen die Lage des Österreichischen Staats wo sie dasjenige was man in den Compendiis über die Einrichtungen constitutioneller Staaten zu **lehren pflegt**, nicht **pünktlich anwenden können**[,] vom vornherein hoffnung[s]los erscheint, theils weil sie glauben der Staat der in der letzten Zeit aus so großen Gefahren gleichsam wunderbar in seiner früheren Größe hervorgegangen **ist**[,] könne gar nicht zu Grunde gehen, und für die Erhaltung der Integrität werde die europäische Diplomatie, für die constitutionelle Freiheit der liebe Hergott sorgen -- als ob ein Staat von 35000000 Menschen anders bestehen könnte als durch seine eigne Kraft, und als ob die Freiheit in einem anderen Sinne ein Geschenk Gottes seyn könnte, als es das Wissen ist, wozu uns Gott auch den Trieb gegeben, doch wo wir den Genuß uns erwerben müssen.

Man spricht viel über **den** bösen Willen der Massen, und die verbrecherischen Absichten Einzelner, die daran schuld seyn sollen, daß Österreichs schöne Zukunft noch nicht begonnen hat. -- Ich will weder den bösen Willen vieler, noch die verbrecherischen Absichten Einzelner leugnen, nur so viel scheint mir gewiß, daß man sich auch in Hinsicht der letzteren sehr oft täuscht, **und daß** viel mehr Völker zu ihrem Verderben durch solche irregeleitet worden sind, die dies mit der letzten Absicht, als durch solche die dies selbstbewußt zur Erreichung **persönlicher** Zwecke gethan haben. Was **aber** den bösen Willen betrifft **so mag derselbe bei Tausenden zu finden seyn, doch hat es**, weder in Österreich -- noch irgendwo auf der Welt je ein Volk gegeben, wo die Mehrheit, oder auch nur eine so bedeutende Minderheit welche auf die Schicksahle des Landes einen Einfluß ausüben konte[,] die Unordnung oder überhaupt das Böse gewollt hätte. -- Wie die Tiranny Einzelner fast **immer blos** als Mittel der Selbsterhaltung **ausgeübt** worden ist, und die Reihe der Wütheriche von Nero bis Robespierre vor deren Nahmen man mit Entsetzen zurückschaudert, **mehr** als das Nahmensverzeichnis [der] **feigsten** als der **grausamsten** Menschen zu betrachten ist; so **haben** sich Völker nie in Unordnungen gestürzt, als **nachdem** sie an der Möglichkeit die bestehende

Ordnung zu erhalten verzweifelt, und darum um jeden Preis eine neue zu begründen **gestrebt haben**.

Was man die bösen Leidenschaften der Völker nennt, ist immer nur das Ergebniß solcher Begriffe. Und ich bin fest davon überzeugt; daß man **in Österreich** bloß die in den Ansichten und Begriffen herrschende Verwirrung zu beseitigen braucht, um den größten Theil jener Wirren zu lösen die uns umgeben, und es möglich zu machen daß wir uns in der Wahl der Mittel eben so vereinigen, wie in Hinsicht des Zwecks -- die Freiheit und Ordnung zu begründen -- zwischen dem größten Theil der Bewohner Österreichs ohnehin keine Meinungsverschiedenheit besteht. --

Dies ist's was in dieser Schrift versucht werden soll. --

Wie die in den Ansichten herrschenden Irrthümer doppelter Art sind, je nachdem sie die **gegenwärtige Lage** des Staats, oder die **Zukunft desselben betreffen**; so muß auch die Aufgabe dieser Arbeit eine doppelte seyn. --

Die Ursache fast all jener Täuschungen welche uns über die gegenwärtige Lage der öster. Monarchie entgegneten[,] ist darin zu suchen daß man sich über die Ereignisse der jüngsten Vergangenheit und ihren wahren Grund nie eine klare Ansicht zu verschaffen gesucht, und dieselben entweder bloß dem Einfluß einzelner Persönlichkeiten, oder der Reaktion gegen den übermäßigen Druck früherer Zeiten, oder endlich dem Zufall und fremden Einwirkungen zugeschrieben hat ohne weiter zu forschen, ob es den nicht außer diesen Ursachen andere gabe, denen man den Ausbruch der Revolution im Jahre 848 und ihren Gang zuzuschreiben muß, und ob nicht einige dieser Ursachen vielleicht noch vorhanden sind?

--

Will man sich daher über die gegenwärtige Lage der Monarchie, die als die nothwendige Basis jeder zukünftigen Entwicklung betrachtet worden muß, eine richtige Ansicht verschaffen, so muß man vor Allem über die Ereignisse der jüngsten Vergangenheit und ihre tiefer liegenden Gründe mit sich ins Reine gekommen seyn, und dies ist's was den ersten Theil dieser Arbeit ausmacht[.]

Jene die an einem großen Ereigniß Theil genommen[,] sind wenig dazu geeignet über dasselbe zu sprechen, nicht nur weil es ihnen schwer ist unparteiisch zu seyn, sondern weil ihnen niemand eine solche Unpartheilichkeit zumuthet. Und obwohl ich mich in der Darstellung der Vergangenheit rein an das für meinen Zweck nothwendige halten

werde, und mich daher weder in eine ausführliche Geschichte der letzten Ereignisse, und besonders der Bewegungen in Ungarn (die ich als Mittelpunkt meiner Darstellung nehmen muß), noch in eine Beurtheilung einzelner Persönlichkeiten einlassen will[.] so wird manches was mir unzweifelhaft scheint, vielleicht bloß als Ergebnis meiner individuellen Anschauungs Art, betrachtet werden. Übrigens ist eine Darstellung der Vergangenheit, zum Zwecke meiner Arbeit so durchaus nothwendig, daß ich mich derselben auch auf die Gefahr hin nicht entziehen kann, daß manches was ich sage falsch beurtheilt werden sollte[.] --

Dieser Zweck selbst ist die Lösung der Frage: wie unter den gegenwärtigen Verhältnissen in der Österreichischen Monarchie, die Freiheit und Ordnung die wir alle wollen am leichtesten begründet werden könne?

Soll diese Frage befriedigend gelöst werden, so genügt es nicht wenn wir unsere Aufmerksamkeit ausfließend den Verhältnissen der Monarchie zuwenden[.] --

Eins ist's was unsere Zeit vor Allem charakterisirt. Es ist dies die Einheit welche wir in den Ansichten und Bestrebungen aller Völker der civilisirten Welt wahrnehmen.

Wie keine Institution von Portugal bis Pohlen, von America bis Österreich besonders auf dem Gebiete des Staatslebens di[e]selben Begriffe entgetreten, so kann auch die Frage: in wie fern diese Begriffe zu in einem besonderen Staat zu realisiren sind nicht beantwortet werden, ohne zu untersuchen in wie fern diese Begriffe überhaupt zu realisiren sind? -- Doppelt nothwendig ist dies wenn wir uns mit der politischen Entwicklung eines Landes beschäftigen, wo über den Einfluß der politischen Ideen welche der Zukunft als Grundlage dienen sollen noch keine eigene Erfahrungen vorliegen, -- und wo man dieselben, -- so vollkommen den in anderen Ländern herrschenden Begriffen nachgebildet hat wie dies in Österreich der Fall ist. --

Es ist eine Thorheit behaupten zu wollen die Revolution in Österreich sey bloß durch jene Frankreichs erzeugt worden. Der Einfluß von Paris ist in unserem Jahrhundert, wie jener von Wittenberg im 16ten bloß dem zuzuschreiben, daß es Ideen aussprach die im Keime überall vorhanden waren, doch zu leugnen ist es nicht daß die Form jener Ideen mit denen man das Bestehende angreift, wesentlich eine Französische ist, und daß man zwar Frankreich nicht die Revolution überhaupt sondern ihre besondere

Richtung eben so zuschreiben **muß**, wie man in Luther nicht die Ursache einer Reformation überhaupt, sondern **blos jene der Form** erkennen muß, **in der** die Reformation geschehen ist[.]

Gehen wir die ganze Reihe von Wünschen und Hofnungen, Entwürfen und Versuchen durch[,] die Österreich seit zwey Jahren in Bewegung gesetzt haben, und wir werden nichts finden, was wir nicht in eben der Form in Frankreich wiederfänden[.]

Die Begriffe über Freiheit und Gleichheit[.] die Ideen über die absolute Souverainität der Staatsgewalt, in allen selbst die Religion und Erziehung der Bürger betreffenden Gegenständen: die größtmöglichste Administrative Centralisation, die Organisation der gesetzgebenden und richterlichen Gewalt, alles mit einem Wort wonach wir seit zwey Jahren trachten und streben haben wir Frankreich entnommen[.]

Ich gehöre durchaus nicht zu jenen die in dieser Identität der Ansichten, eine Ursache des Tadels finden. Völker welche derselben Civilisation angehören, können in ihrer Entwicklung oft zusammen treffen[,] ja am Culminationspunkte dieser Civilisation angekommen müssen sie es sogar, doch wenn wir auch den Mangel der Originalität an unserer Bewegung nicht tadeln; so können wir uns doch nicht der Frage entziehen ob die jene Begriffe welche man in Frankreich aufgestellt, und in ganz Europa besonders aber bei uns so allgemein angenommen auch wirklich richtig sind?

Und ich halte eine gewissenhafte Behandlung dieser Frage für um so wichtiger als meiner festen Überzeugung nach: die Art auf welche man sich seit mehr als 2 Jahrhunderten mit politischen Wissenschaften beschäftigt, und also auch die Richtigkeit dieser Begriffe bis jetzt untersucht hat, nicht diejenige ist durch welche sich wahre Resultate erlangen lassen.

Ich erbitte mir hier die besondere Aufmerksamkeit des Lesers, da der ganze Werth meiner Arbeit davon abhängt, in wie fern die im Folgenden ausgesprochenen Ansichten richtig sind[.]

I.

Über den österreichischen Staat vor den Ereignissen des J. 848.

Die Begriffe unserer Zeit; über die nothwendigen Bedingungen der Einheit des Staats, sind neu.

Da die Schweiz ausgenommen -- alle Staaten Europas ihr Entstehen und ihre gegenwärtige Gestalt dem Königthum zu denken haben, und da die Verhältnisse zwischen der Krone und den ihr untergebenen Völkern während des ganzen Mittelalters nach den Grundsätzen des Privatrechts d. h[.] nach geschriebenen Urkunden oder dem anerkannten Usus bestimmt wurden; so muste, überall wo im Laufe der Zeit kleinere Provinzen durch das einer Regentenfamilie in jeden derselben zukommende Recht unter einer Krone vereinigt wurden, das Verhältniß in welchem jedes dieser Theile zur Krone stand nothwendig ein Verschiedenes seye. Man hat die unter die Herrschaft einer Krone vereinigten Länder gewöhnlich mit einem gemeinsamen Nahmen bezeichnet, und sich so daran gewöhnt jede Monarchie als Ganze zu denken, streng genommen war dieser Begriff -- in den meisten Staaten Europas noch vor kurzer Zeit [--], nur was ihre Verhältnisse nach Außen betraf[,] richtig. Jeder einzelne Theil des Staats behielt dabei seine Individualität, jede Provinz, Grafschaft ja oft selbst einzelne Städte, blieben entweder wirklich in jenem Verhältniß, in welchem sie einstens durch Vertrag oder Erbschaft der Monarchie verbunden wurden, oder nahmen dies wenigstens in Anspruch.

Das Band welches sie alle zusammenhielt war die Einheit des Regenten, das Verhältniß in dem sie zu einander standen das der Personal Union.(9)

Die Zeit steht uns nicht fern, wo fast jeder Monarch Europas, gleich Ludvig den XIV ohne alle Anmaßung sich selbst für den Staat erklären konte (l'état c'est moi), gab es ja doch außer der Person des Regenten nichts was die einzelnen Theile des Staats zu einem Ganzen vereinigte. Ohne ihm blieben Provinzen, Städte Herrschaften, manchmal durch die Gewohnheit langer Jahrhunderte und gemeinsamen Interessen verbunden, meistens mit gegenseitigen Rivalitäten je alter Freundschaft welche die Zeit ihrer Verbindung überlebt; doch der Staat als Ganzes bestand nur durch das Königthum und ist ohne ihm nicht zu denken; und wenn man auf das Bestehen einer reinen Personalunion in unserer Zeit für ungenügend hält um die Einheit des Staats zu begründen, so muß man doch bekennen daß

sich die Meinungen in dieser Hinsicht sehr verändert haben, und daß es vor einem halben Jahrhundert wenige gewagt haben worden diese Ansicht auszusprechen, nachdem mit derselben allen jenen Handlungen, womit einzelne Regenten; durch Kauf, Vertrag oder Erbschaft das Staatsgebieth vergrößert haben, der Stempel des Unrechts aufgedrückt worden wäre[.](10)

Dieses Verhältniß welches vor der französischen Revolution fast in allen Staaten Europas bestand, finden wir auch in der Österreichischen Monarchie, ja es ist vielleicht kein Staat zu finden, wo der Einfluß der monarchischen Gewalt als der einzigen Bedingung der Einheit des Staats sich uns klarer zeigen würde als eben hier.

In der österreichischen Monarchie haben all jene Mittel; wodurch in anderen Staaten die zwischen einzelnen Provinzen bestehenden Verschiedenheiten ganz oder wenigstens zum Theil ausgegli[e]chen wurden[,] gefehlt.

Die Fußnoten des Verfassers

Vorwort

(1) [In der rechtseitigen Spalte:] Nota 1 Heinrich IV. [Note:] p. 2.
Heinrich des 4ten Project

(2) [In der rechtseitigen Spalte:] **Österreich ist's dem die große p. 3.**

(3) [In der rechtseitigen Spalte:] **Doch wenn Österreich p. 4**

(4) p. 3. **Ein ganz zivilisirtes Volk wie das deutsche in Berührung mit solchen die noch halb der Barbarey verfallen sind wie jene des osmanischen Reichs, kann ja es wird sie unterdrücken, sie zu zivilisiren vermag es nicht, weil ihm die hiezu nöthigen Berührungspunkte fehlen. Der Umstand der die österreichische Monarchie vor allem dazu geeignet macht die Vermittlerin europäischer Gesittung in Osten zu seyn liegt eben darin, daß sie aus Völkern besteht welche mit jenen der Turkey stamverwant, sich eben auf jenen Zwischenstufen der Bildung befinden, welche diese früher durchstreiten müssen ehe sie sich zu jener Gesittung erheben können, welche andere Völker der Westens schon erreicht haben[.] --**

(5) [In der rechtseitigen Spalte:] **Und wenn trotz allen p. 2.**

E[inleitung]

(6) p. 5. All jene Mittel welche der Staat zur Erhaltung seiner inneren Ruhe bedarf, müssen von der Summe seiner Kräfte als Staat abgezogen werden. --

(7) [In der rechtseitigen Spalte:] In jenen Ländern 1

(8) p[.] 15[.] Wie sich der Ort auf dem man sich befindet nur dann bestimmen läßt wenn man die uns umgebenden Gegenstände und ihre Entfernungen zu sehen im Stande ist; so liegt der Schlüssel für die Lage der Gegenwart, in der Vergangenheit und Zukunft. Ja nachdem in Hinsicht der letzteren keine Gewißheit möglich ist, so ist eine klare Erkenntniß der Vergangenheit, eigentlich das einzige Mittel wodurch man sich Zukunft finden kann. -- In Hinsicht der Zukunft, ist unsere Fähigkeit dieselbe voraus zu bestimmen eine höchst beschränkte. Wie der Schiffer wenn er durch die Richtung seines Fahrzeugs, die relative Schnelligkeit mit der es fortschreitet, und die Entfernung seines Zieles kennt den Tag seiner Ankunft doch immer nur unter der Voraussetzung bestimmen kann daß sich alle Verhältnisse gleich bleiben, so läßt sich der Gang einzelner Völker, wo wir so selten die Richtung und nie das Ziel des Fortschritts kennen, und wo sich das Fahrzeug selbst während der Reise vergrößert oder verkleinert, noch weniger berechnen. Übrigens glaube ja niemand daß eine genaue Untersuchung der Vergangenheit darum nicht von der größten Wichtigkeit für den Staatsmann sey. Positiv voraussagen läßt sich die weitere Zukunft nicht, übrigens läßt es sich wenn man den Fortschritt der Vergangenheit aufmerksam beobachtet, und daher über den Punkt auf dem man sich befindet im klaren ist, mit der größeren Gewißheit bestimmen, daß ein gewisses Ziel für den Augenblick unerreichbar ist, und schon ist von unberechnebaren Vortheil.

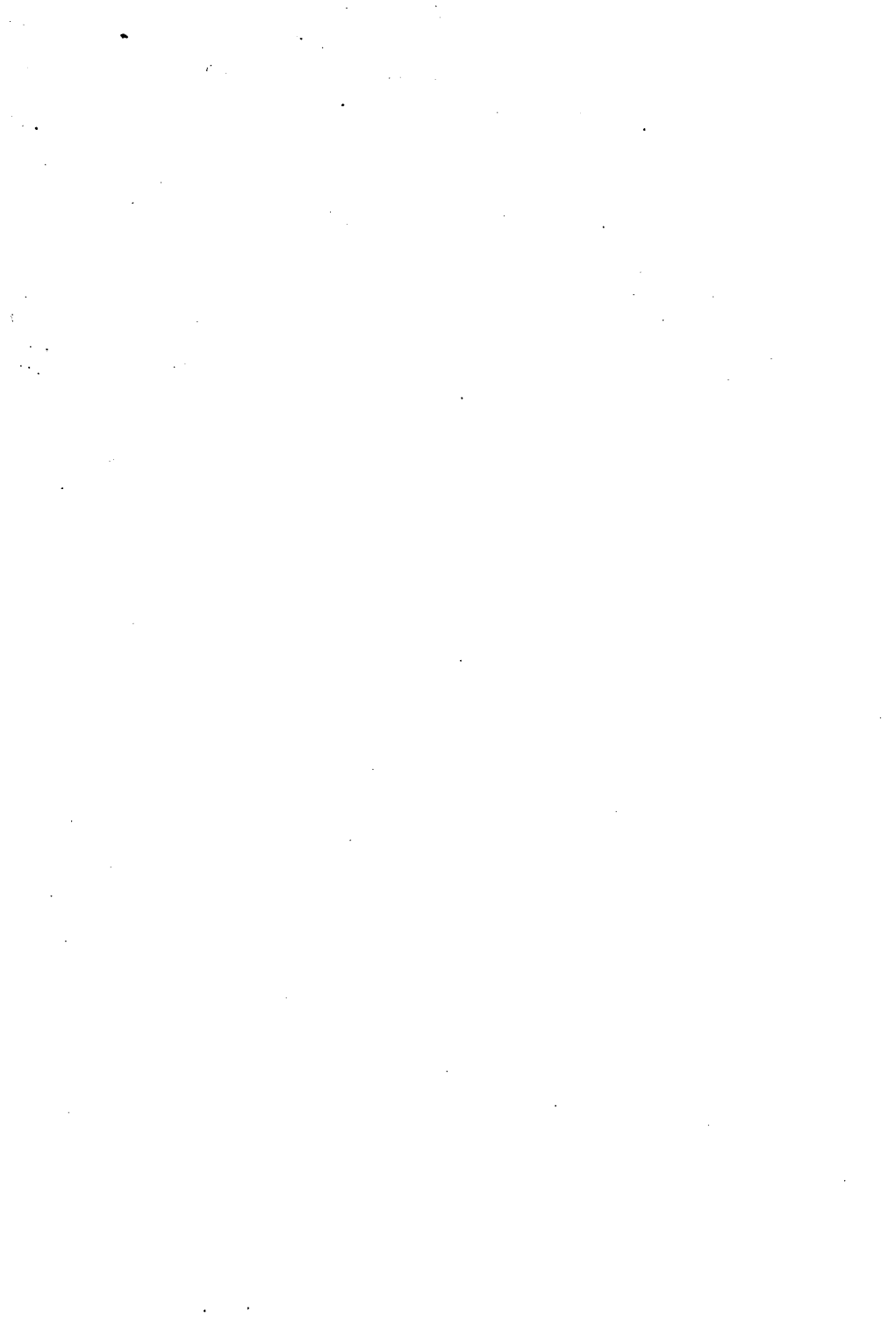
I. Kapitel

(9)<1) p. 2. Man pflegt die seitenlangen Titel deren sich einzelne Regenthäuser bedienen für ein Zeugniß leerer Eitelkeit zu nehmen; wohl überlegt sind [in] dieselben übrigens die einzig richtige Art womit die Stellung des Königthums noch vor kurzem in vielen Staaten bezeichnet werden konte. Wo das Königthum in jedem Theile seines Gebiethes eine

eigene Stellung oder wenigstens besondere Rechtstitel hatte, konnte dasselbe nicht wohl mit einem allgemeinen Namen bezeichnet werden[.]>

(10) p. 3. Die Begriffe über die Folgen der personal Union sind in einer nothwendigen Beziehung zur Idee der Volkssouverainität. Die Bedingung der Einheit des Staats ist die Einheit der souverainen Gewalt. So lange diese als Atribut des Königthums betrachtet wurde, mußte die personal Union eine wirkliche Einheit des Staats erzeugen. Nur in so fern man das Prinzip der Volkssouverainität anerkannt, muß das Verhältniß der personal Union als für die Einheit des Staats ungenügend erscheinen.

LITERATURGESCHICHTE
UND -BETRACHTUNG

Richard Semrau (Berlin)

Finnische Volksepik und -lyrik - ein vernachlässigtes Feld deutschsprachiger Edition finnisch-ugrischer Volksdichtung

Texte und Untersuchungen ostseefinnischer Volksdichtung wurden seit dem 19. Jahrhundert und bis in die Zeit vor dem 2. Weltkrieg in beachtlicher Kontinuität auch in deutscher Sprache herausgegeben. Nach dem 2. Weltkrieg erschienen einschlägige Veröffentlichungen in deutscher Sprache seltener und sporadischer. Auch in der Folkloristik wurde Englisch zur Hauptsprache. Die Arbeit deutschsprachiger Folkloristen wurde dadurch nicht sonderlich beeinträchtigt. Sie konnten, wenn sie sich über Forschungen auf dem Gebiet der ostseefinnischen Volksdichtung informieren wollten, auf Publikationen in englischer oder russischer Sprache zurückgreifen. Doch für deutschsprachige Leser mit spezifisch literaturästhetischem oder literaturgeschichtlichem Interesse und einem Interesse an den Liedtexten selbst bzw. an den Übersetzungen dieser Texte bedeutete dieser Wandel eine spürbare Verminderung ihrer Möglichkeiten, sich mit dieser Dichtung zu beschäftigen.

Das Interesse an der ostseefinnischen bzw. finnischen Volksdichtung hatte sich in den deutschsprachigen Ländern im 19. Jahrhundert vor allem auf der Grundlage von Kalevala-Übersetzungen entwickelt. Die Kalevala-Rezeption in Deutschland wurde jedoch, wie dies Liisa Voßschmidt ausführlich dargelegt hat, von Anfang an von romantischen Normvorstellungen, Mißverständnissen und Verkennungen bestimmt.¹ Auch in der nachfolgenden Zeit herrschten die vorgefaßten Meinungen weiterhin vor.² Nach dem 2. Weltkrieg gewannen u.a. antroposophische Deutungsversuche an Raum. Eine Kalevala-Forschung und Erforschung finnischer Volkslieder, wie sie in den letzten Jahrzehnten in Finnland betrieben wurde, war in der deutschen Öffentlichkeit weitgehend unbekannt geblieben.

In Finnland wurde nach dem 2. Weltkrieg auf diesen Gebieten bedeutende wissenschaftliche Arbeit geleistet. Das Interesse finnischer

Folkloristik hatte sich zunehmend der Untersuchung der alten finnischen Volkslieder zugewandt, jenem Liedgut, das 1908-1948 in 33 Bänden der Ausgabe SKVR (Alte Lieder des finn. Volkes) veröffentlicht worden war, und das außerdem im Archiv der SKS (der Finn. Literaturgesellschaft), der größten Sammlung der Volksdichtung in der Welt, vorlag. Folkloristen wie Matti Kuusi haben im Ergebnis ihrer Stil- und Redaktionsanalysen dieses Liedguts überzeugende Aussagen vor allem über das Alter, über thematische und funktionale Wandlungen der Lieder, über ihr kulturhistorisches Umfeld sowie nicht zuletzt über Perioden ihrer Entwicklung erarbeitet.

Resultate dieser Forschungsarbeit erschienen - in kürzeren Zusammenfassungen - u.a. in englischer Sprache. Im Buch "Finnish Folk Poetry. Epic" wurden die alten epischen Lieder der Ostseefinnen in synoptischer Zusammenstellung - finnisch und englisch - veröffentlicht.³ Das Buch ermöglicht mit seiner Liederauswahl, seinen zuverlässigen Übersetzungen der Liedtexte sowie seinen fundierten Kommentaren nunmehr auch den nichtfinnischen Lesern einen soliden Zugang zu dem riesigen und nur schwer überschaubaren Korpus der finnischen Volksepik. Die Veröffentlichung macht deutschen Lesern zugleich aber auch bewußt, wie gering ihre bisherigen Voraussetzungen waren, finnische Volksdichtung in ihrer Spezifik zu erfassen und damit auch den Eigenwert des Kalevala richtig einzuschätzen. Es liegt hier ein Werk vor, das man sich in ähnlicher Form auch im Deutschen wünschen würde.

Im folgenden sollen einige Züge der alten finnischen Volksepik und -lyrik skizziert werden. Damit und anhand einzelner - mehr oder weniger zufällig herausgegriffener - Beispiele soll ansatzweise verdeutlicht werden, in welchem starkem Maße sich diese Epik und Lyrik von der Darstellung entsprechender Stoffe und Motive im Kalevala unterscheidet. Inhalte und Formen dieser Lieder widerlegen die nach wie vor insbesondere in Deutschland verbreitete Meinung, das Kalevala repräsentiere das "unverfälschte alte Liedgut"⁴ der Finnen.

Nach Angaben finnischer Folkloristen, insbes. nach Angaben von M. Kuusi lassen sich die Liedmotive und Liedtexte der Volksepik unter dem Aspekt ihres relativen Alters in folgende Stilperioden einteilen:

1. Periode der "vorfinnischen Dichtung" - Stilperiode vor der Ausbildung des Kalevala-Metrum. In diese Periode der wolgafinnischen Siedlungseinheit - ca. 3000 v.Chr. bis ca. 500 v.Chr. - fällt die Ausbildung mythischer und magischer Motivelemente bzw. Motive (in Prosa), insbes. mythischer Motivelemente der späteren kosmogonischen Lieder und der Schamanenlieder.

2. Periode der "frühkalevalischen Epik" sowie "Kernperiode der kalevalischen Epik" - ca. 500 v.Chr. bis ca. 1000 n.Chr. - in diese Periode gehört die Ausbildung mythischer Lieder im Kalevala-Metrum, der Schamanenlieder sowie - in der "Wikingerzeit" - die Entstehung und Ausbildung der Lieder über gefährvolle Reisen und abenteuerliche Fahrten, z.T. solcher erotischen Charakters.

3. Periode der mittelalterlichen kalevalischen Dichtung - von 1000 n.Chr. bis zur Reformation. Es entstehen christliche Legenden, Balladen, lyrische Epik.

4. Periode der spätkalevalischen Dichtung. Es entstehen u.a. Kriegslieder historischen Charakters.⁵

Dem Liedgut der frühkalevalischen Epik gehören u.a. zwei Lieder mythischen Charakters an: "Die Schöpfung" und "Die Feuergewinnung". Beide Lieder sind ins Deutsche bisher nicht übersetzt worden und sollen im folgenden kurz vorgestellt werden. Das kosmogonische Lied über die Schöpfung wurde Matti Kuusi zufolge insbesondere bei Feiern zum Jahreswechsel (aber auch bei Riten zur Frühjahrssaat) gesungen. Einzelheiten über die Funktion des Liedes in Verbindung mit Feiern zum Jahreswechsel sind aus ostseefinnischen Siedlungsgebieten nicht überliefert worden, aber es gibt Berichte über entsprechende Bräuche aus anderen nördlichen Gegenden Eurasiens, Berichte, die einige Schlußfolgerungen darüber erlauben, welche Vorstellungen und Absichten die Ostseefinnen mit solchen Liedern ursprünglich verbunden haben.

Die Feiern zum Jahreswechsel waren Bestandteile eines Brauchtums, mit dem die Fischer- und Jägerstämme des Nordens auf Naturvorgänge in der dunkelsten Zeit des Jahres reagierten. Die einschlägigen Berichte über ihr Verhalten in dieser Zeit heben immer wieder ein Grundgefühl als hierbei kennzeichnend hervor: das Gefühl der Furcht, der Angst vor der endlos scheinenden Finsternis, Stimmungen der Depression, von denen sie angesichts der ihnen unerklärlichen und unheimlichen Vorgänge erfaßt

wurden. Die Atmosphäre ist bspw. von Kaj Birket-Smith eindrucksvoll beschrieben worden: "Wer in der Winternacht einmal gehört hat, wie der dumpfe Ton der Zaubertrommel von Stunde zu Stunde aus den Schneebehäusungen dringt, bis die Nerven auch des vernünftigsten Europäers schließlich zu zerreißen drohen, der begreift völlig, welche Macht die Zaubertrommel auf empfindliche Gemüter ausübt ... Die Nacht ist erfüllt von unsichtbaren Geistern, Ängsten, Hysterien, Halluzinationen."⁶

Dem zitierten Bericht, aber ebenso anderen Berichten kann entnommen werden, welche Bedeutung in dieser Atmosphäre gerade auch den schamanistischen Praktiken und Vorstellungen zukam. Sie hatten wohl ebenfalls eine psychotherapeutische Funktion zu erfüllen, die Aufgabe, die Feiernden von ihren Ängsten und Depressionen (zumindest zeitweilig) zu befreien, ihnen neue Zuversicht zu vermitteln. Dies geht u.a. aus einem Bericht über solche Feiern bei den Samojuden hervor: "Die Feier erstreckte sich über neun Tage. Im Verlaufe von sechs Tagen und Nächten hintereinander schamanisierte der Zauberer, am sechsten Tag kam am Horizont der Rand der Sonne zum Vorschein, eine wilde Freude brach bei ihrem Anblick aus, es wurde gegessen, getrunken, getanzt, Geschlechtsverkehr getrieben, der Schamane verkündete künftige Geschehnisse."⁷

Bräuche und schamanistische Riten beschriebener Art sind auch im Hinblick auf Inhalt und Funktion des "Schöpfungsliedes" als Wirklichkeitshintergrund in Betracht zu ziehen. Der Text des Liedes hat in einer seiner späteren Varianten folgenden Wortlaut:

Lappensohn, der Kümmerliche,
 trug den Haß in sich seit langem
 auf den alten Väinämöinen,
 hielt beständig nach ihm Ausschau.
 Er schnitt Pfeile nacheinander,
 Dreikantpfeile haufenweise
 im Verlauf von wohl drei Jahren.

Einen Pfeil ergriff der Krüppel,
 spannt' den Bogen schnell der Lahme,

schoß den Pfeil ab blinden Blutes,
 schoß zuerst in Richtung Nordland,
 schoß am zweiten Tag nach Savo,
 schoß dann noch am dritten Tage,
 schoß jetzt ab gegen Nordosten:
 dort traf er den Väinämöinen,
 traf ihn in die rechte Schulter,
 in die linke Achselhöhle,
 durch den Knochen, durch die Muskeln,
 tief hindurch durch warme Muskeln.

Der fiel hin im Schnee kopfüber,
 stürzte nieder in den Neuschnee,
 glitt auf Händen nach dem Meer zu.
 Hier versank er für sechs Jahre,
 taucht' hinab für sieben Sommer,
 brodelte in sechs der Meere,
 ließ das siebente sich klären.
 Darin wuchs Imandra-Insel
 an dem Knie des alten Väinö.

Reiherente, g'raden Fluges,
 flog herbei, flog lang und schwebte,
 sucht' sich einen Platz zum Nisten:
 und schon fand sie einen Nistplatz
 hier auf der Imandra-Insel,
 auf dem Knie des alten Väinö.

Da wurd's heiß ihm, es durchzuckt' ihn,
 er bewegte seine Glieder:
 Kupfer brach in kleine Stücke,
 Goldei barst zu winz'gen Splittern.

Was am Ei war obere Schale,
 wurde obere Himmelshälfte,
 was am Ei war unt're Schale,
 wurde unten Mutter Erde,

was im Ei war weiß gewesen,
 wurde nun zum Mond am Himmel,
 was im Ei war gelb gewesen,
 wurd' zur Sonne an dem Himmel,
 was im Ei war bunt gewesen,
 wurde jetzt zu Himmelssternen,
 was im Ei war schwarz gewesen,
 wurde zu den Himmelswolken.⁸

Dieser 1893 in Ladoga-Karelien aufgezeichnete Text enthält in relativer Vollständigkeit alle jene inhaltlichen Elemente, die von den Ostseefinnen mit der Darstellung des Schöpfungsaktes tradiert wurden: das Urmeer, Schweben des Wasservogels, Erscheinen des Erdhügels (hier der "Imandra-Insel"), das Zerschneiden des "Welteis", Entstehen der Himmelskörper aus dem Ei. Im wiedergegebenen Text macht allerdings die Darstellung des Schöpfungsaktes selbst nur etwa die Hälfte des Liedes aus. Im ersten Teil des Liedes wird hingegen von Vorgängen berichtet, die thematisch zunächst völlig unzusammenhängend erscheinen: von der Verwundung des Väinämöinen durch einen Lappländer und von dem anschließenden Umhertreiben der Gottheit Väinämöinen im Wasser des Urmeeres. Auch andere Varianten des "Schöpfungsliedes" weisen thematisch ähnlich heterogen oder widersprüchlich erscheinende Zweiteilung der Vorgänge auf: Im ersten Teil wird in der Regel von einem Unglück und Unheil berichtet und erst im zweiten Teil von der Überwindung des Unglücks und von der Entstehung des Neuen im Ergebnis des Schöpfungsaktes. So wird in einigen Varianten beschrieben, wie sich Väinämöinen beim Arbeiten verletzt, und wie sein Kniebluten zur Sintflut wird, wobei er auch hier am Ende im "Urmeer" zur Entstehung der neuen Welt aus dem Ei verhilft. In einer zweiten Hauptgruppe von Schöpfungsliedern wird vom verzweiferten Umherirren eines Wasservogels (oder einer Schwalbe) berichtet sowie von ihren Versuchen, auf einem Schiff zu nisten, das im Sturm untergeht. Das Zerschneiden des Eies führt auch hier stets zu schließlichem Vollzug des Wandels, zur Entstehung des Neuen.

In ihrer Struktur bestehen diese Lieder somit aus meist zwei heterogenen inhaltlichen Bestandteilen, die durch Metaphern wie das Zerschneiden des Eis als Drehpunkt des Geschehens verbunden werden. Es

ist nicht zuletzt diese Struktur, mit der die Sänger bzw. Schamanen den offensichtlich angestrebten semantischen Bezug zum Wirklichkeitshintergrund der geschilderten Riten und Feiern, zu den Erwartungshaltungen der Zuhörer herstellten. Mit der Darstellung von Vorgängen, welche die Wandlung des Unheils, das Entstehen des Neuen, den Wechsel der Zeiten anzeigten, wurde Hoffnung suggeriert, wurden Ängste und Depressionen abgebaut. Damit wurde zweifellos keine Darstellung der realen Wirklichkeit beabsichtigt, mit dem Zitieren der Vorgänge als "Historiola", mit dem Gesang der Verse wurde vor allem ihre magische Wirkung angestrebt: Wie im Lied sollte auch in der Wirklichkeit ein Wandel und Wechsel im gewünschten Sinne herbeigeführt oder "heraufbeschworen" werden.

Lönnrot hat im Kalevala für die Gestaltung der 1. Rune seines Epos das Material der Liedvarianten über die Schöpfung, soweit ihm diese zur Verfügung standen, mit viel Spürsinn für ihre inhaltlichen Aussagen verwendet.⁹ In dieser Rune wird ein erster Teil des - sich insgesamt über zwei Runen erstreckenden - kosmogonischen Geschehens gestaltet: die Entstehung des Universums und die Geburt des Väinämöinen. In ihrem Inhalt und ihrer Struktur unterscheidet sich die 1. Rune jedoch wesentlich von den ursprünglichen Liedern.

In Lönnrots Bearbeitung erhielt die 1. Rune insbesondere eine gegenüber den alten Liedern veränderte Aussagefunktion. Lönnrot schrieb für ein Publikum, das von der Dichtung in erster Linie literar-ästhetische und ideelle Wirkungen erwartete. Seine Adressaten und Inspiratoren waren Vertreter der finnischen nationalen Romantik, die dem Zeitgeist entsprechend die Dichtung daran maßen, wie wirkungsvoll diese etwas Großes, Schönes, Erhebendes aussagte, etwas, das die Ausbildung nationaler Identität und die Stärkung des Nationalbewußtseins der Finnen förderte. Nach ähnlichen Wertungskriterien wurden ebenfalls Zeugnisse der Volksdichtung beurteilt. So wertete J.G.Linsén als Vorsitzender der SKS (der Finnischen Literaturgesellschaft) Lönnrots Sammlungen der Volksdichtung im J. 1836 vornehmlich als "erhebendes Eigentum des finnischen Volkes", das die Finnen zum Stolz berechtigte, auch sie hätten "eine Geschichte".

Ideen der Romantik prägten ebenso auch Lönnrots Arbeit am Kalevala. An die Fertigstellung des Werks knüpften die

Nationalromantiker und ebenso Lönnrot selbst außerordentlich hohe Ansprüche und Erwartungen nicht zuletzt hinsichtlich seiner internationalen Wirkung. Das Kalevala sollte die Totalität der "kalevalischen Welt", sollte als "universales Werk" das Wirken der historischen wie "metaphysischen" Kräfte, sollte die Werte, die Glaubensvorstellungen, die geschichtlichen Erfahrungen der Finnen in poetisch beeindruckender Weise der Nachwelt überliefern. Von solchen Ansprüchen bezog auch die 1. Rune ihre Bedeutung und ihre Funktion im Werk. Als Einführungsrunne sollte sie speziell auch den Erwartungen gerecht werden, wie sie in Äußerungen von Folkloristen und Autoritäten in Bezug auf die mythische Welt des Kalevala noch vor Erscheinen der neuen Ausgabe des Epos vorgebracht wurden - so z.B. in dem berühmten Vortrag Jacob Grimms, in dem er 1845 in Berlin ehrfurchtsvoll zum Studium des Werks und der finnischen Götterwelt mit den Worten aufforderte: "Introite nam et hic dii sunt!"

Die hochgesteckten Erwartungen blieben zweifelsohne nicht ohne Wirkung auf Lönnrots Arbeit. Die 1. Rune des Kalevala entstand im Prozeß einer intensiven Beschäftigung Lönnrots mit der Bibel und mit der griechischen Mythologie. Das Ergebnis war, daß sich das Bild finnischer kosmogonischer Gottheiten gerade in dieser Rune recht auffällig vom Bild entsprechender Figuren in den alten Liedern unterscheidet. In Liedern wie dem vorgestellten Schöpfungslied erscheint Väinämöinen, der ursprünglich wahrscheinlich eine Wassergottheit darstellte, in einer mehr oder weniger deutlich ausgeprägten Doppelrolle: als Sterbender und als Demiurg. Konstant werden mit einigen wenigen Versen Züge ausgestellt, die Väinämöinen in seinem Unglück zeichnen. Dabei wird das Bild einer rauen Wirklichkeit entworfen: Väinämöinen stürzt in den Schnee, gleitet ungelentk "auf Handflächen" ins Meer und irrt dort als etwas Ungestaltetes umher: "... treibt dahin als Fichtenreisig/ als Stück Strunk von einer Kiefer" (in: A. Perttunens Sampo-Zyklus). Auch in seiner Rolle als Demiurg bleibt Väinämöinens Gestalt zunächst unbestimmt: er "taucht hinab" (in die Tiefe), "brodelt" im Meer, läßt es sich wieder klären oder "wälzt sich", wie es in einer anderen Variante heißt, über den Meeresboden und läßt dort Fischgründe, Sandbänke und Riffe entstehen.

Motive alter Schöpfungslieder kommen in Lönnrots 1. Rune in ähnlicher Form zwar vor, ergeben jedoch im ganzen eine veränderte inhaltliche Aussage und eine unterschiedliche ästhetische Qualität. Die

Struktur der 1. Rune entspricht im wesentlichen der Geschehensfolge im Schöpfungsbericht der Bibel. Die Verwendung dieses Schöpfungsberichts als "Architext" der alten Glaubensvorstellungen hat in der 1. Rune sicher zur Vertiefung ihres poetischen Gehalts beigetragen. Die den Lesern vertraute Struktur des biblischen Schöpfungsberichts erleichterte ihnen den Einstieg in das Epos. Andererseits hatte dies auch zur Folge, daß Motive, die in die vorgegebene Struktur nicht hineinpaßten, von der Gestaltung ausgeschlossen blieben. Die mit den alten Liedern überlieferte Verknüpfung der Weltschöpfung mit vorangegangenem Unglück und Unheil wurde von Lönnrot im Kalevala von 1849 eliminiert. Als literarische Intentionen des Autors treten in der 1. Rune dieser Ausgabe vor allem hervor: Dezidierte Gestaltung der Vorgänge und Bilder unter dem Aspekt ihrer ästhetischen Wirkung, Ausstellung ihrer Bildkraft und ihrer poetischen Schönheit. Das Krude der Väinämöinen Figur etwa ersetzt Lönnrot durch eine Gestalt, die als weibliche Gottheit, als "Tochter der Lüfte" bzw. als "Wassermutter" eher geeignet erscheint, Anmut auszudrücken. Das Geschehen der 1. Rune wird häufig in Versen dargestellt, die romantisch anmutende Stimmungen und Landschaftsbilder vermitteln:

"Immer treibt die Wassermutter, Wassermutter, Maid der Lüfte,
Auf dem wogenlosen Wasser, auf den dunstumwobnen Wellen,
Vor sich nur des Wassers Feuchte, hinter sich den klaren Himmel."
(Übersetzung von Lore und Hans Fromm)

Solche Verse unterscheiden sich von den archaischen wohl eben so sehr, wie sich alte Felszeichnungen von den Graphiken der Neuzeit unterscheiden.

Einen bedeutenden Bestandteil des Liedguts der alten finnischen Volksdichtung bilden die über einhundert Aufzeichnungen der "Ursprungslieder". Sie wurden als Texte der Wortmagie und als Mittel gegen Krankheiten, Verletzungen sowie gegen Übel verschiedenster Art vorgetragen. Ein Beispiel dieser Gattung stellt auch das Lied über die Entstehung bzw. "Gewinnung des Feuers" dar. Aus Nordkarelien stammt folgender Text:

Feuer schlug Schmied Ilmarinen,
 Licht entfachte Väinämöinen
 oben in dem achten Himmel,
 in der Höh' des neunten Himmels.
 Von dem Feuer fiel ein Funke
 durch die Erde, durch die Mana,
 durch das Rauchloch, durch das Rußloch,
 durch die Wiege eines Kindes.
 Er versengt' die Brust des Kindes,
 er verbrannt' der Mutter Busen.
 Doch die Mutter wußte Hilfe,
 stieß den Funken in das Meer hin,
 rettet' so das Kind vom Tode,
 nicht verbrennen sollt' das Mädchen,
 nicht verkommen in den Flammen.

Dort im düstern See Alue,
 drei Mal in der Nacht des Sommers
 kocht' das Wasser zu den Fichten
 in den Qualen jenes Feuers,
 in der Flammen Überschwemmung.
 Eine Renke schwamm im See dort,
 sie verschluckt' den Feuerfunken.
 Qualen litt darauf der Schlucker,
 schwere Not der Fisch vom Schnappen.
 Zu ihm schwamm ein grauer Hecht hin,
 er verschluckt die glatte Renke,
 flink zum Hecht schwamm die Forelle,
 sie verschlang den grauen Hecht jetzt,
 zur Forelle schwamm der Lachs hin,
 er verschluckte die Forelle.
 Hin und her schwamm roter Lachs nun,
 flitzte schnell hindurch durch Klippen,
 litt an Qualen jenes Feuers.
 Schwimmend formt' der Lachs die Worte,
 bracht hervor auf seiner Route:
 Viele Länder brannten einst hier

in dem schlimmen Brändesommer,
 in dem Feuerjahr ohn' Hilfe.
 Unversehrt blieb nur ein Rest noch
 vor dem Zaun zu Ahtis Reiche,
 hinterm Zaun zum Land des Hirska.

Darauf hackte man und grub dort,
 und hervor kam Tuonis Larve.
 Da verbrannte man die Larve
 in dem Boot aus rotem Kupfer,
 in dem Einbaumkahn am Wasser.
 Ausgesät wurde die Asche
 an dem Seeufer Alimo.
 Dort wuchs Flachs ganz ungewöhnlich,
 hob der Lein sich unvergleichlich
 während eines Sommertages.
 Bald hat man den Flachs geschnitten,
 bald den Lein gebracht ins Wasser.
 Gut geweicht wurde der Lein dort,
 Schwestern spannen ihn zum Garne,
 Brüder webten ihn zum Tuche,
 daraus wurd' das Netz gefertigt.
 Väinämöinen, alt und weise,
 ließ die Jungen Netze ziehen.
 Quer zum Wasser zog man Netze,
 doch der Fisch wurd' nicht gefangen,
 wider den das Netz geknüpft war.
 Mit dem Wasser zog man Netze,
 doch der Fisch wurd' nicht gefangen,
 wider den das Netz geknüpft war.
 Da zog man's dem Strom entgegen:
 Schon entsprang der Lachs dem Meere.

Väinämöinen, alt und weise,
 hielt's nicht aus mit bloßen Händen,
 ohne Handschuhe aus Eisen,
 legte an die Eisenhandschuh,

schnitt zuerst den Lachs, den roten,
 aus ihm kam vor die Forelle,
 trat hervor aus seinem Bauche.
 Da zerschnitt er die Forelle,
 daraus kam der graue Hecht vor,
 er zerschnitt den grauen Hecht auch,
 es trat vor die glatte Renke,
 er zerschnitt die glatte Renke,
 vor kam jetzt der Feuerfunke.

Eingehegt wurde das Feuer,
 eingelullt wurden die Flammen
 an der Landzunge im Nebel,
 In der Wiege wurd's geschaukelt,
 wurd gewiegt an Silbergurten:
 Goldne Wiege tönte klingend,
 Kupfermantel bebte zitternd,
 als das Feuer man hier wiegte.¹⁰

Dieses Lied über den Ursprung des Feuers wurde Angaben aus dem 18. Jahrhundert zufolge als Beschwörungslied gegen Verbrennungen vorgetragen. Doch es ist zugleich ein episches Lied über die Feuergewinnung. Als solches überliefert es u.a. alte Vorstellungen über die dazu notwendigen Arbeitsvorgänge. Im Unterschied beispielsweise zum Prometheus-Mythos erscheint die Gewinnung des Feuers in der Vorstellung der Ostseefinnen vor allem als ein Ergebnis kollektiver Anstrengungen. Ausdruck für Kollektivität bestimmter Tätigkeiten ist im Finnischen die Verwendung des Passivs bzw. der man-Form. Die Gestalt des Väinämöinen ist hier ein späterer Zusatz.

In Varianten des Liedes wurden Fragmente mythischer Motive bewahrt, so über die Herkunft des Feuers aus dem Himmel (in einzelnen Versen wird die Feuererzeugung durch das "Schlagen dreier Adlerfedern" erklärt), über den Feuerbrand im Alue-See, über die Weitergabe des Feuers durch Tiere oder über das Einfangen des Feuers aus dem Bauch des feuerroten Lachses. Spezifisch finnisch ist das Motiv über die Herstellung der Netze - in älteren Redaktionen - aus Brennesseln und

Wacholderzweigen. Das Einhegen und Wiegen des Feuers im wiedergegebenen Text ist ein Parallelmotiv zu Bärenliedern.

Lönnrot hat die Motive über die Gewinnung des Feuers im Schlußteil des Kalevala, in den Runen 47-49 mit den Motiven über den Raub und die Befreiung der Sonne und des Mondes verknüpft. Es war sein Plan (Erläuterungen im "Litteraturblad" von 1849 zufolge), mit den drei Runen ein Finale zu gestalten, in dem sowohl Bilder einer nahen Katastrophe als auch solche der Zukunftszuversicht vermittelt wurden. Mit den Motiven der Feuergewinnung sowie der Befreiung der Himmelskörper sollte gezeigt werden, wie "der Kampf um Sampo noch ein letztes Mal mit voller Kraft entbrennt und das Land Kalevala an den Rand des Ruins bringt."¹¹ Lönnrot hat sich hier offensichtlich besonders darum bemüht, dem Ausklang des Kalevala-Geschehens Größe und Dramatik zu verleihen.

Lönnrots Absicht korrespondierte hierbei - zumindest teilweise - auch mit Intentionen, die mit Motiven des alten Liedes verknüpft wurden. Das Lied über die Feuergewinnung ist offenbar nicht nur in seiner Funktion als Beschwörungslied gegen Verbrennungen, sondern auch im Zusammenhang mit Bräuchen zu sehen, die in der Region der Ostseefinnen bis ins 19. Jahrhundert hinein gepflegt wurden. Dazu gehörte, daß der Augenblick des "ersten Feuereinfachens" ein Mal im Jahr feierlich begangen und "nachvollzogen" wurde. Zur Zeremonie gehörte, daß zunächst alle Feuer im Dorf ausgelöscht wurden, und danach der "beste Mann des Dorfes" das "erste Feuer" durch das Reiben zweier Stäbe neu entfachte.

In Lönnrots Komposition erfuhren die Motive der Feuergewinnung allerdings zugleich eine vom alten Lied deutlich abweichende Gestaltungsweise. Seine Absicht, diese Motive für ein als furios geplanten Abschluß des Sampo-Geschehens zu verwenden, steht im Widerspruch zum gemessen feierlichen Ton des alten Lieds. Der Gestus der ruhigen und sachlichen Beschreibung der Arbeitsvorgänge, die als Geschichte der Feuergewinnung wiedergegeben werden, prägt das gesamte alte Lied. Lönnrot hat sein Bestreben, dem Finale Gewicht zu verleihen, durch eine Ausweitung jener Textteile zu verwirklichen gesucht, mit denen die Vorgänge der Feuergewinnung gestaltet werden. Er hat in diesem Schlußteil Parallelverse und Parallelmotive, z.T. "blinde Motive" in solcher Fülle verwendet, daß durch die Anhäufung die eigentliche Aussage verdeckt und die angestrebte Wirkung abgeschwächt erscheinen. (Dies ist

u.a. von deutschen Rezipienten als Beinrchtigung der poetischen Wirkung empfunden worden. So hat Wolfgang Steinitz bei der Herausgabe der Schiefner-Buberschen Kalevala-Übersetzung im J. 1968 die 47. Rune von 364 Versen auf 172 und die 48. Rune von 372 auf 134 Verse gekürzt.¹²

Unterschiede zwischen dem Kalevala und den alten Liedern können hier nicht ausführlicher behandelt werden. Dazu wäre auf eine große Zahl von Liedbeispielen insbes. aus der Periode der "frühkalevalischen" und der "Kernperiode der kalevalischen Epik" einzugehen. Es seien im folgenden lediglich noch zwei Liedtexte aus dieser Periode vorgestellt (die beide bisher deutsch nicht vorliegen): die Texte "Väinämöinens Kantelespiel" sowie "Ahti und Kyllikki".

Das Kantelespiel-Lied gehört zu den poetischsten Schöpfungen der "Kernperiode" der Kalevala-Dichtung. Motive dieses Lieds gehen jedoch teilweise auf Mythen und Vorformen der Periode der frühkalevalischen Dichtung zurück. Der nachfolgende Text setzt sich aus mehreren Varianten zusammen und stellt eine vom Folkloristen Martti Haavio erarbeitete "Grundform" des Liedes dar:

(Väinämöinens Kantelespiel)

Väinämöinen, alt und weise,
 stieß sein Boot hinaus aufs Wasser,
 in die See den Plankennachen.
 Lud ins Boot auf eine Seite
 junge Burschen, Bräutigame,
 griffefeste Bürstenköpfe,
 auf die andre Seite lud er
 junge Mädchen, Zinnenköpfchen,
 schön geschmückt mit Kupfergürteln.

Ließ die Alten zuerst rudern:
 Alte rudern, Köpfe zittern,
 doch das Boot, es kommt nicht vorwärts.
 Ließ darauf die Jungen rudern,
 sie ergriffen fest die Schafte,
 Ruder quiekten wie die Zarpfen,

Pflöcke gackerten wie Gänse,
 wie ein Schwan stieß vor der Steven,
 wie ein Rabe krächzt' der Achter.

Einen Tag fuhr man den Seeweg,
 einen weit'ren Tag den Sumpfweg,
 und am dritten Tag im Meer schon.
 Da, an diesem dritten Tage
 stieß das Boot auf einen Hecht auf,
 auf des Wasserhundes Schulter.
 Sprach der alte Väinämöinen:
 "Ist es Klippe, ist's ein Stamm dort,
 oder ist's vom Hecht die Schulter?"

Diesen zog er hoch ins Boot nun,
 warf den Schwanzteil in die Tiefe,
 wendete und dreht' den Fisch dann:
 "Was wohl würd' ein Schmied draus machen,
 was ein Könner daraus hämmern,
 was ein Meister daraus machen?"
 Eine Harfe baut' er selbst draus,
 eine Kantele aus Fischbein,
 aus des Wasserhundes Hüfte.

Auf der Kantele die Saiten
 zog er aus dem Haar des Mädchens,
 setzt' den Steg ein für die Saiten
 aus des Mädchens Fingerknochen,
 fertigte die Saitenwirbel
 aus dem Sproß der Totengerste.
 Junge spielten drauf und Alte,
 doch die Freude weckt nicht Freude,
 und der Klang des Spiels - er klingt nicht.

"Freude soll herbeigeholt sein,
 und die Kantele soll'n halten
 jene Hände, die sie bauten,

jene Finger, die sie fügten."
 Selber setzt er sich zum Spiele,
 rührt' die Saiten seiner Harfe,
 seiner Kantele aus Fischbein,
 flink und leicht, mit schlanken Fingern,
 mit dem krummgebog'nen Daumen.

Keinen gab es da im Walde,
 keinen, der vier Beine hatte,
 keinen, der zwei Flügel hatte,
 der nicht schnell herbeigeeilt wär',
 Väinämöinen zuzuhören,
 sich zu freun am Spiel des Vaters.
 Auch des Waldes Wirtin selber,
 lehnte ihre Brust am Zaun an,
 horchte hinterm Zaunpfahl stehend.

Keinen gab es da im Meere,
 keinen, der sechs Flossen hatte,
 keinen, der acht Flossen hatte,
 der nicht schnell herbeigeeilt wär,
 Väinämöinen zuzuhören,
 sich zu freun am Spiel des Vaters.
 Auch des Meeres Wirtin selber
 hob die Brust hervor im Schilfe,
 rutschte auf die Wassersteine.

Junge weinten, Alte weinten,
 weinten stolze Ehemänner,
 weinten alte Jungesellen.
 Selbst dem alten Väinämöinen
 tropften Tränen aus den Augen,
 fielen auf die breite Brust ihm,
 von der Brust auf seine Kniee,
 voller als die Moosfilzbeeren,
 runder als die Feldhuhneiner.¹³

Das Lied vermittelt u.a. Beispiele für die bedeutenden stilistischen Neuerungen, die in dieser Periode - wohl um 1000 n.Chr. - im Bau von Liedstrukturen sowie im Versbau entwickelt wurden: so die Einführung von Parallelismusformen auch innerhalb eines Verses, die Übertragung des Prinzips des Versparallelismus auf den Strophenbau (im Lied Strophen 7 und 8), Verwendung von Relativsätzen, bildlicher Umschreibungen (zur Bezeichnung von Tiergattungen, ebenfalls in Str. 7,8). Dem wiedergegebenen Liedtext liegen zwei gesondert vorkommende Lieder zugrunde: "Seefahrt" und "Kantelebau". Beide wurden auch als Ursprungslieder gesungen, als Lieder über den Bau des "ersten Bootes" und den Bau der "ersten Kantele". "Kantelebau" geht auf baltische Motive zurück, auch das Instrument selbst haben die Ostseefinnen von den Balten übernommen.

Die Ähnlichkeit des Motivs vom Kantelespiel mit dem Orpheus-Motiv ließ seit je her Lehnbeziehungen vermuten, die jedoch konkret nicht nachgewiesen werden konnten. Nicht anzuzweifeln sind wohl die Einflüsse des Sadko-Lieds. Das Kantelespiel-Lied wurde ursprünglich - Vermutungen zufolge - als magisches Lied zur Anlockung der Fische gesungen. (Die Magie-Vorstellung gründete sich auf den Analogieschluß: So wie die Wirkung des Spiels im Lied - so auch hier und jetzt.)

Das Lied ist später immer wieder umgestaltet und sicher auch umgedeutet worden. Aus dem Spätmittelalter z.B. stammt das für den Bau der Kantele als Kult- und Zauberinstrument benutzte Detail - Verwendung der Fingerknochen als Steg der Kantele - ein Bild, das dem Märchen "Der singende Knochen" entlehnt worden ist. Für die Sinndeutung des Lieds im Mittelalter hat Hans Fromm eine begründet erscheinende Erklärung angeboten: Das Lied wurde als "Apotheose" auf die Sänger selbst gesungen, mit dem Lied und mit der Gestalt des Väinämöinen haben sie sich "ihr erhöhtes Urbild" geschaffen.¹⁴

Lönnrot hat das Lied vom Kantelespiel in der 41. Rune verwendet. Seine Bearbeitung beschränkte sich hier darauf, den Liedvorgang durch weitere Verse auszubauen und auszumalen. Der Darstellungsgestus erscheint in dieser Rune in gleicher Weise von der Intention bestimmt, die große Kunst des Sängers auszustellen, wie das auch und offensichtlich im alten Lied beabsichtigt war. Mit dem Gesamtgeschehen des Kalevala ist Väinämöinens Kantelespiel nur sehr locker verbunden. Es bedeutet nicht viel mehr als einen kleinen Zwischenaufenthalt auf dem Weg nach

Pohjola. Aber wohl gerade dadurch gewinnt die Rune den Selbständigkeitswert eines exzeptionellen Augenblicks. Vielleicht ist es auch der Grund, wenn hier eine Identität der Wirkungsabsichten, wie sie im alten Lied wie im Kalevala angestrebt wurden, erreicht zu sein scheint.

Das Lied von "Ahti und Kyllikki" (anderswo auch mit "Der Eid" betitelt) ist in Liedvarianten nur als Torso überliefert worden. Es zählt dennoch zu den künstlerisch bedeutendsten Schöpfungen der finnischen "Heldenepik". Das Lied stammt aus der Spätzeit der "Kernperiode" der Kalevala-Dichtung, wahrscheinlich aus dem 12. oder 13. Jahrhundert, der "Wikingerzeit Kareliens". Im Lied wird, einer Formulierung von M. Kuusi zufolge, der "Widerspruch zwischen Liebe und Sehnsucht nach dem Meer" gestaltet. Mit solcher Thematik gehört es zu den ersten Darstellungen individueller Beziehungen zwischen Mann und Frau. Der nachfolgende Text stellt ebenfalls eine von M. Haavio erarbeitete "Grundform" des Liedes dar:

(Ahti und Kyllikki)

Da war Ahti Saarelainen (dt. "Inselsiedler"):
wohl einhundert Stiefelpaare
wetzt' er ab und fünf Paar Bastschuh,
als er lief zur Sippe Saari,
um das Fräulein zu bekommen,
um die Kyllikki zu freien.
Und dann schworn sie heil'ge Eide:
Nie wird Ahti in den Krieg ziehn,
und nicht Kyllikki ins Dorf woll'n.

Ahtis Boot weint still am Wasser,
Ahtis Ruder seufzen klagend:
In den Krieg zieht Ahti nicht mehr,
schon seit sechzig Sommern nicht mehr.
Andre Boote, schlecht're Boote
fahren in den Krieg aus,
bringen Ladungen an Geld mit,
ich muß hier am Steg verkommen.

Doch in jener ersten Nacht schon
hatt' es Kyllikki genug bald,
hatt' genug vom Ellenbogen (wörtl: Bogen Ellen-)
und von frecher Hände Bosheit.
Alsbald stand sie in dem Dorfe,
stand an einer fremden Pforte,
wo ein anderer Mann sie wünschte.
Hinwarf Ahti Saarelainen:
"Bring mir eine Kriegsausrüstung!"

Da sprach Kyllikki und bat ihn:
"Lieber Ahti Saarelainen,
zieh nicht in den Krieg , ich bitt' dich,
Bier ist auch in unserm Haus da,
Bier in unserm Faß aus Linde,
drinnen hinterm Eichenzapfen".
-"Ich verzicht' auf Bier im Hause:
Lieber trink ich Meereswasser
vom geteernten Ruderblatte."

Da sprach Kyllikki und bat ihn:
"Lieber Ahti Saarelainen,
zieh nicht in den Krieg, ich bitt' dich,
Geld ist auch in unserm Hause,
in der ausgehob'nen Truhe,
von der Pflugschar aufgebrochen."
-"Ich verzicht' auf Geld im Hause:
Eine Mark, im Krieg gewonnen,
ist mir teu'rer und lieber."

Da sprach Kyllikki und bat ihn:
"Lieber Ahti Saarelainen,
zieh nicht in den Krieg, ich bitt' dich.
Einen Traum hatte ich letztens,
als ich lag im festen Schläfe.
Feuer sah ich lodern brennen
unter deinem Fenster, Ahti."

- "Ich geb nichts auf Frauenträume.
Ich geh fort, ich hör nicht auf dich." ¹⁵

Der Schluß des Liedes wurde lückenhaft überliefert. In einer unvollständig gebliebenen Aufzeichnung aus Uhtua (in Nordkarelien) wird berichtet, wie Ahti nach seinem Fortgang von zu Hause seinen Freund (Teuri) überredet, mit ihm zusammen in den Krieg zu ziehen. In einer weiteren Variante aus Olonets endet der aufgezeichnete Liedtext mit Versen:

In den Schnee schob er die Skier,
auf den Weg den Links- und Rechtsski:
trat mit linkem Ski zuerst an,
setzte kräftig nach mit rechtem,
vor sich hin sprach er und sagte:
"Wo werd' ich die Nacht wohl ruhen?" ¹⁶

Im Kalevala-Konzept Lönnrots spielt das Lied, das er erst für seine Ausgabe von 1849 ins Epos einbaute, eine relativ untergeordnete Rolle. Das Lied erscheint im Epos als eine Episode aus der Jugendzeit des Schamanen Lemminkäinen, und die Untreue Kyllikki dient diesem als Vorwand, aus seinem Zuhause auszubrechen, um sich wie Väinämöinen und Ilmarinen ebenfalls an der Brautwerbung um die Nordlandtochter zu beteiligen. Nach der Schilderung der vergleichsweise "banalen" Ehegeschichte zwischen Lemminkäinen und Kyllikki wendet sich der Kalevala-Bericht erneut dem Geschehen der mythischen Nordland- und Sampovorgänge zu. Die Wirklichkeit des Alltagslebens wird im Kalevala insgesamt - abgesehen von der Darstellung der Bräuche im Komplex der Hochzeitsfeier - nur beiläufig berührt.

Zum Kern des Liedguts der ostseefinnischen Wikingerzeit gehören ca. 900 Varianten der Sampolieder. Auf die meist episch breit angelegten Texte kann hier nicht eingegangen werden. Liedtexte wie das balladenartige Lied von Ahti und Kyllikki bilden bereits den Übergang zur Periode der mittelalterlichen kalevalischen Dichtung.

Seit dem 13. Jahrhundert gewannen in der Volksdichtung neue Themen und Motive an Geltung. Mythologische Thematik wurde nach und

nach von der neuen realen Wirklichkeit verdrängt. Die Entwicklung der Seefahrt, des Pelzhandels, die gewaltsame Inbesitznahme der bislang von Lappen (Samen) besiedelten Gebiete und nicht zuletzt die erste Phase der Christianisierung, die Phase des "barbarischen Christentums" veränderten die Weltsicht und die sozialen Beziehungen der finnisch-karelischen Fischer-, Jäger- und Viehzüchterstämme. Die mittelalterliche Dichtung, sowohl die der Volksepik als auch die der entstehenden Volkslyrik griff neue Themen und Stoffe auf, Motive, die in größerem Ausmaß als die Lieder der archaischen Perioden Gewalt, Grausamkeiten, Haß, Rache, z.T. auch (wie im Kullervo-Lied) Empörung gegen soziales Unrecht zum Inhalt hatten.

Poetische und nach wie vor lebendig wirkende Reaktionen auf die Veränderungen des Lebens seit der Jahrtausendwende vermitteln insbesondere Lieder der finnischen Volkslyrik. (Dichtung aus dieser Periode - 36 Titel lyrischer und epischer Lieder - hat Erich Kunze in seinem "Kanteletar"¹⁷ benannten Bändchen in guter Auswahl und guter Übersetzung herausgegeben. Allerdings läßt die Ausgabe wegen ihres begrenzten Umfangs Wünsche offen)

In Aufzeichnungen der Volkslyrik sind ebenfalls Lieder dokumentiert worden, deren Motive und einzelne Formen wohl noch aus Perioden der frühkalevalischen oder gar vorfinnischen Dichtung stammen. Es sind Formen einer lyrischen Epik darunter, die teilweise heute unverständliche Bilder und Metaphern enthalten. Einige als "Kettentlieder" bezeichnete Texte wie die von den "Vier Mädchen" wurden bis in die Gegenwart als Kinderlieder gesungen. Eine nordkarelische Variante lautet:

Was ist dort zu sehen?
 Ein Fels ist dort zu sehen.
 Was ist auf dem Felsen oben?
 Eine Axt liegt auf dem Felsen oben.
 Was liegt vor der Axt im Haufen?
 Ein Stück Holz liegt vor der Axt im Haufen.
 Was ist in dem Holzstück drinnen?
 Ein Ringlein steckt im Holzstück drinnen.
 Was ist in dem Ringlein drinnen?
 Eine Nadel ist im Ringlein drinnen.
 Was ist in dem Nadelkopf?

Eine kleine Eiche, eine große Eiche.
 Was ist in dem Eichenwipfel?
 Ein Speicher ist im Eichenwipfel.
 Und was ist im Speichervorraum?
 Vier junge Mädchen (sitzen drinnen):
 Das eine webt am goldnen Gürtel,
 das zweite wiegt ein Kind im Arm,
 das dritte singt das Lied der Lappen,
 das vierte weint um ihren Bruder.¹⁸

Das auf den ersten Blick einfältige Gedicht hat eine eigenartige Struktur. Mit den Frage-Antwort-Sätzen werden zwei verschiedene Welten in naiver Weise miteinander verknüpft. Der Vers mit dem Wort "Nadelkopf" wird im Gedicht zum Drehpunkt zwischen der kleinen realen Welt und der großen, ins Mythische übergehenden Welt. Die Bedeutung des Liedes haben auch die alten Volkssänger nicht mehr verstanden, so daß es bloß noch von Kindern weitergegeben wurde.

Lyrik entwickelte sich bei den Ostseefinnen hauptsächlich als Kommunikationsfeld der Frauen. Sie hatte ihre Wurzeln u.a. in den Toten- und Hochzeitsklagen, die ausschließlich von Frauen vorgetragen wurden. Die "Hochzeitsklagen" entsprachen dem Brauch, das für ein junges Mädchen zumeist sehr schwere Los, das es als Leben in einer fremden Großfamilie erwartete, während der Hochzeit vorausschauend zu beschreiben und zu beklagen. Solche Lieder bildeten mit entsprechender Metaphorik die Grundlage der später weit verbreiteten "Kummer- und Sorgenlieder". Viele Lieder dieses Genres wurden von Lönnrot gesammelt und 1840 in der Lyrikanthologie "Kanteletar" (allerdings in bearbeiteter Form) herausgegeben. Zu den bekanntesten darunter gehört das Lied "Ihre Geburt Beklagende"¹⁹, ein Lied, das auch heute noch - wie es M. Kuusi formulierte - als ein "wilder Aufschrei" des Protestes gegen ein menschenunwürdiges Leben aufgefaßt und verstanden werden kann.

Ein charakteristischer Zug der ostseefinnischen Volkslyrik auch der frühen Periode besteht in der häufigen Darstellung des Themas der Mütterlichkeit. Motive wie Schutz gefährdeter Kinder oder Waisen erscheinen nicht selten als Äußerungen des Protestes der Mütter gegen barbarische Bräuche der frühen patriarchalischen Gesellschaft, gegen rohe Einstellungen zu schwachen oder kranken Kindern, nicht zuletzt zu

Mädchen im Gegensatz zu Jungen. Der Gegensatz von Mütterlichkeit und roher Realität spiegelt sich gleichfalls in vielen Wiegenliedern aus der Periode des Mittelalters. In allen Regionen vermitteln ja die Wiegenlieder in erster Linie die Wünsche, Erwartungen und Hoffnungen der Mütter, die sie mit dem Aufwachsen ihrer Kinder verknüpfen, und sowohl die Metaphorik als auch die Inhalte der meisten ostseefinnischen Wiegenlieder weisen Analogien mit solchen aus Rußland oder Skandinavien auf. Zu den merkwürdig abweichenden Wiegenliedern der Finnen gehören jedoch Texte, mit denen die Mütter ihre Kinder in den "Schlaf im Totenreich" sangen, mit Versen wie: "Schlafe, schlafe Wiesenblume/ werde müde Waldbachstelze/ ... / wieg mein Kind ins Totenreich ein/ ... / schlafe dort im feinen Sande/ Torfdach deckt die neue Stube/ ... / Gottes Winde wehn dort nicht mehr/ Gottes Sonne scheint dort nicht mehr." Solche Lieder spiegeln wohl u.a. das vertrauliche Verhältnis, das sich die Menschen dem Tod gegenüber in jenen Jahrhunderten aneigneten, in denen dieser infolge häufiger Krankheiten und Epidemien zum Alltag gehörte. (Ein Wiegenlied gleicher Art hat Kivi in seinem Roman "Die sieben Brüder" variiert.)

Mit Versen der Wiegenlieder wurden verschiedentlich auch Wünsche und Hoffnungen ausgedrückt, welche die Mütter auf sich selbst bezogen, so Hoffnungen, daß die Kinder als Erwachsene ihren Eltern eine Hilfe sein werden. In Versen der Wiegenlieder wurden mitunter große Zukunftspläne und Wunschvorstellungen für Kinder wie für Eltern beschworen. Von der Verbreitung und Beliebtheit solcher Wunschäußerungen in Wiegenliedern zeugt ein "Gegenlied", das in Estland aufgezeichnet worden ist:

"Wieg nicht, Mutter, deine Tochter,
wieg sie nicht zu deinem Schutze,
keinen Schutz bekommst du, Mutter,
keine Hilfe wird den Eltern.
Schutz erhalten Weltverderber,
Hilfe Schwätzer und Betrüger.²⁰

In der Periode der ersten Jahrhunderte nach der Jahrtausendwende beinhalten viele Lieder der Frauen als Lieder der in dieser Zeit fast immer sozial Schwächeren mehr soziale Kritik und mehr historisch wichtige Aussagen über soziale Beziehungen der Zeit als die gleichzeitig entstandenen epischen Lieder der Männer über ihre abenteuerlichen

Unternehmungen. Als Beispiel dafür seien zwei Lieder vorgestellt, die offensichtlich von einer Frau gedichtet wurden. Über das Leben der Sängerin konnte allerdings außer Vermutungen, daß sie im ersten Drittel unseres Jahrtausends im Ladoga-Gebiet gelebt hat, nichts weiter festgestellt werden. Ihr werden auf Grund stilistischer Merkmale mehrere Lieder zugeschrieben. Zu ihrer Metaphorik gehören in auffälliger Weise Vogelsymbole, und die Lyrikerin wurde daher als "Dichterin der Vogelegien" bezeichnet.

Thematik ihrer Lieder bildet das traurige Geschick der Obdachlosen, Besitzlosen, Ausgestoßenen. Es war dies sowohl eine sehr aktuelle Thematik in der Periode ihrer Lebzeit, einer Zeit krasser sozialer Differenzierungsprozesse: Mit der Entwicklung der Landwirtschaft, des Pelzhandels, Veränderungen der sozialen Hierarchie und der sozialen Normen hatte sich eine Schicht äußerster Dorfarmut ausgebildet, zu der vor allem "Haussklaven" und als solche Frauen gehörten. Es sei zunächst ein Lied zum Motiv "Obdachlosigkeit" in Finnisch und Deutsch vorgestellt. In einer etwas freien Übersetzung könnte es mit "Eine Bleibe haben andre Vögel" betitelt werden.

Eine Bleibe haben andre Vögel,
Schutzdach haben andre Spatzen,
Baumplatz haben andre Finken,
Nester haben andre Nister.

Koti on muilla koppeloilla,
pesä on muilla peipposilla,
vara on muilla varpusilla,
sija on muilla sirkkusilla.

Ich bin ein Nestling ohne Nestplatz,
bin ein Sperling ohne Schutzdach,
bin ein Buchfink ohne Baumplatz,
bin ein Birkhuhn ohne Bleibe.

Minä pyy pesätön lintu,
minä sirkkunen sijaton,
minä varpunen varaton,
minä koppelo koditon.²¹

Eine synoptische Wiedergabe erscheint hier besonders angebracht, soll der außerordentliche Kunstwert des Vers- und Strophenbaus erfaßbar werden. Die Struktur des Gedichts wird von dem Gegensatz zwischen den "anderen" und dem lyrischen Ich bestimmt. Die Verse entsprechen sich in ihrer Gegenüberstellung in weitgehender Symmetrie: Der erste Vers korrespondiert mit dem letzten, aber auch in anderen Gegensatzversen entsprechen sich die Vogelsymbole (im Deutschen konnte aus metrischen Gründen das Wort "Birkhuhn" im ersten Vers nicht verwendet werden;

große Schwierigkeiten bereitet im Deutschen auch die Wiedergabe der Alliteration). Seinen Kunstwert bezieht das Lied so auch aus dem eigenartigen Kontrast zwischen Form und Inhalt: das Harmonische der Form verfremdet das Krude des Inhalts. Das Lied kann dadurch als solches immer wieder neu vorgetragen werden.

Auch das zweite vorzustellende Lied ist eine Elegie über das Leid einer Frau, offenbar einer Ausgestoßenen. Der Text einer von M. Kuusi aus mehreren Varianten zusammengesetzten Fassung könnte im Deutschen wie folgt wiedergegeben werden:

Traurig ist die treue Rake,
schwimmt sie in dem eis'gen Wasser,
tiefer traurig Ausgestoß'ne,
geht sie durch das Dorf die Straße.

Kalt ist es ums Herz der Taube,
pickt sie Heu im Dorf vom Haufen.
Bitterkalt der Bauch des Spatzen,
trinkt er von dem eis'gen Wasser,
kälter ist es mir im Elend,
kälter mir als diesen andern.

Traurig ist die treue Rake,
schwimmt sie in dem eis'gen Wasser,
taucht hinein in trübe Tiefen,
dringt ins Dunkle unterm Eise,
tiefer traurig bin ich selber.

Kalt ist es der Turteltaube,
pickt sie Heu im Dorf vom Haufen,
kälter mir in meinem Elend,
gehe ich durchs Dorf die Straße.
Bitterkalt im Bauch ist's Spatzen,
schaukeln sie auf schwankem Zweige,
kälter ist es mir im Elend.

Schwere spürt der schwarze Vogel,
fliegt er nachts zur finstern Stunde,
schwerer ist es mir zumute.²²

In der zitierten Elegie hat die Lyrikerin die Liedthematik, das Leid einer aus der Gemeinschaft ausgeschlossenen Frau, die Empfindungen ihrer psychischen Erstarrung in der Kälte der "unbarmherzigen" Dorfgemeinschaft sowohl mit bildhaften Mitteln der Vogelsymbolik als auch - und dies in besonderer Intensität - mit Mitteln der Lautsymbolik gestaltet. Durch Auswahl und kontrastierende Zusammensetzung bestimmter Vokale und Vokalfolgen, mit dem Wechsel von vorderen und hinteren Vokalen wird im Lied eine "magische Musikalität der Worte" (M. Kuusi) erreicht, welche die Härte des realen Vorgangs veredelt und so eine ästhetisch aufgehobene und distanzierte Anteilnahme am Unglück und Leid des lyrischen Ich erlaubt. Die Verwendung der "Rake", also des Eisvogels als Metapher, beruht auf einem Symbolwert, der mit dem Vogel in Finnland verbunden wird. Er ist als "Alcyon" auch in anderen Regionen Europas als Symbol der ehelichen Treue bekannt. In Finnland ist die Vorstellung von diesem Vogel, der sich von April an in den noch eiskalten Gewässern des Nordens aufhält, vor allem mit dem klagenden Ruf verknüpft, den er ständig von sich gibt. Er gilt hier ebenfalls als Vogel des Totenreichs und entspricht als solcher den dunklen Tönen der Elegie.

Sorgen- und Kummerlieder, Elegien, deren Entstehung dem späten Mittelalter zugeordnet wird, unterscheiden sich stilistisch nicht wesentlich von den Liedern der früheren Jahrhunderte. Im Inhaltlichen zeigt sich allerdings manches Neue. Die Lieder des späten Mittelalters lassen mehr Härte und Schärfe erkennen. Sie sind nicht allein Lieder der Klage, sondern auch solche der Anklage. Nicht selten mischen sich Ironie und ein bitterer Humor in die Aussage ein. Es bleibt oft auch unbestimmt, ob es sich um Lieder der Frauen oder der Männer handelt. Recht häufig wird in den Liedern die Metapher des Windes variiert; so im Lied: Ich kenn' jetzt Winde, kenn' die Stille:

Mutter hat mich großgezogen,
großgezogen und verstoßen -
fort von ihren andern Kindern
auf die Windseite der Hütte,

auf die Nordseite des Hügels,
nah den Nordwind zu erfahren,
früh den Sturmwind zu verspüren.

Ich kenn jetzt Winde, kenn die Stille,
kenn den kalten Wind im Frühling,
weiß von Widrigkeiten wahrlich.
Denn woher der Wind auch wehte,
immer weht' er mit entgegen,
schien die Sonne wo auch immer,
an mir schien sie stets vorüber²³

Als eine Liedgruppe eigener Art erscheinen im Spätmittelalter die sog. Lieder des Trotzes und der Kampfansage. In diesen Liedern, vornehmlich Frauenliedern, tritt recht deutlich das soziale Milieu, dem sie entstanden sind, und das soziale Anliegen ihrer Aussage hervor. Die Sängerinnen waren offensichtlich vor allem Mägde und andere in der sozialen Hierarchie dies Dorfes tief unten Stehende, Frauen, die soziales Unrecht kennengelernt haben, die jedoch willens waren, sich den sozialen Normen nicht beliebig zu unterwerfen. In manchen Versen klingt offene Empörung an:

Ich bin nicht schmutzig trübes Wasser,
das zu trinken man sich ekelt,
bin nicht Borkenbrot der Notzeit,
um verhungert dran zu knabbern,
bin nicht Steg aus dünnem Reising,
um die Füße drauf zu setzen,
um die Sohlen dran zu wetzen.
Ich war in Estland, war in Savo,
kenn von Bottnien die Hälfte,
dort fand sich niemand, mich zu treten,
niemand, mich im Zaum zu halten.
Wer will hier mir etwas antun!
Ich bin des weisen Sängers Tochter
ich, das erste Kind der Mutter,
eine Heldentochter trug mich,

Lapplands Kind hat mir gesungen.²⁴

Spricht aus diesem Lied vor allem noch das Selbstwertgefühl eines ungebrochenen Individuums, formulieren andere die Erfahrung des Leids als einen Fluch auf das schlechte Leben und als eine kollektive Erfahrung. Der nachfolgende Text stammt aus Ingermanland, aus Dörfern mit Leibeigenschaft:

Wir sind Sklaven eines andern,
 leben auf Befehl des andern,
 tragen abgetrag'ne Hemden,
 tragen abgetrag'ne Röcke,
 tragen Mäntel ohne Fellhaar,
 essen vom verfluchten Brote,
 Stückchen von verfluchter Kante,
 schlafen unsern Schlaf Verfluchter,
 liegen auf verfluchten Betten,
 träumen auf verfluchten Kissen.²⁵

Die Volkslyrik aus der Zeit nach dem 16. Jahrhundert bedeutet nach Meinung mancher Folkloristen ästhetisch einen Niedergang. Harmonie und Symmetrie werden nicht oder jedenfalls nicht vorrangig angestrebt. Teilweise gewinnt diese Lyrik jedoch an Aussagekraft unter sozialem Aspekt. Ihre Vielfalt, die hier nicht weiter vorgestellt werden kann, zeigt sich nicht zuletzt in recht unterschiedlichen Haltungen und Stimmungen, Themen und Motiven. In Estland entstanden Formen einer lyrischen Volksepik, Hunderte von Liedvarianten des sog. "Kriegsliedes". Die Schrecken und das Leid des Krieges spiegeln sich seit dem Mittelalter darüber hinaus in beeindruckenden Liedern aller Genres. In weiten Gebieten Finnlands und Ingermanlands wurden Varianten eines Liebeslieds gesungen, das die finnische Liebeslyrik des Spätmittelalters - allerdings recht einsam - repräsentiert: des Liebeslieds "Käm der liebe Wohlbekannte", wie sein erster Vers in der Übersetzung Goethes (von 1810) lautet.²⁶

Eine Liedgruppe mit eigener Thematik bilden nicht zuletzt die im Spätmittelalter und danach zahlreich entstandenen Arbeitslieder. Ein

häufig vorkommendes Motiv dieser Lieder ist die Erwartung des Abends. Für schwer arbeitende Frauen und Männer ist er der schönste Teil des Tages, der poetische Augenblick, dessen Kostbarkeit u.a. mit Beziehungen zu den nächsten Verwandten verglichen wird. Erst der Abend gestattet es der Lyrikerin im "Abendlied der Schnitterin", einiges von den Schönheiten der Natur wahrzunehmen:

Abendzeit ist angebrochen,
 Dämmerung bedeckt die Erde,
 Abendzeit ist mir mein Vater,
 Dämmerung mein lieber Bruder,
 schwarze Nacht ist meine Schwester,
 rauher Tau ist meine Mutter.²⁷

Die Poesie finnischer Volkslyrik und Volksepik hat das Interesse deutscher Leser, aber auch Schiftsteller und Dichter seit je her stark angezogen. Die Vermittlung dieser Dichtung ist dem Interesse in den letzten Jahrzehnten jedoch relativ spärlich nachgekommen. Es erscheint berechtigt, darauf aufmerksam zu machen.

Anmerkungen

1. Liisa Voßschmidt: Das Kalevala und seine Rezeption im 19. Jahrhundert. Frankfurt/M. 1989.
2. Vgl. Hans Fromm: Zur Rezeptionsgeschichte des Kalevala. In: Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen. Helsinki, Nr. 14/1980.
3. Finnish Folk Poetry.Epic. An Anthology in Finnish and English. Helsinki 1977.
4. Hans Fromm: Zur Rezeptionsgeschichte des Kalevala. a.a.O., S.73.
5. Angaben nach: Finnish Folk Poetry, a.a.O. und Kalevalaista kertomarunoutta. Toim. Matti Kuusi, Helsinki 1980.
6. Nach: Suomen kirjallisuus Band I. Helsinki 1963, S. 31.
7. Ebenda. S. 62.

8. Quelle der Übersetzung: Folk Poetry, a.a.O., S. 87/88 (Übersetzungen, falls nicht anders angegeben, von Richard Semrau).
9. Ausführliche, wissenschaftlich fundierte Angaben zur Arbeit Lönnrots am Kalevala vermittelt der Kommentar von Hans Fromm in: Lore und Hans Fromm: Kalevala. Das finnische Epos. München. 1967.
10. Quelle der Übersetzung: Finnish Folk Poetry, a.a.O., S. 99-101.
11. Väinö Kaukonen: Elias Lönnrotin Kalevalan toinen painos. Helsinki 1956, S. 502.
12. Kalevala. Nach der deutschen Übertragung von Anton Schiefner und Martin Buber. Neubearbeitet und mit einem Nachwort versehen von Wolfgang Steinitz. Rostock 1968.
13. Quelle der Übersetzung: Kirjokansi. Suomen kansan kertomaruoutta. Toim. Martti Haavio Helsinki/Porvoo 1952, S. 42-44.
14. Hans Fromm, Kommentar zum Kalevala, a.a.O., S. 562.
15. Quelle der Übersetzung: Kirjokansi, a.a.O., S. 83-84.
16. Übersetzung nach: Finnish Folk Poety, a.a.O., S. 239.
17. Kanteletar. Alte Volkslieder und Balladen aus Finnland. Urtext und Übersetzung. Ausgewählt und übertragen, mit Einleitung, Anmerkungen und Literaturhinweisen versehen von Erich Kunze. Helsinki 1976.
18. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I,a.a.O., S. 193.
19. Übersetzung des Liedes im Aufsatz von Trudelines Hofman: Kanteletar - Gedanken zur Textübertragung. In: Jahrbuch für deutsch-finnische Literaturbeziehungen. Helsinki, Nr. 24/1992, S. 129 ff.
20. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 188
21. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 267.

22. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 266 (übersetzt von R.S. und Sabine Fahl).
23. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S.353 (übersetzt von R.S. und Sabine Fahl).
24. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 359.
25. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 361.
26. Übersetzung nach: Suomen kirjallisuus, I, a.a.O., S. 363.
27. Dazu: Erich Kunze: Goethes 'Finnisches Lied' . In: Erich Kunze, Deutsch-finnische Literaturbeziehungen. Helsinki 1986.

S z a b ó János (Budapest)

Friedrich Dürrenmatt a szellemi hiánygazdaság magyarországi piacán (1957-1994)

A hiánygazdaság a létező szocializmus egyik alapeleme volt. Türelemmel vártunk éveket a nagy nehezen befizetett kocsira, árgus tekintettel jártuk karácsony előtt a várost, hol állhatunk végre sort banánért (miközben, csak hogy több maradjon a gyerekeknek, azt hazudtuk magunknak, hogy mi nem is szeretjük a banánt), töprengtünk, mit ajánlhatnánk föl cserébe a vasboltosnak, hogy végre nekünk is jusson olajkályha. De nemcsak a szó szoros értelmében vett gazdaságot uralta a hiány, hanem az élet más területeit is, a szolgáltatásokat, a felsőoktatást, az egészségügyet, a telefonellátottságot - és létezett szellemi hiánygazdaság is.

Ahogy a magyar közönség számára a Trabant volt az autó, a banán a déligyümölcs és a Chicco cumisüveg a babaápolási cikk, úgy számított az ötvenes évek végétől jó ideig Friedrich Dürrenmatt neve a kortárs külföldi (nyugati) irodalom szinonímájának. Dolgozatom célja az, hogy Dürrenmatt magyarországi fogadtatását mint a szellemi hiánygazdaság jellegzetes termékét rekonstruálja, a recepció történetét az író 1957-es magyarországi megjelenésétől napjainkig fölrajzolja, a fogadtatás markáns jegyeit kiemelje. Nem tekintem feladatomnak a magam Dürrenmatt-képének a kifejtését, kivált nem valamiféle objektív mérceként. Sarkítottan fogalmazva: nem az érdekel, ki volt Dürrenmatt, legkevésbé sem az, én mit gondolok róla, hanem az, mit fogtak fel belőle Magyarországon, milyen időrendben és milyen módon.

A feldolgozandó anyag mind mennyiségileg, mind minőségileg gazdag: fordítások, színházi előadások, recenziók, színikritikák, tanulmányok sora vár bemutatásra és elemzésre, Németh Lászlótól Pilinszkyig, Veres Péteről Déryig, Illés Endrétől Illyésig szellemi életünk számos kiválósága nyilvánított véleményt Dürrenmattról, de viszonylag ismeretlen szerzők tollából is keletkeztek olyan egy-egy problémát találóan megvilágító publikációk, amelyek megérdemelték volna, hogy tudomást szerezzen róluk a nemzetközi Dürrenmatt-szakirodalom - talán még nem késő.

Ugyanakkor a vizsgált írások legtöbbje tagadhatatlanul magán viseli annak a korszaknak a jegyeit, amelyben keletkezett; jócskán van példa az

üres fecsegésre, a fentről hallottak mechanikus szajkózására, a stréberségre és bizony a szeméretlenül nyílt szellemi prostitúcióra is. Ez is alakította a magyarországi Dürrenmatt-képet, nem szabad tehát hallgatni róla, jóllehet távol áll tőlem, hogy bárkit is valamiféle erkölcsi tribunál elé próbáljak citálni egykori nézetei miatt. Az idézett szövegek magukért beszélnek, pozitív és negatív értelemben egyaránt.

* * *

A dolgozatban tárgyalt problematika szakirodalma meglehetősen szerény. Dürrenmatt és Magyarország kapcsolatát elsőként Kálmán László vizsgálta 1964-ben megvédett szegedi doktori értekezésében¹, amely gondosan összegyűjti és egy adott szemszögből következetesen elemzi az 1957 és 1963 közötti időszak tényeit. Balkányi Magdolna, a debreceni egyetem német tanszékének munkatársa 1978-ban megjelent, majd kissé aktualizált formában még háromszor kiadott tanulmányában² jól továbbgondolható áttekintést ad a recepció kérdéséről; Dürrenmatt drámáival és világnézetével foglalkozó doktori értekezésének³ egyik fejezetét is a kérdésnek szenteli. Magam Balkányi "Helikon"-beli cikkének köszönhetem a téma iránti érdeklődést. A neves svájci kutató, Hans Bänziger 1981-es "Dürrenmatt in Ungarn"⁴ című írása ellenben alig kínál említésre érdemes adatot vagy felismerést; egyetlen rövidke tanulmányút alapján, a nyelvi és kulturális-politikai kontextus ismeretének hiányában más sem igen jutott volna meggyőzőbb eredményre.

Könyvészeti szempontból jól tudtam támaszkodni a Magyar Színházi Intézet és a Magyar Rádió dokumentációjára, Winkler Erika

¹ Kálmán László: Dürrenmatt Magyarországon. Szeged 1963.

² Balkányi Magdolna: Dürrenmatt in Ungarn. - Német Filológiai Dolgozatok XII. Debrecen 1978. 115-121. -- Uő.: Dürrenmatt in Ungarn. - Text & Kontext. 2. 1983. 316-323. -- Uő.: Friedrich Dürrenmatt hazai fogadtatása. - Helikon. 2-4. 1984. 313-319. -- Uő.: Friedrich Dürrenmatts Rezeption in Ungarn. - Acta Litteraria. 29. 1987. 355-365.

³ Balkányi Magdolna: Friedrich Dürrenmatt drámái. A drámai forma és az írói világkép összefüggése. Debrecen 1982.

⁴ Hans Bänziger: Dürrenmatt in Ungarn. - Schweizer Monatshefte. 1. 1981. 47-55.

szakdolgozatára⁵, mindenképp pedig Komáromi Sándor rendkívüli teljesítményére, a német nyelvű irodalmak 1945 és 1980 közötti magyarországi recepcióját bemutató, szélesebb körben, sajnos, alig ismert háromkötetes bibliográfiára.⁶

A hiányról mint a létező szocialista gazdaságok alapvető eleméről Kornai János publikált véleményem szerint végérvényesen helytálló tanulmányt⁷ - a szellemi hiánygazdaság gondolata és fogalma, úgy tetszik, az én ötletem, legalábbis eddig nem talákoztam hasonló gondolatmenettel. Ahogy Kornai végig Magyarországról beszél, de közben nem zárja ki, sőt helyenként provokálja az áthallásokat, úgy remélem én is, hogy a magyarországi Dürrenmatt-recepció egyszersmind bizonyos mértékig modellálja azt, ami a tárgyalt időszakban szellemi vonatkozásban az úgynevezett szocialista országokban történt.

Ezzel együtt a jelen dolgozat kifejezetten empirikus indíttatású. Ebből adódó eklektikussága kivált Jauß "Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja" című alapvető tanulmányának⁸ és az azt követő recepcióesztétikai diszkusszióknak⁹ a fényében válik világossá: hol

⁵ Winkler Erika: Deutschschweizer Literatur in der Zeitschrift "Nagyvilág". Budapest (a továbbiakban: Bp.) 1994.

⁶ Komáromi Sándor: Német nyelvű irodalom befogadása Magyarországon 1945-1980. 3 kötet. Bp. 1989-1991.

⁷ Kornai János: A hiány. Bp. 1980.

⁸ Hans Robert Jauß: Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. - H. R. J.: Literaturgeschichte als Provokation. Frankfurt am Main 1970. 144-207. -- Magyarul: Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja. - Helikon. 1-2. 1980. 8-39.

⁹ Gunter Grimm (Hrsg.): Literatur und Leser. Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke. Stuttgart 1975. -- Elrud Ibsch/Dick H. Schram (Hrsg.): Rezeptionsforschung zwischen Hermeneutik und Empirik. Amsterdam 1987. -- Gerhard Köpf (Hrsg.): Rezeptionspragmatik. Beiträge zur Praxis des Lesens. München 1981. -- Hannelore Link: Rezeptionsforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme. Stuttgart 1976. - Rainer Warning (Hrsg.): Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis. München 1975. -- Heinz-Dieter Weber (Hrsg.): Rezeptionsgeschichte oder Wirkungsästhetik. Konstanzer

az egyik, hol a másik recepciós síkra koncentrálnak, bizonyított állítások és filológiailag alátámaszthatatlan feltételezések váltogatják benne egymást, az interdiszciplinaritás ürügyén egyik elvileg lehetséges diszciplína mellett sem kötelezi el magát, sok benne a szubjektív elem. Nem mentség, de tény, hogy a teóriák szép tisztaságát a jelen vizsgálattal ilyen vagy olyan módon rokon dolgozatok¹⁰ egyike sem képes megközelíteni. Ezek közül a munkák

Diskussionsbeiträge zur Praxis der Literaturgeschichtsschreibung. Stuttgart 1978.

¹⁰ Jurij Archipow: Zur Rezeption Max Frischs in der Sowjetunion. - Entwicklungstendenzen der deutschsprachigen Literatur der Schweiz in den sechziger und siebziger Jahren. Leipzig 1984. 107-111. -- Peter Bukowski: Zur Rezeption des kritischen Realismus in der Sowjetunion: Die Kritik der Werke Heinrich Bölls. - Rezeption westeuropäischer Autoren in der Sowjetunion. Auswahlkriterien und Kritik. Teil 2. Hamburg 1979. 41-104. -- Deréký Pál: Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien 1920-1926. Ihre zeitgenössische literaturkritische Rezeption in Ungarn sowie in der ungarischen Presse Österreichs, Rumäniens, Jugoslawiens und der Tschechoslowakei. Wien 1991. -- Frank Katalin: Die Aufnahme der ungarischen Literatur in der BRD 1945-1970. Bp. 1977. -- Ingrid Gloede: Die Rezeption Thomas Manns in der UdSSR (1950-1972) dargestellt an ausgewählten Beispielen. - Rezeption westeuropäischer Autoren in der Sowjetunion. Auswahlkriterien und Kritik. Hamburg 1976. 124-212. -- Mihai Isbasescu: Rezeption der deutschen Gegenwartsliteratur in Rumänien. - Dietrich Papenfuss/Jürgen Söring (Hrsg.): Rezeption der deutschen Gegenwartsliteratur im Ausland. Stuttgart 1976. 125-135. -- Heinz Kneip/Hubert Orłowski (Hrsg.): Die Rezeption der polnischen Literatur im deutschsprachigen Raum und die der deutschsprachigen in Polen 1945-1985. Darmstadt 1988. -- Gertrud Möhl: Die Aufnahme amerikanischer Literatur in der deutschsprachigen Schweiz während der Jahre 1945-1950. Zürich 1961. -- Harro von Senger: Zur Rezeption der schweizerischen Literatur in der Volksrepublik China. - Asiatische Studien. 1-2. 1985. 108-126. -- Chaim Shoham: "Der Besuch der alten Dame". Der doppelte Besuch in Israel. Aspekte der Rezeption des Stückes. - Gerhard P. Knapp/Gerd Labrousse (Hrsg.): Facetten. Studien zum 60. Geburtstag Friedrich Dürrenmatts. Bern 1981. 259-273. -- Varga József:

közül egyébként mind felépítésében, mind következtetéseiben közel áll hozzám J. H. Reid tanulmánya az NDK-beli Dürrenmatt-recepcióról¹¹, és figyelemreméltó párhuzamok vannak Przybecki Lengyelországra vonatkozó megfigyelései¹² és a jelen tanulmányban elmondottak között.

Az irodalomelmélet kérdései iránt nálam nagyobb affinitást mutató szerzők minden bizonnyal impozáns elvi bevezetéssel kezdenék a vizsgálatot, hiszen végeredményben, ugye, a realizmusról van szó, az elvárási horizont ("Erwartungshorizont") Mannheim Károlyra visszavezethető fogalmáról, a komparatisztika bizonyos alapkérdéseiről, az irodalomkritika funkciójáról, az irodalmi mű szintpadi adaptációjának értékeléséről, a fordítás lehetőségeiről és lehetetlenségeiről, a minden recepció vizsgálat velejárójának, a rekonstrukciónak a legitimitásáról és így tovább. Én úgy döntöttem, hogy elméleti kérdésekre csak ott térek ki, ott is csak a valóban elkerülhetetlen mértékben, ahol azok a konkrét vizsgálattal érintkeznek.

* * *

A dolgozat a "Svájci-magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok" című átfogó vizsgálat része. A kutatás támogatásért ezúton mondok nyomatékosan köszönetet a Pro Helvetia svájci kulturális alapítványnak. Hálas vagyok mindazoknak, akik adatokkal, ötletekkel vagy bármely más módon hozzájárultak a dolgozat elkészültéhez; különösen nagy segítséget jelentett számomra közvetlen munkatársaim, Radnai Erika és Mizda Krisztina megbízható és elkötelezett munkája.

1. Barátunk, aki elszabotálja az imperializmust (1957-1959)

A második világháború végétől, de főképp a Rákosi-klikk 1948-1949-ben lezajlott végleges hatalomátvételétől 1956-ig Magyarországon a kultúra területén is hidegháborús viszonyok uralkodtak. Eleven szellemi életnek nyoma sem volt, a menetrendszerű pontossággal érkező Zsdanov-állásfoglalások határozták meg, mit kellett éppen kultúrán és annak

Lion Feuchtwangers Aufnahme in Ungarn. - Német Filológiai Dolgozatok VIII. Debrecen 1974. 55-67.

¹¹ J. H. Reid: Dürrenmatt in the GDR: the dramatist's reception up to 1980. - The Modern Language Review. London. 79. 1984. 356-371.

¹² Marek Przybecki: Aus Dürrenmatts Heimat. Deutschsprachige Schweizer Literatur in Polen. - Kneip/Orlowski, i. m. 387-407.

értékein érteni. Életre-halálra menő presztízsharcok (mint amilyen az úgynevezett Lukács-vita volt 1949-ben) helyettesítették az előrevivő diskusziókat; a művészi alkotásokat (illetve nem is az alkotásokat, hanem szerzőiket) kizárólag ideológiai szempontok alapján minősítették. A kortárs világirodalom a magyar közönség számára szinte egyenlő volt a nagy Szovjetunió népcinek literatúrájával, még az úgynevezett baráti országok produkciójából is alig-alig fordítottak le valamit,¹³ a nyugati világ íróiról nem is szólva.¹⁴ Nyugati nyelveken még az sem olvasott, aki valaha tanulta őket; nem volt mit. A régebbi korok polgárinak bélyegzett szerzői közül jöszerevel csak olyanoktól került néhány alkotás a közönség elé, akiket a szocialista realizmus előfutáraként lehetett beállítani. Közéjük tartozott Gottfried Keller, róla Lukács György már moszkvai emigrációja során kifejtette, hogy ideális irodalmi nevelő és megvalósítja azokat a lehetőségeket, amelyeket a korabeli német irodalom elszalasztott.¹⁵

1956-ra - hála mindenképp a Nagy Imre körül csoportosuló reformerőknek, tágabb összefüggésben nézve a hrucsovi "olvasás" nálunk is érzékelhető hatásának - megérlelődött Magyarországon a felismerés, hogy a szellemi izolációnak ez a mértéke tovább nem tartható. A változás katalizátoraként (nem deklaráltan persze, de aligha véletlenül az 1955-ben indult moszkvai "Inosztannaja Literatura" példájára) olyan folyóirat létrehozását vették tervbe, amely a modern világirodalom színe-javát közvetíti a magyar olvasónak. Ez volt a "Nagyvilág". Első évfolyamának első száma 1956 októberében, alig pár nappal a forradalom kitörése előtt jelent meg.

¹³ A Lukács György által nagyon nem kedvelt Brechtől például (az 1945 nyarán bemutatott "Koldusoperá"-t követően) csupán halála után, 1957 tavaszán került darab - "A szecsuáni jó ember" - magyar színpadra.

¹⁴ A ritka kivételek egyike volt a Lukács által (Naphta ellenére) favorizált Thomas Mann.

¹⁵ 1948-ban két, 1950-ben és 1956-ban egy-egy Keller-kötet jelent meg Magyarországon. (Vö.: Komáromi, i. m. 3/3.) -- Gottfried Keller sztálini időkbeli előtérbe állítása egyébként korántsem volt magyarországi specialitás. Lengyelországban is őt, a "feurbachi materializmus hívé"-t, tekintették a XIX. századi realizmus ügyeletes klasszikusának. Vö.: Przybecki, i. m. 393-395.

A programadó bevezető, melyet Lukács György jegyez, szuggesztíven indokolja a lap szükségességét: "A XX. kongresszus [a Szovjetunió Kommunista Pártjának huszadik kongresszusa] véget vetett az irodalom dogmatikus irányításának, szektásan bürokratikus vezetésének. Az írókat és olvasókat nem tekintik többé gyámságra szoruló gyerekeknek, hanem felnőtt, felelősségüket tudatosan érző embereknek"¹⁶, akik a szövegek alapján maguk alkothatnak véleményt a világirodalom jelenségeiről. Ez az elv valósul most meg Magyarországon is. Az új vállalkozás mindazonáltal, mondhatni, behúzott fékkel indul: Lukács a hidegháborús korszakból jól ismert lexikával elmagyarázza, nehogy tévedés essék, továbbra is kemény harc folyik a szocializmus és a kapitalizmus erői között, a nyitás célja a lehetséges szövetségesek körének esetleges tágítása; a modernizmusnak tett ideológiai engedményekről természetesen továbbra sem lehet szó.

A mindössze háromoldalas bevezető rövid összefoglalása annak, amit Lukács a "A kritikai realizmus a szocialista társadalomban"¹⁷ című tanulmányában fejt ki részletesen, ahol (lényegében a korai harmincas évek pozíciójára visszanyúlva) a szocialista és a kritikai realizmus közötti szövetség mellett száll síkra. A "szektariánus-bürokratikus beszűkülés", azaz a sztálini kultúrpolitika lényege abban állt, mondja, hogy azt követelte minden társadalomkritikát gyakorló írótól, azonnal mutassa fel a föltárt hiba kijavításának lehetőségét, mégpedig csakis a kommunista élcsapat alapállásáról, s aki nem ezt tette, az rögtön ellenségnek számított. Most, folytatódik az érvelés, újra meg kell erősíteni a szövetséget a kritikai realistákkal, annál is inkább, mivel ők különösen hatékonyan járulhatnak hozzá a mindenkori forradalmi fejlődés nemzeti jellegének kialakulásához - ez pedig Lukács szerint az adott helyzetben alapvető fontosságú.

A "Nagyvilág" első évfolyama mindössze egy számból állt, az 1956 októberét követő hónapokban minden potenciális érintett, szerkesztő, fordító, olvasó, irodalmon kívüli dologgal volt elfoglalva. Az Írószövetség, amely - főképp lapjának, az "Irodalmi Ujság"-nak a révén - jelentős szerepet vállalt a forradalom előkészítésében, november 4. után sem

¹⁶ Lukács György: Magyar irodalom - világirodalom. In: Nagyvilág. 1. 1956. 5.

¹⁷ Lukács György: A kritikai realizmus a szocialista társadalomban. - L. Gy.: A kritikai realizmus jelentősége ma. Bp. 1985. 131-202. -- Vö. különösen: 145, 156-159.

tekintette megváltoztathatatlanak a helyzetet, a nyilvánosság erejének felhasználásával próbált meg fellépni a forradalom vívmányainak megőrzéséért. A kádári hatalom egyik első feladatának tekintette, hogy feloszlassa az Írószövetséget és börtönbe csukja annak egyes vezetőit.

Ekkor erősödött fel az írói bojkott ötlete, jóllehet annak realitása kezdetektől fogva kérdéses volt: aligha tarthatta hosszabb távon megvalósíthatónak bárki, hogy egy heterogén irodalmi élet valamennyi tagja hajlandó és képes legyen ilyen mérvű önkorlátozásra. Már 1957 elején megjelent, hangos sajtóbeli hírverés közepette, a feltörekvő fiatal költők verseiből összeállított "Tűztánc" antológia, s lassacskán újra szólásra jelentkeztek mások is. Az Írószövetséget 1959 őszén alakították újjá a végtelenségig lojális Darvas József elnökletével, s 1964-re jutott el a helyzet odáig, hogy a központi cenzúrahivatal, a Kiadói Főigazgatóság ezt konstatálhassa a magyar irodalom helyzetéről szóló jelentésében: "[...] befejeződött mindazok visszatérése az irodalmi életbe, akik 1956 után önmagukat kirekesztették abból ('a hallgató írók problémája') (Benjámín László, Juhász Ferenc, Weöres Sándor), vagy fontos államérdekek tették szükségessé egyesek távoltartását, s ezek is megtalálták a visszatérés leghelyesebb módozatait (Déry Tibor, Zelk Zoltán és mások)."¹⁸

Az átmeneti időszakban kulcsszerep jutott az 1957 áprilisában újra indított "Nagyvilág"-nak. Az íróknak, addig is, amíg a hazai irodalmi életet a bizonytalanság uralta, hisz nem lehetett pontosan tudni, kit fognak még bűnbakká nyilvánítani és börtönbe csukni (ha nem kivégezni), ki veszi el a megkíméltek és megszaroltak közül a türelmét és szólal meg újra, s ha megszólal, mit mond, ki enged, önmagát feladva vagy nagyon is önmagát adva, a gátlástalan hatalom csábításának, amíg helyre nem álltak a relatíve normális viszonyok, a "Nagyvilág" - fordítások, esszék, könyvismertetések formájában - lehetőséget teremtett a megszólalásra, anélkül, hogy

¹⁸ Tóth Gyula: Az élő magyar szépirodalom helyzete és fejlődésének néhány vonása az utóbbi években. 1964. június 4. - Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961-1970. Bp. 1992. 259. -- Déryt és Zelket úgy tartották távol "fontos államérdekből", hogy börtönbe zárták őket. A velük együtt letartóztatott és kiengedett Tardos Tibornak és Háy Gyulának viszont korántsem sikerült integrálódni az új érába, Tardos 1963-ban emigrált Párizsba, Háy 1964-ben hagyta el az országot - úgyhogy az összefoglaló igencsak leegyszerűsíti és még mindig szépítgeti a helyzetet.

provokálta volna az állásfoglalást olyan témákról, mint a megtorlások, kivégzések, elhurcolások, disszidálások, a Kádár-rendszer eleinte kilátástalannak tűnő harca a nemzetközi elismerésért vagy az irodalomban uralkodó káosz. Artatlan kis dalokat lehetett énekelni a világirodalomról, mint a gyerekek, aki fél a sötétben.

Hogy a közönségnek mit jelentett az elszigeteltség évei után végre hozzájutni a világirodalom alkotásaihoz, azt aligha szükséges ecsetelni, s az is nyilvánvaló, miért volt fontos az 1957 áprilisában újra indult "Nagyvilág" a hatalom számára: azt várta el tőle, hogy elégítse ki a mind általánosabb irodalmi ismeretűséget, oly módon, hogy veszélyes gondolatokat még csak ne is sugalljon, s gondosan tartsa távol nemcsak az ideológiai ellenfeleket, hanem a nem kívánatos avantgarde (vagy ahogy akkor mondták, modernista) jelenségeket is. Az állam által finanszírozott, tehát fenntartási gondokkal nem küszködő lap demonstrálni volt hivatott a Kádár-rendszer nyitottságát, a helyzet abszolút normalitását, meg kellett teremtenie és strukturálnia a nyilvánosság egy szegmensét.

A Lukács "Magyar irodalom - világirodalom" című vezércikkében megadott program tehát az újraindulásnak is alapul szolgálhatott, függetlenül attól, hogy Lukács maga ekkor éppen megint nem tartozott a rendszer kedvencei közé. Rögtön megváltozott viszont a főszerkesztő személye, a megbízhatatlan polgár, Kolozsvári Grandpierre Emil helyett a lap élére, úgyszólván a világirodalom recepciójának kapitányi hídjára, az osztályharcban edződött, ám franciás műveltségét sem megtagadó Gereblyés László került.

Azok között a külföldi szerzők között, akiket a "Nagyvilág" elsőként állított reflektorfénybe és ítélte, szinte automatikusan, népszerűsége, szerepelt a 36 éves fiatal svájci, Friedrich Dürrenmatt. Rögtön a júniusi számban recenzió jelent meg a "Die Panne" című kötetről, Gera György a modernség iránti érzékenységgel, a korabeli kritikai kliséket, a két világháború közötti szembeállítását messze elkerülve, ma is elgondolkoztató módon ismertette ezt a "nagyszerű könyv"-et¹⁹. Kivált az ragadta meg, hogy Dürrenmatt világa csupa jelkép, méghozzá nem egyszerűen a részletekben az:

"Nála a jelkép az általánosítás elsőszülött fia. [...] Nem ismeri a felhígított valóságot, a jelenségek lehetőségeinek végtelen bonyolítását,

¹⁹ Gera György: Jelkép és valóság. - Nagyvilág. 3. 1957. 476.

nem él vissza a mese fantasztikumával, az élet ambivalenciájával. A kaskai sorsokat valamennyire is ismerő olvasó 'szükségszerű képtelenséget' vár, már-már hajlandó elfogadni, hogy Dürrenmatt utazó ügynökén a lakomázó hóhér végrehajtsa a halálos ítéletet [...], de Dürrenmatt nemhogy messzebb rugaszkodna a valóságtól - épp itt, a befejezés lélegzetelállítóan izgalmas pillanataiban tér vissza hozzá: Alfredo Traps, a Hephaistos cég 'vezérképviselője' maga is *részmél* bűnösségére és felakasztja magát.

S ezzel a lebilincselő bűnügyi történet társadalmi diagnózissá, tragikus szatírává válik, a 'Mario és a varázsló' ellenlábásával, azzal a különbséggel, hogy itt nem egy ördögi kókler delejezi halálba az ártatlanságot, hanem az erkölcsi törvény semmisíti meg a konvencionális látszatot, amelyről kiviláglik, hogy lényegében képmutató, könyörtelen, farkasfogú.²⁰

Egy könyvismertetés persze lehet akár a véletlen műve is; a "Nagyvilág" 1957. évi 9. (decemberi) száma azonban ismét előveszi Dürrenmattot, immár terjedelmes primér szöveget hoz tőle, az "Abendstunde im Spätherbst" című hangjátékot. Mivel a svájci író az irodalmi közvélemény ebben a pillanatban legföljebb Gera recenziójából ismerheti, magától értendő, hogy rövidke bevezetőt kell kerekíteni a közlemény elé, mintegy fölvázolandó a Dürrenmatt-tal kapcsolatos "hivatalos" hazai álláspontot. A feladatra a fordító, Fáy Arpád, a lap német rovatának vezetője vállalkozik, aki 1924 óta tagja a pártnak, "a felszabadulás után gazdasági szakértelme és marxista képzettsége a szocialista kereskedelem fontos posztjaira állította [1947-től 1956-ig a Közért Vállalat vezérigazgatója volt], de a zenével és az irodalommal való kapcsolatai sosem szakadtak meg."²¹

Fáy Arpád bevezetője egy lakonikus életrajzi utalás után rögtön rátér Dürrenmatt drámaírói sikereire, elsősorban a "Der Besuch der alten Dame"-ra (németül idézi a címet), amely "nagy erővel jeleníti meg a szegény (háború utáni) Európa és a parvenü (ugyancsak háború utáni) Amerika ellentétét, miközben az elaljasító nyomorúságot és a tobzódó, rideg jólétet egyaránt pellengérré állítja". Ezután következik annak differenciáltságra törekvő kifejtése, mi köt össze bennünket a svájci íróval s főleg mi választ el tőle: "Dürrenmattot szűkös életrajzi kommentárok bár rebellisnek és a polgári képmutatást minden. írásában könyörtelenül

²⁰ Uo.

²¹ Kéry László: Fáy Arpád (1902-1976). - Nagyvilág. 9. 1976. 1434.

üldözönek, de ugyanakkor 'alapjában' vallásos léleknek mutatják be. Mi kételkedünk az állítólagos vallásosság őszinteségében. Szépprózája ('Die Stadt', 'Griche sucht Griechin') voltaképpen alig árul el valamit világszemléletéből, sőt ez a rejtőzködés mintha kiszámított lenne. Eddig megismert írásaiban éppen azt találjuk jellemzőnek, hogy bár leleplezéseiben kíméletlen, utat nem mutat. Még a vallás felé sem."

Fáy óvatos az általa fordított hangjáték megítélésében is. Mintha több menekülési utat is nyitva akarna hagyni magának, amikor ezekkel a szavakkal ajánlja az "Irói élmény"-t az olvasók (és persze az ideológiai szempontok őrcinek) figyelmébe: "Szellemes alapgondolat, merész és fordulatok kidolgozás, kíméletlen gúny és nyelvtöltés a fennálló polgári világrend jelenségeire, leleplezések, cinizmus, kiábrándultság és semmi tovább. Megtaláljuk e művében az író ars poeticáját is, csak egy kicsit torzítottan - a természetes öröm egészséges nevetése helyett a keserű öngúny és önsajnálkozás grimászaival. A probléma maga, amelyre hangjátéka cselekményét felépíti, mesterkelt, a konfliktusnak inkább csak ürügyét megteremtő - előadása viszont mindvégig eredeti és lebilincselő. De mintha ennek az erdetiségnek a hatását éppen keresésének alig leleplezhető szándéka csökkentené. Am ítéljen az olvasó."²²

Kétségkívül felmerül a kérdés, miért épp ezt a viszonylag jellegtelen, reprezentatívna aligha nevezhető hangjátékot közlik elsőként, mikor "A nagy Romulus" már nyolc éve kész, egy éve megvan "Az öreg hölgy látogatása", a bűnügyi regények némelyike is rég megjelent. Mélyebb megfontolás után valószínűleg hiába kutatnánk, mégis aligha lehetett volna szerencsésebben választani. A mű ugyanis szükségképpen megragadta a közönség figyelmét, mégpedig nem csupán abból az általános okból, hogy az új folyóiratot fokozott érdeklődés kísérte, hanem mindenképp mivel a munka szinte minden tekintetben eltért az olvasói várakozástól: kiritt az utóbbi évtizedben megismert művek sorából, nem illett az irodalmi hagyományba és az olvasóknak az irodalmi műfajokról alkotott általános képébe, újnak tűnhetett pátoszmentessége, kissé morbid humora, a krimibeütés, a feszültség, a meglepetés. Itt is a jó és a rossz állt ugyan egymással szemben, mint a szocialista realizmus megannyi alkotásában, de az erkölcsi tisztaságot ezúttal nem egy munkás-paraszt superman, hanem egy többé-kevésbé megszállott és szánnivalóan naív kishivatalnok képviselte, akinek -

²² Fáy Arpád: Friedrich Dürrenmatt. - Nagyvilág. 9. 1957. 1361.

hogy is lehetett volna másként - lakolnia kellett azért, mert rájött az igazságra.

A darabban az írói hivatás képviselője sem nem az a vátesz és népvészér, akinek a nevét (az évszázados magyar hagyomány jegyében) magasra tartott zászlókra lehet írni, sem nem "a lélek mérnöke", ahogy Sztálin mondta, hanem gyarló ember, mint bárki más, sőt: éppen gyarlóságából, a huszonkét gyilkosságból kíván irodalmi tőkét kovácsolni. Akár a címfordítás - "Írói élmény" a szó szerinti "Késő őszi esti órán" helyett - is felfogható lenne egyfajta cinkos kacsintásnak: íme, így is lehet írói élményeket szerezni, nemcsak azon a szocialista realista szerzők számára kötelezően előírt módon, hogy kivonulnak a termelésbe; máshol is megtalálható az élet sűrűje, nem csupán a gyárakban és téeszekben.

Bár tény, hogy a sorok közötti olvasás Magyarországon mindig is magas fejlettségi fokon állt, a fenti két bekezdésben elmondottak természetesen bizonyíthatatlanok: nem tudni, hogy a korabeli közönség az itt leírtakat vette-e ki a Dürrenmatt-szövegből. Ha igen, véleményét akkor is gondosan elrejtette a nyilvánosság elől, hiszen a túlélés egyik alapfeltétele éppen az volt (és maradt), hogy nem szabad ujjat húzni a hatalommal.

Egy dolgot az "Írói élmény" "Nagyvilág"-beli közlése mindenképp világossá kellett hogy tegyen a korabeli olvasó számára: Dürrenmatt mostantól fogva - visszavonásig és azokkal a műveivel, amelyek megjelennek magyarul - a szalonképes szerzők sorába tartozik, az első kortárs svájciként és egyáltalán az egyik legelső nyugati íróként. Nem bűn olvasni, lehet gondolkodni rajta és lehet - ha bizonyos alapvető játékszabályokat betart az ember - beszélni róla.

1958-ban újabb félreérthetetlen jelzés következik. Dürrenmattnak egy éven belül két kötete jelenik meg Budapesten, az egyik a Magvetőnél, amely a későbbiekben elsősorban a kortárs magyar szépirodalom kiadására szakosododik és Dürrenmatt iránt nem mutat további érdeklődést, a másik az Európánál, amely a magyarra fordított külföldi szépirodalom első számú kiadójának számít. A két kötet megléte már önmagában óriási szó egy radikálisan szűk könyvpiacra, ahol az állam monopóliumát képező könyvkiadást nem üzleti tényezők határozzák meg. A könyv ára szinte csak szimbolikus, az ember azt veszi, azt olvassa, amit kapni, arról vitatkozik, arról alkot véleményt. Dürrenmatt népszerűségi görbéje tehát a két kötet nyomán szükségszerűen meredeken megindul fölfelé. Az sem

elhanyagolható, hogy igazi újdonságokról van szó, a legnagyobb sznobnak sem szégyen bevallania, hogy eddig nem olvasott semmit Dürrenmatt-tól. A divat kialakulása szempontjából végül az sem mellékes, hogy mindegyik kötet más jellegű, tehát különféle ízlésű rétegeket képes megszólítani.

A Magvetőnél megjelent könyv három elbeszélést tartalmaz Dürrenmatt írói pályájának kezdetéről, "A baleset"-et, "Az alagút"-at és "A kutyá"-t. "A baleset" felfogható mint egyszerű bűnügyi regény, ami olyan közegben, ahol egészen addig a műfaj maga ismeretlen volt (és egy darabig még az is maradt), nem akármilyen novum. A másik két szöveghez hasonlóval sem igen találkozott az utóbbi évtizedben a magyar olvasó, minthogy ezek nem a hagyományos realista szemlélet- és ábrázolásmód segítségével készültek, hanem a szocialista realizmus szabályai szerint elképzelhetetlen látomások (igaz, realista kiindulással). Nem kevésbé szembeszökő a céloptimizmus hiánya, miáltal a két Dürrenmatt-szöveg a pártos, egyenesvonalú irodalmi alkotásokhoz szokott olvasó szemében annak a még korántsem minden gyanú felett álló Kafkának a közelébe kerül, akitől alig egy évvel korábban jelenik meg magyarul az első kötet, az "Itélet" című elbeszélésgyűjtemény.²³

A Dürrenmatt-elbeszéléskötet illusztrátora a mindössze 27 éves, a hagyományos képi realizmusnak már ekkor határozottan hátat fordító Kondor Béla, aki roppant adekvát rajzokat készít a történetekhez, a fordító pedig az a Gera György, aki egy évvel korábban az első magyarországi Dürrenmatt-recenziót írta, s aki utószavában ezúttal is nagy empátiával szól a kötetbe fölvetett művekről - hamarosan meg is kapják érte a magukét mindketten Szabó Páltól.

Megint más Dürrenmatt-arcot mutat a "Der Besuch der alten Dame", amelyet "A milliomosnő látogatása"-nak keresztelnek. Ez Dürrenmatt rövid magyarországi pályafutása alatt már a harmadik kissé átalakított cím.

Az "Abendstunde im Spätherbst" szó szerinti magyarítása, a "Késő őszi esti órán" nyilván nem elég vonzónak tűnt a fordítónak vagy a szerkesztőnek, ezért kerekítették belőle a legalább annyira közhelyes "Írói élmény"-t. (Ha csak nem mégis a fentebb föltételezett ironikus fricskáról van szó.) A "Die Panne" magyarításának háttérében a két nyelv szerkezeti különbségei állnak. A "Panne" szó azt fejezi ki, hogy Alfredo Traps utazó

²³ Az utószó annak az Ungvári Tamásnak a munkája, aki Dürrenmatt magyarországi megismertetésében is tevéleges szerepet játszik.

azért nem tud hazamenni, mert elromlott ("lerobbant") a kocsija. A nominális szerkezetek iránt a németnél sokkal kevesebb affinitást mutató magyar nyelvben ennek a főnévnek egyszerűen nincs pontos megfelelője. A "defekt" szó, amelyet Gera első recenziójában használ, pontatlan, lévén, hogy csak a gumi hibájára utal, a végül választott megoldás, a "baleset" viszont sokkal inkább jelentene "Unfall"-t, mint "Panné"-t, ami nemcsak konkrét, hanem átvitt értelemben sem fedi a történet tartalmát, Traps öngyilkossága ugyanis nem baleset, hanem egyfajta rendellenesség, üzemzavar az öregurak igazságügyi játékában. Talán az segített volna, ha nem ragaszkodnak mindenáron a nominális megoldáshoz.²⁴

"A milliomosnő látogatása"-nál az eredeti cím megváltoztatása nyilvánvalóan nem nyelvi, hanem ideológiai háttérű. Jóllehet a szocializmusban a hölgy szót legfőljebb ironikus felhanggal volt szokás használni nőnemű kapitalistákra és cinkosaikra, "Az öreg hölgy látogatása" cím alighanem még mindig nem jelezte elég egyértelműen, amit a priori tudatni kellett a közönséggel, hogy tudniillik a darab a kapitalizmus és csakis a kapitalizmus ellen irányul.²⁵ Elnevezték hát a színművet - a "Ludas Matyi" című szatirikus lapból ismert harcias karikatúrák stílusában - "A milliomosnő látogatása"-nak.

Gera György fordítása a prózakötetben korrekt, ezzel szemben Fáy teljesítményét nem lehet fenntartás nélkül dicsérni, s nem csupán olyan apróságok miatt, mint hogy nem "gyorsvonat"-nak, hanem "D-vonat"-nak fordítja a "D-Zug" szót. Súlyosabb dolog, hogy megpróbálja mintegy tovább kompromittálni Claire Zachanassiant; ahol az öreg hölgy az eredetiben

²⁴ Ugyancsak kizárólagosan nyelvi alapja van később annak, hogy a "Der Richter und sein Henker" magyar címűl "A bíró és a hóhér"-t választják. A birtokviszony jelölése ("hóhérja") prozódiaileg elviselhetetlen lenne. A "Mitmacher" magyarításával is meggyűlt a fordító, Kertész Imre baja, lévén, hogy ennek a főnévnek sincs nyelvünkben megfelelője. Végül a "Csendestárs" mellett kötött ki - az vesse rá az első követ, aki tud jobb megoldást. Nem lehetett egyébként könnyű szülés a "Zürvölgy" ("Durcheinandertal") és az "Igazság-ügy" ("Justiz") címfordítás sem.

²⁵ Arra az ideológiailag remekül kiaknázzható tényre, hogy az "Old Lady" az angol nemzeti bank közhasználatú elnevezése, csak jó másfél évtizeddel később jött rá a "Világirodalmi Lexikon". (Lay Béla/Muzslay László: Friedrich Dürrenmatt. - Világirodalmi Lexikon 2. Bp. 1972. 911.)

igazságot (Gerechtigkeit) követel, ott a fordításban "elégtétel" szerepel, a "Trotz der Prinzipien?" mondatot pedig így magyarázza Fáy Arpád: "Ellentétben a nyugati világrend erkölcsi elveivel?"²⁶

Arról, hogy ne tévelyegjen az olvasó tanácstalanul a könyv sorai között, a fordítási ügyeskedéseken túl a darabhoz csatlakozó utószó is hivatott gondoskodni. Fáy Arpád Dürrenmatt személyére vonatkozóan mindössze annyit említ, hogy a svájci szerző harminchét éves (ami igaz) és Neuenburgban született (ami tévedés), aztán máris rátér a világhíres darabra, határozottan tudatva, hogy az író "nem valami elvont polgári társadalom képmutatását és kegyetlenségét leplezi le, hanem pontosan a maiét, a második világháború utániét, a dollár hatalmában és bűvöletében élőét"²⁷. A darabból, amely, állítja Fáy, szinte a tőke-koncentráció marxi folyamatának illusztrációja, pontosan kiderül, hogy Németországban és Hitler bukása után játszódik: "A polgármester unokáit Herminának és Adolfínának hívják, két szőke copfjukon kívül nincs is más szerepük a darabban, mint az, hogy Hitler és Göring keresztnevét viseljék. Így azután az sem kétséges, hogy a pénznem megjelölése nélkül emlegetett milliomosnő: dollármilliomos, de nem hogy bennünk kétséget eziránt Zachassian asszony önbizalma és fölnye, egész stílusa és magatartása sem."²⁸

²⁶ F. D.: A milliomosnő látogatása. Bp. 1958. 50.

²⁷ Fáy Arpád: A fordító utószava. - Uo. 149.

²⁸ Uo. 150. -- Aki netán azt képzelné, hogy effajta egyoldalú interpretáció csak a létező szocializmus világában történhetett meg Dürrenmatt-tal, annak nyomtatékosan figyelmébe ajánlom Mona Knapp tanulmányát (Mona Knapp: Die Verjüngung der alten Dame. - Text und Kritik. 56. 1977. 58-66) az "Öreg hölgy" Maurice Valency által 1958-ban készített amerikai színházi adaptációjáról, majd az ezen alapuló, Vicky Baum rendezte filmről Ingrid Bergmann-nal és Anthony Quinn-nel. Ezekhez képest Fáy utószava és fentebb említett fordítási ügyeskedései nevetséges semmiségek, hiszen ott a helyszíntől a neveken és a jellemeken keresztül a cselekményig mindent megváltoztatnak, csak hogy megfeleljen a darab az elvárásoknak: az amerikai néző Güllent Európába helyezze, azaz vonja ki saját azonosulási szférájából, Claire Zachanassianban viszont csodálja az "American Dream" megvalósítóját, a rendkívüli tempóban meggazdagodott üzletasszonyt. Alapvető különbség persze, hogy a magyar recipienséktől

Az 1956 előtti korszak irodalomkritikájának egyik legfőbb jellemzője az egyszólamúság volt: az objektíve érvényesnek tekintett, egyedül helyes marxista álláspontot nem vitatni, legfeljebb színezni, tovább kibontani volt szokás. Aki tehát először szólalt meg egy-egy művel vagy íróval kapcsolatban, jó eséllyel pályázhatott arra, hogy ő határozza meg a hivatalossá váló véleményt (már persze ha egyébként megfelelő tekintélynek számított és jól idézett). Ennek a reflexnek a jegyében jelentkezik a "Nagyvilág"-ban a két kötettel szinte egyidőben az első magyar Dürrenmatt-interpretátor, Hegedüs Géza.

"Levél Svájcba, Friedrich Dürrenmatt úrnak, Neuenburg" című cikkéből megtudjuk, hogy ő maga nemcsak termékeny író, hanem történetesen az irodalom professzora is, nem mulasztja el a részletes beszámolót saját munkásságáról, nyugati utazásairól (amiről egyszerű halandó akkoriban még csak nem is álmodhatott), írói hitvallásáról ("egyik legfontosabb írói-művészi feladatomban érzem: átadni a formálódó jelennek és a proletár jövőnek a halott polgárok örökségéből annyit, amennyire csak képes vagyok"²⁹), említi saját németre fordított műveit, melyek az NDK-ból valami felfoghatatlan okból nem jutnak el Dürrenmatt hazájába, miközben mi, ugye, Dürrenmattot olvasunk - fő mondanivalója azonban a szocialista irodalom elvi magasabbrendűségének bizonyítása.

Gondolatmenete "A baleset"-nek abból a bevezető kérdéséből indul ki, hogy van-e még manapság egyáltalán megírható történet. "Ezt a kérdést itt minálunk, nemcsak Magyarországon, hanem Sopron és Sangháj közt, valamirevaló írónak eszébe sem jutott volna fölteni."³⁰ Dürrenmatt-tól viszont igenis jogos a kérdés: "Hiszen Önöknél az emberek egymáshoz való viszonyában hosszú idő óta nem történt változás, tehát a külső

kettős elhatárolódást várt el a hatalom, mind Claire-t, mind a gülleniek dilemmáját rideg kívülállóként illett nézniük. Az amerikai adaptáció bizton számíthatott arra, hogy az ottani közönség fenntartások nélkül azonosul az "amerikai álom" ideálképeivel; aki Magyarországon prezentálta a darabot, annak viszont egy bizalmatlan, minden mögött rejtett üzenetet sejtő (mondhatni: nem infantilis módon rajongó, hanem gondolkodó) publikummal kellett számolnia.

²⁹ Hegedüs Géza: Levél Svájcba, Friedrich Dürrenmatt úrnak, Neuenburg. - Nagyvilág. 12. 1958. 1854.

³⁰ Uo.

körülmények és az ezek folytán kialakult lélektani helyzetek minden változatát így vagy úgy elmesélték. S vagy újra mesélik, egyre jobban higítják, vagy olyan írói becsületességgel, mint Ön, látják és bevallják a csődöt. [...] Ahogy az Ön sorait olvasom, el kell hinnem, hogy Önöknél valóban bekövetkezett a kultúra tragikus válsága: a nehézség nélkül megszerezhető léha szórakozás az emberek legnagyobb részében elfoglalta a nemes gyönyörűségek helyét. Nálunk azonban, ahol évszázadokig sokkal vékonyabb réteg előjoga volt a lélek nemes gyönyörűsége - az irodalom, a művészet mostanában egyre nagyobb tömegek igénye és gyönyörűsége lett."³¹

A cikk nyilvánvalóan kissé túllő a célon; ezt a hangot most már a kultúrpolitika sem akarhatja. A Dürrenmatt-köteteket napok alatt szétkapkodó olvasók, a róla már-már kényszeresen beszélgető értelmiségiek pedig aligha annak illusztrációjaként veszik kézbe "A baleset"-et és "A milliomosnő látogatása"-t, hogy milyen pompás az élet, s ezen belül az irodalom a létező szocializmusban. Épp ellenkezőleg, élvezik, hogy végre hozzájutnak a művekhez is, nem csupán az ítéletekhez, hogy végre saját maguk alakíthatnak ki véleményt egy világirodalmi jelenségről, még akkor is, ha ez a vélemény bizonyos határokon persze egyelőre nem lép túl. A nyitást az emberek valós nyitásként értelmezik, komolyan veszik.

Hegedüs kemény cikke mindazonáltal nem elszigetelt jelenség, a kritika általában megpróbálja visszafogni a közönség lelkesedését. "Dürrenmatt nem ismeri fel a tőkés társadalom elleni harcban szövetségeseit, amit pedig a kor embereinek mind nagyobb többsége találja meg. Harcát a kilátástalanság önként vállalt perspektívájával vívja és ezért maga is alagútba futott"³², állítja döcögő stílusban az "Élet és Irodalom", a "Népszava" szerint pedig Dürrenmatt "humanista, jószándékú és nagy művészi erővel ábrázolt írásaitól csak egy választ el bennünket: felismerte a kórt, de gyógyíthatatlannak tartja, mi pedig tudjuk, hogy van kiút."³³ Egy kis lekezelő magabiztosságért a "Tiszatáj" recenzense sem megy a szomszédba: "[...] ha Dürrenmatt le tudja győzni kispolgári kötöttségeit,

³¹ Uo. 1855-1856.

³² Csillag Pál: A harcos pesszimizmus alagútja. - Élet és Irodalom. 43. 1958. 8.

³³ G. G.: Friedrich Dürrenmatt: A baleset. - Népszava. 1958. november 4.

igazán maradandó alkotásokat hozhat létre, ha nem, el fogja nyelni a ködös miszticizmus, irracionalizmus, reakciós fatalizmus. Kár volna érte."³⁴

Az idős parasztíró, Szabó Pál, aki ekkor még az Elnöki Tanács tagja, még ennyi sajnálatot sem érez a svájci író iránt. Nem akarván, hogy azt mondhassák, "az időből kivénült narodnyik"³⁵ már nem érti, mi történtek körülötte, úgy dönt, elolvassa "A baleset" című kötetet, ha már mindenki arról beszél. Könyvesboltban nem kapható, kölcsönkéri hát valakitől, átrágja magát rajta - és talmi kincsek tartja. Helyes, hogy kiadták, mondja, ezzel is kifejezve, hogy ő az új kultúrpolitikával is egyetért, de csak azért helyes, mert így mindenki láthatja, micsoda dolgokat ünnepelnek odaát, a világ másik részében. Ezen a lényegen, mondja Szabó (Gera György utószavára célozva), semmiféle magyarázkodás nem változtat. Hát még azok az illusztrációk! "Például a kilencvenhetedik oldalon rozzant, részeg szekrénnyé szűkül körültekint a világ, de nincs semmi baj, mert ott csüng felborult poharad felett a hurok, s hiába várnád a végsőt, mert azonnal be kell ugranod és fel kell, hogy akaszd magad. Mert ha nem, úgyis felakaszt a világ."³⁶

Szabó Pált Dürrenmatt elbeszélései a középkori lovagregények receptjére emlékeztetik, csak épp megfordítva: "Mert ott nem a halálba húzzák a felbolydult víziót az emberek, hanem még a halálból is az életbe. Egy gyermekkori olvasmányomból emlékezem egy lovagra, akit a kéménybe akasztottak fel, s aki ott csüng a kormon-füstön időtlen időig, de mindannyiszor lóra pattan [...], amikor 'bajban van a messzi város.' Ott küzd lankadatlanul az emberért, tehát az életért, de itten nincs küzdés. A kisujját se mozdítja meg senki a minden érzést és minden életet eltemető vaksors előtt. Ezekben az írásokban nincsen jóság, nincsen sírás, nincsen gyűlölet, nincsen szerelem, semmi sincs, ami emberi. Még emberek sincsenek, csak agyaltalan, gerinctelen figurák, életük legtejeje, hogy néhol szeretkezzenek, - tehát nem szeretnek! - hogyan is? Így '... megmerültünk egymásban, egyre mohóbban ölelkeztünk, az utca zaja pedig összekeveredett mámoros, elhaló sikolyunkkal.'

³⁴ Bárdos Pál: A borzalmak világa. - Tiszatáj. 12. 1958. 10.

³⁵ Szabó Pál: Friedrich Dürrenmatt: A baleset. - Kortárs. 6. 1959. 939.

³⁶ Uo. -- Az ominózus Kondor-rajz különben nem szekrényt ábrázol, ahogy Szabó Pál hiszi, hanem az ablakkeretet, ahova Traps fölakasztja magát.

Szóval, szerelem sikolyokkal."³⁷

Ilyesmit irodalmi műben egyáltalán nem illik szóba hozni, állítja Szabó Pál. Jóllehet van szavunk erre "a sikolyos-féle szeretkezésre"³⁸, de azt nem tűrné a nyomdafesték. "Az őseMBER párkeresése, násza adhatott ilyen hangot. Akkor az volt az élet teteje, de most az emberi indulatok ferdére csúszott mélye. Ezért, és millió másért az emberi társadalom minden harca, törekvése tulajdonképpen azért történik mindmáig, de holnapig, sőt holnaputánig, hogy az őszallati formákból végképpen megszabadítsa önmagát."³⁹

A Dürrenmatt-írások műfaja "izmus nélküli izmus"⁴⁰, a "jobb sorsra érdemes író"⁴¹ alapanyagát az ember tudatalattijából veszi; némi rutinnal bárki írhatna ilyen történeteket. De miért tennék ezt olyanok, akiknek nem a saját menekülésük a témájuk? Dürrenmatté, mi több, "már nemcsak pusztá menekülés, a nyílt színvallás elől, hanem nihil, sőt, még ennél is sötétebb valami, gyávaság, hitetlenség, s megtagadása mindannak, ami egészség és értelem."⁴² S mégis egyre több hívet toboroz magának ez a fajta, minden hitet és formát szétzúzó művészet mind Magyarországon, mind világszerte. "Nagy kérdés ez, s mi öregek vagy öregebbek gyakran beszélgetünk róla. De erről beszélgettem a múltkoriban Szoboljevvel is, amikor itt járt nálam. Meg is állapotunk abban, hogy hazamenvén, levelezésbe kezdünk ezekről a keserves kérdésekről."⁴³

Véleményét Szabó Pál így summázza: "Ugy látszik, hogy Dürrenmatt fekete kutyája kíséri lépten-nyomon az írókat, képzőművészeket világszerte, ami persze, jelkép, s ő egymaga nem bírja elhessegetni. A magyar irodalomnak is feladata, hogy segítsen neki."⁴⁴

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 940.

⁴³ Uo. -- Leonyid Szoboljev (1898-1971), író, a Szocialista Munka Hőse, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének tagja. Műveiben főként a szovjet tengerészek életével foglalkozott.

⁴⁴ Uo.

"A baleset" egészen más olvasatáról számol be a kisregénnyel való megismerkedésre harminc év távlatából visszatekintve Vásárhelyi Miklós. Egy interjúban elmondja, hogy először a börtönből szabadulva, 1961-ben olvasta az írást. Magát (joggal) egy koncepció per áldozatának érezte és Dürrenmatt munkáját is ebben az összefüggésben értelmezte: "[...] engem az izgatott, hogy milyen játékosan, milyen tréfásan és milyen... viccesen lehet összehozni egy ilyen koncepciót, és arra gondoltam, lehet, hogy azok az urak, akik annak idején velem szemben ezt csinálták - nos, amikor megbeszélték egymással ezt a dolgot, közöttük is a hangulat körülbelül olyan lehetett, mint a négy öreg között: hogy majd kitolunk mi ezzel az alakkal! Végigmondjuk vele szépen az életét, nem is szólunk közbe, hadd mondjon el mindent, amit akar, s aztán majd kifundáljuk a magunk változatát, és végül is bekényszerítjük abba az utcába, ahol - akár elismeri, akár nem - bebizonyítjuk neki, hogy bűnt, bűnöket követett el."⁴⁵

Az analógia hatására Vásárhelyiben Traps erkölcsi felcölőssége szinte föl sem merül. Az utazó ebben az olvasatban nem más, mint az önjelölt bírák kiszolgáltatottja: "Nagy bizonyítási eljárás itt sem folyik. Itt is tulajdonképpen egy koncepció van, feltevések vannak, s az már az áldozat intelligenciájának, rezisztenciájának, alkatának gyengeségéből fakad, hogy egyre inkább tehetetlenné válik, és képtelenek czekekkel a tulajdonképpen abszurd vádakkal szemben védekezni. Ha a jogrendet nézem, amiben élünk, akkor ő ártatlan. De intellektuális fölényükkel annyira rátelepednek, hogy nem tudja elmondani: 'Na, de uraim, na és, ha úgy van, és ha lefeküdtem a feleséggel, és ez ilyen megrázkódtatást okozott, na és, ha az állására törtem, és mindent megtettem, hát nézzenek körül, maguk hogy jutottak előre mint ügyészek, mint bírák, mint hóhérok, mint nem tudom micsodák? Maguk nem ezt a játékot játszották? Lehet, hogy nem mindegyikük, de lényegében ebben a rendszerben az emberek úgy jutnak előre, hogy a főnökük bukására, halálára vagy nyugdíjazására spekulálnak, és úgy érik el azt, amit el akarnak érni, nem?"⁴⁶

Vásárhelyi Miklós interpretációjához hasonló gondolatmenettel a korabeli magyar kritikákban és tanulmányokban természetesen nem találkozni. Mégis úgy tűnik, itt kapjuk meg a kulcsot Dürrenmatt korai magyarországi népszerűségéhez. Ahogy ugyanis Vásárhelyit foglalkoztatta

⁴⁵ Gartner Éva: Mi közöm hozzá? - Magyar Napló. 13. 1991. 10.

⁴⁶ Uo. 10-11.

az igazság és a jog közötti (ez időszakban különösen nagy) diszkrepancia, úgy az átlagolvasó sem vonhatta ki magát a perek, felelősségre vonások, igazolási eljárások nyomán az alól a kérdés alól, ki is ítélkezik itt, ki fölött és milyen alapon. Márpedig Dürrenmatt eddig megjelent írásai, akár "A baleset"-et, akár "A milliomosnő látogatása"-t, akár az "Írói élmény"-t vesszük, pontosan ezt a problémát exponálják. Hogy ez a még oly gondos kiválasztóknak nem tűnt fel, az mégsem meglepő - végtére a cenzor is ember, az ő figyelmének is vannak határai.

Szabó Pál rosszalló recenziója "A baleset"-ről a "Kortárs" 1959. júniusi számában jelenik meg. Ezzel egyidőben a "Valóság" című, társadalmi-ideológiai problémákra szakosodott lapban, ahol Hegedüs Géza soros drámaelméleti fejtegetésében⁴⁷ röviden (most már korántsem olyan magas lóról) ismét megemlíti a svájci író, Komlós János értekezék Dürrenmatt világnézetéről. Komlós, aki az AVH felbomlása után - több társával egyetemben - az irodalmi életben került bevetésre, dolgozatában arra vállalkozik, hogy összeállítsa Dürrenmatt világnézetének diagnózisát s ezzel helyére tegye a kialakulóban lévő spontán Dürrenmatt-szeretetet. Elveti Hegedüs anakronisztikus szigorát, de a Gera empátiájával való azonosulás még távolabb áll tőle. Azt a megközelítést építi ki, elődjénél összehasonlíthatatlanul szuggesztívebb nyelvi-stiláris eszközökkel és lenyűgöző fogalmazáskészséggel, amelyet két korábbi írásában Fáy vázol föl.

A tanulmányban géppuskasorozatra emlékeztető módon követik egymást a marxista ideológia katekizmusából vett apodiktikus megállapítások ("Az osztálytársadalomban csak az elnyomás formája változik, a lényeg ugyanaz marad", "Az imperializmus és a tőke hatalma erőszakra épül", "A polgári társadalomban nincs jog és igazság", "A tőkés rendszerben a nyomor, a létért folytatott harc, a szabadverseny és a létbizonytalanság mindenkit bűnössé aljasít"⁴⁸ és így tovább), és a tanulmányíró - egyfajta vulgarizált visszatükröződés-felfogás jegyében - mindegyikhez odarendel egy-két illusztrációt Dürrenmatt műveiből. Például így:

⁴⁷ Hegedüs Géza: Technika és drámatechnika. - Valóság. 6. 1959. 59-66.

⁴⁸ Komlós János: Az imperializmus elszabotálása. Dürrenmatt világnézetéről. - Valóság. 6. 1959. 52.

"Az imperializmus kiöli az egyéniséget. A karakter a társadalomban elfoglalt helyzettől függően az egyén anyagi érdekei szerint nyilatkozik meg és változik. A személyiség elembertelenedése tükröződik abban, hogy Dürrenmatt komédiáiban alig találhatók *valóságos* emberek, szinte valamennyien társadalmi *jelképek*. Claire Zachanassian részben a szerelmében megsértett asszony, másrészt a monopoltőke. Vagy más szóval: a monopoltőke mitologikus istenasszonya. Kilenc férje csak egy-egy, nadrágban járó tulajdonság. Nevük sincs, csak számuk, mint a gülleni polgároknak. A babyloni polgárok jelleme minden egyénítés nélkül pusztán a foglalkozásukat fejezi ki."⁴⁹

Miután elég rosszat mondott (illetve mondatott Dürrenmatt-tal) a pusztulásra érett imperializmusról, Komlós görcső alá veszi magát az író is, aki még a forradalmat is elítéli, akinél "az imperializmus az egész világra és az egész történelemre érvényes, a kapitalizmus az ember sorsa, végzete"⁵⁰. Kimutatja, hogy Dürrenmatt szerint a maradandó emberi értékek csak a társadalomtól függetlenül bontakozhatnak ki. Ilyenek a szegénység vállalása és a halálfélelem legyőzése, a reménytelenség fölé való emelkedés logikával és erkölccsel, a bölcs semmittevés - és az imperializmus elszabotálása:

"Akki, a koldulás művésze, arra használja fel tehetségét, hogy hatalmas kincseket koldul össze, vagyonokat csal ki, aztán az egészet a folyóba veti. Így 'gyengíti' a kapitalizmust. Elvállal mindenféle tisztséget is, hogy elszabotálja az állam funkcióit. Hóhér lesz, de nem végez ki senkit, tábornok lesz, hogy megmenthesse kétszázezer ember életét: nem küldi ki a behívókat. Ugyanezt teszi Romulus is, aki bevallja: azért koronáztatta császárrá magát, hogy elszabotálja a Római Birodalmat. Tudatosan nem tett semmit a germánok feltartóztatására, mert az erőszakra épült birodalmat senkinek sincs joga megmenteni."⁵¹

⁴⁹ Uo. 53-54.

⁵⁰ Uo. 55. -- "A Mississippi úr házasságában egyébként Dürrenmatt nyíltan kimondja a cselckménnyel és a szereplők deklarációival is, hogy nem lát különbséget a nyugati és a keleti világ között, és mindkettőt halálra ítéli. Saint-Claude, aki a szocialista világot képviseli, olyan figura, mintha a Szabad Európa Rádió munkatársai agyalták volna ki." (Uo. 56.)

⁵¹ Uo. 57.

Mindezt igazi humanizmusnak vélni naív és lapos dolog, Dürrenmatt maga is tisztában van a recept gyengeségével, "de jobbat nem tud ajánlani"⁵². Így aztán, akármilyen kiváló, nagy tehetségű ember is a svájci író, akiben "az ösztönös tehetség a logika készségével párosul"⁵³, foglalja össze mondandóját Komlós, még egyszer rámutatva a dürrenmatti életműben később oly nagy szerephez jutó logikára, ne veszítsük el a szükséges éberséget azzal az emberrel szemben, aki svájci villájából csupán a világ egyik felét látja s ezt próbálja általánosítani az egészre, mivel "a népről, a munkásosztályról és a szocializmusról szinte semmit sem tud"⁵⁴.

A hatalom szemszögéből már csak azért is időszerű volt Komlós János használati utasítása a neuchâтели drámairóhoz, mert cikkével egyidőben, 1959 júniusában, Dürrenmatt eljutott a Néphadsereg Színházába, a korábbi és későbbi Vígszínházba,⁵⁵ még hozzá "Az öreg hölgy látogatása"-val, amelyet már ezen a korrekt címen mutattak be, mert Czímer József dramaturgnak az eredeti szöveghez való hűségre hivatkozva sikerült ezt elfogadtatnia a kötetben megjelenttel - "A milliomosnő látogatása" - szemben.⁵⁶ A darabot a rendszer szemében feddhetetlen Kazán István vitte színpadra Sulyok Mária és Bilicsi Tivadar főszereplésével.

A rádió hangarchívumában őrzött, 1959 októberében készült felvételen ma is megcsodálható a kiváló előadás, mindenképp Sulyok Mária lenyűgöző alakítása. Hogy a feltűnően fegyelmezett közönség nagyon is jól értette a darab rá vonatkozó üzenetét, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az előadás egyetlen nyíltszíni tapsa a Tanár (Pethes Sándor) III. felvonásbeli monológja után. A férfi, aki a városka lakosai közül a legtovább kitartott a humanista tradíciók mellett, ekkor kapitulál: bár továbbra is tisztában van vele, mennyire rossz irányba alakulnak a dolgok,

⁵² Uo. 58.

⁵³ Uo. -- "Az öreg hölgy látogatása"-ról az itt idézett tanulmánnyal körülbelül egyidőben keletkezett kritikában Komlós egyenesen azt mondja, Dürrenmattot "a logikája emeli íróvá". (Tamás István/Komlós János: Az öreg hölgy látogatása. - Magyar Nemzet. 1959. június 24.)

⁵⁴ Komlós, i. m. 58.

⁵⁵ 1958 novemberében Makón ugyan amatőrök már bemutatták az "Írói élmény"-t, de ennek országos visszhangja nem volt.

⁵⁶ Czímer, József: A drámafordítás problémái. - Világirodalmi Figyelő. 2. 1961. 210.

nincs ereje tovább ellenállni, és maga is vesz Illtől egy üveg drága italt - hitelbe.⁵⁷

"Az öreg hölgy látogatása" 1959-es bemutatója az évad jelentős eseménye, nagy közönségsiker, 52 előadását mintegy 60.000 ember látja, fontos eleme a Dürrenmatt iránti magyarországi érdeklődés erősödésének.⁵⁸ A kritikusokban azonban még nem oldódik föl teljesen a görcs, nem szeretnék hibázni; tudják, az "egyrészt - másrészt" segít, ha utólag mégis az derülne ki, hogy nem szeretjük az egy ideig lelkesülten magasztalt író.⁵⁹ Ezért a bírálatok általában nem dicsérik fenntartás nélkül a kétségtől mentesnek ítélt nyugati szerzőt, mert azért ugyebár mégsem a mi egyedül helyes szemszögünkből bírálja a kapitalizmust. Ahogy Bogáti Péter írja az "Élet és Irodalom"-ban: "Dürrenmatt kegyetlen és hátborzongató diagnózist állít fel, gyógyszert, terápiát nem ajánl. Régen, száz évvel ezelőtt ez elég volt, ma már nem. Ma a maximum ott van, ahol már hisznek is az emberben. Egyszer talán Dürrenmatt is elér addig."⁶⁰ Addig is jó tudni, trumfol rá Bogátira egy üzemi lap recenzense, "hogy nálunk már nem tehet látogatást az öreg hölgy."⁶¹

A filmtörténész Abel Péternek a "Néphadsereg"-ben formai kifogásai vannak. A józan ész, mondja, tiltakozik az ellen, hogy a négy gülleni polgár csak úgy átalakuljon erdővé és özzé. Ugy tűnik, sokak számára ennél a motívumnál húzódik a határvonal a szövetségesnek tekintett kritikai realizmus és az ellenséggént értékelt modernizmus között: az erdői játszó emberek már kilógnak a kritikai realizmus keretei közül, ha mégis

⁵⁷ A rádió hangarchívumában van felvétel "Az öreg hölgy látogatásá"-nak 1986-os vígszínházi felújításáról is. Ott az egyébként sokkal élveőbb közönség meg sem mukkan ennél a jelenetnél.

⁵⁸ Hermann István az 1959/60-as színházi bemutatókra visszatekintve a külföldi szerzők művei között első helyen említi "A milliomosnő látogatásá"-t. (Hermann István: Színházi évad végén. - Élet és Irodalom. 1960. július 22.) -- Elégedetten szól a darabról a Vígszínház 1959/60. évadi intern műsorértékelése is, nem mulasztva el közölni, hogy Dürrenmatt műve "a budapesti közönségre elsősorban antiburzsoá tartalmával hat".

⁵⁹ Erre az iskolapélda Szolzsenyicin mennybemenetele és az azt követő agyonhallgatás volt a hatvanas-hetvenes években.

⁶⁰ Bogáti Péter: Az öreg hölgy látogatása. - Élet és Irodalom. 27. 1959. 11.

⁶¹ T.: Az öreg hölgy. - Turbó. 1959. december 31.

tolerálni kell őket, mert úgy látszik, kell, akkor tessék nekünk megmagyarázni, szólítja fel az ideológusokat a nép egyszerű gyermeke, a kritikus a honvédségi laptól, hogy is van ez. Kritikáját ezzel a jellemző mondattal zárja: "Szép előadás, érdekes, ha nem is mindig egyértelmű darab."⁶²

Az irodalom kinyilatkoztatásszerű egyértelműsége iránt nem csupán Abel Péter érez nosztalgiát. A "Film Színház Muzsika" szerkesztőségébe érkezett olvasói levelek egyikében szintén ez áll: "Nem szeretem az olyan darabokat, ahol nem tudom, kinck van igaza."⁶³ Egy másik levélíró Abelhez hasonlóan azt nem érti, hogyan válhatnak fáva a gülleni polgárok, egy harmadik pedig Hámori Ottó kritikust feddi meg egy "cukros-habos" színházi produkciót bíráló cikkéért: "Miért fáj az magának, ha mi, a közönség egy mulatságos semmiségen jobban szórakozunk, mint Dürrenmatt zűrzavaros kóklerkedésein? Ha nem volna sznob, őszintén bevallaná, hogy maga is így van vele."⁶⁴ A kritikus mindhárom levéllel vitába száll. A mulatságos semmiségek szószólójával szemben úgy érvel, rossz közönség az, amely a színházban teljes problémátlanságot vár és amely számára az irodalom kábítószerré vált, a fák miatt értetlenkedőnek pedig azt feleli, már Arisztophanésznel is az írói ötlet szolgálatában áll a természet, Dürrenmatt meg különösen jogosan él ezzel a fogással, hiszen "a pénz világában a vagyon parancsai a lehetetlent is lehetővé teszik. [...] Az ilyen jelképes megoldások nem teszik érthetlenné a mű egészét, sőt, hangsúlyt adnak a legfontosabb gondolatoknak."⁶⁵

Hámori cikke meglepően éles hangon, Dürrenmatt-idézettel zárul: "A magától értetődőért csatáztam, és szomorú az a kor, amelyben a magától értetődőért csatázni kell."⁶⁶ Ezt a hangot a szerző és a szerkesztő aligha engedhette volna meg magának, ha a legcsekélyebb kétsége lett volna afelől, hogy Dürrenmatt végérvényesen befutott, elfogadott szerző lett Magyarországon.

⁶² Abel Péter: Az öreg hölgy látogatása. - Néphadsereg. 1959. július 3.

⁶³ Hámori Ottó: Csatazni a magától értetődőért... - Film Színház Muzsika. 1959. október 30. 14.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 15.

2. Mindenki Dürrenmatt-tal foglalkozik (1960)

A neuchâtel-i író ázsiójának rendületlen emelkedését jelzi, hogy 1960-ban újabb szövegei jelennek meg, januárban "A nagy Romulus" a "Nagyvilág"-ban, októberben "Az ígélet" az Európánál. Ezek tovább gazdagítják a magyar olvasó Dürrenmatt-képét, "Az ígélet"-tel igazi bűnügyi történetet kap kézbe, ahogy illik, humanista eszmei mondanivalóval,⁶⁷ a "Romulus"-ban pedig a dürrenmatti dramaturgia legpompásabb találmányának, a "bátor ember"-nek a prototípusával konfrontálódik, aki csak azért is azonos marad önmagával, csak azért is, egyszerűen morális tartása okán szembeszegül a világ minden örületével. A magyar közönségnek nem nehéz érintkezési pontokat találnia vele.

Az íróval egyre több cikk és tanulmány foglalkozik. Míg egy évvel korábban, Szabó Pál recenziójának készültékor még csupán szóban volt divat véleményt mondaniuk "A baleset" szerzőjéről a szellemi élet mindazon részvevőinek, akik adtak magukra, most már a Dürrenmatt-ügyekben való jártasságnak írásos nyomát is illet hagyni, ha másképp nem, interjúban.

Goda Gábor, a Néphadsereg Színházának igazgatója jobb híján egy üzemi lap riportérének elmélkedik a svájci íróról, közölvén, támogatta a darab bemutatását, végtére ő is szatirikus, mi több, a harmincas években hasonló helyzetben volt, mint ma Dürrenmatt: "Mert olyan darab akkor sem kerülhetett színre, olyan írás nem juthatott volna el az olvasó kezébe, amely direkt módon pellengérré állította volna a Horthy-Magyarország ostobaságait. Az írónak kicsit 'ködösítenie' kellett, hogy legalább is burkolt formában megmutathasson valamennyit az igazságból. Ezt tette most Dürrenmatt is az utóíráttal."⁶⁸

⁶⁷ "Az ígélet" keletkezéstörténetéről (hogy tudniillik eredetileg forgatókönyv volt egy magyar emigráns, Vajda László által rendezett filmhez) nálunk természetesen mindenki mélyen hallgat. A sors iróniája egyébként, hogy a magyar olvasó előbb találkozik "a bűnügyi regény rekviemjé"-vel (ez "Az ígélet" alcíme), mint magával a bűnügyi regénnyel.

⁶⁸ Simon: Negyedóra Goda Gáborral Dürrenmattról. Az öreg hölgy látogatásáról. - Autóbusz. 1959. július 9. 2. -- Amúgy Dürrenmatt, ismétli el Goda a lassacskán már sztereotíppá váló véleményt, polgári író, azok közül a kritikai realisták közül való, akik meglátták ugyan a kor csődjét, de nem találnak kivezető utat.

Illyés Gyula az "Ország-Világ" munkatársának adott interjú végén fejt ki igencsak határozott elutasítását: "Franz Kafka tanítványai - a most nálunk széles körben megismert, egyébként tehetséges Dürrenmatt is - nem haladó gondolatot képviselnek, hanem depressziós, úttalan, céltalan hangulatoknak adnak hangot. Ugy állítják be, hogy a kapitalizmus, a pénz hatalma ugyan nem hoz megoldást, de viszont nincs is semmi más megoldás. Ez nyilván nem igaz. Nem igaz, hogy Szodomában egy igaz sincs. Ez nemcsak a szépség, az önzetlenség, az eszmények tagadása volna, hanem a szocializmusé is. Az emberiség - ha az örület szét nem robbantja - hatalmas, fényes távlat előtt áll."⁶⁹

Aligha indokolható sommás ítélet; ám ha a teljes beszélgetés és a korszak kontextusában vizsgáljuk, világossá válik, valójában egészen másról van itt szó: Illyésnek az úgynevezett írói bojkottban való részvételéről, amelyet a hatalom nem tolerál tovább. A riporter három, már-már vallatást idéző kérdése magáért beszél: "Mi a véleménye a hallgató költőről?" - "A nyugati sajtó ezt a sem kiadótól, sem színháztól meg nem tört, akaratlan hallgatást a mi rendszerünkkel való szembenállásra magyarázza. Mi erről a véleménye?" - "Ezek a kijelentések félreérthetetlenül határozottak. Mégis, ne sértődjön meg, ha azt mondom: szavaknál sokkal meggyőzőbbek a tettek. Mikor látjuk a tényeket?"⁷⁰ A sarokba szorított Illyés minden erejével "a hallgatás legendájá"-nak⁷¹ closzlatására törekszik, kinyilvánítja lojalitását, elmondja, hogy írt egy fasizmusellenes drámát, egy verseskötetet, amely a lektoroknál fekszik, tervezi a "Puszták népe"-nek második kötetét és foglalkoztatja egy tanulmány a mai nyugati színdarabokról. Itt következik aztán, mintegy elterelésül, "az egyébként tehetséges Dürrenmatt"-ra is vonatkozó ominózus passzus.

Illyésnél talán még szorongatottabb helyzetben van Veres Péter, akinek az 56-os Írószövetségben végzett tevékenysége különösen szállka a hatalom szemében; börtönbe talán csak korábbi érdemei, életkora és az "oszd meg és uralkodj" elv miatt nem kerül. Saját műveket már nem nagyon lehet várni tőle, hallgatni viszont nem mer, nem akar, nem tud:

⁶⁹ Gyöngyösi Nándor: Beszélgetés Illyés Gyulával. - Ország-Világ. 1960. március 9.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

olvasónaplójában dokumentálja hát szívós következetességgel, miként próbál meg lépést tartani a szellemi élet eseményeivel. Nem meglepő, hogy Dürrenmatt "majdnem valódi"⁷² világhíréről, vagy inkább annak apropóján a realizmus kérdéseiről is véleményt formál. Csapongó gondolatainak lényege, hogy Dürrenmatt realizmusa "negatív realizmus"⁷³, ami pedig súlyos hiba, mivel az ezzel szembenálló "pozitív realizmus nem egy másik idea, még kevésbé csak dialektikus elmejáték, hanem az élet legfőbb törvénye, az egyedül érvényes magatartás, amellyel minden létező él [...]"⁷⁴ Ráadásul, állapítja meg a dolgozat lezárása, Dürrenmatt realizmusa annyira negatív, hogy kritikája az egész emberi társadalomra, az egész emberi életre kiterjed, nem csupán a kapitalizmusra. "Sikerének ez az egyik forrása."⁷⁵

A pozitív és negatív realizmust szembeállító veresi fejtegetéseket még csak tolerálta volna valahogy a hatalom (hiszen akár a szocialista és a kritikai realizmus közti különbség kissé radikális megfogalmazásaként is föl lehetett fogni), az az állítás azonban, hogy Dürrenmatt nem csupán a kapitalista világra vonatkoztatja pesszimista elemzését, nem maradhatott rendreutasítás nélkül. Rényi Péter, a "Népszabadság" főszerkesztőhelyettese, akiről tudnivaló volt, hogy ismeri legalábbis a pártközpont félhivatalos álláspontját, rögtön a "Nagyvilág" következő számában magához ragadta ez ügyben a szót.

⁷² Veres Péter: Realizmus? - V. P.: Olvasónapló. Bp. 1968. 29.

⁷³ Uo. 40. -- Egy jellemző passzus Veresnek "Az öreg hölgy látogatása"-t öntudatos plebejus szemszögből vizsgáló kritikájából: "A történet kiindulása is hamis. A megejtett lánynak nem muszáj okvetlenül prostituálttá lenni. Aminthogy az ilyen lányok jó része nem is tér erre az útra. Ez XIX. századi nyomor-naturalista közhely. Ringyóvá az lesz, akit erre hajt a természete, aki inkább ezt választja, mint a munkát, a cseléd- vagy napszámossorsot. Az egyik megesett lányból, igaz, ringyó lesz, de a másik kolostorba megy, vagy otthon apácáskodik, a többi meg elvegyül az asszonyi seregben. Sőt, a ringyók kilenczede nem is a hőtszegények közül jön, mert azoknál már a szépséget is előli a nyomorúság - és így tovább, lehetne folytatni a realista kritikát." (Uo. 30.)

⁷⁴ Uo. 41.

⁷⁵ Uo.

A cikk hosszasan értekezik a nyugati dráma sajátságairól, nem kímélve Dürrenmatt komolytalan formai játékait, amelyek szerinte súlytalanná teszik azt is, ami korántsem súlytalan és jelentéktelen, rámutat, hogy a Dürrenmatt-féle kritikus polgári írók "barátaink, sőt szövetségeseink a társadalmi haladásért vívott harcban"⁷⁶, hogy eszmefuttatásának csúcspontján eljusson Veres Péter - és implicite Illyés - kioktatásához. Mutasson Veres (akinek, amint azt egy félreérthetetlenül fenyegető félmondat jelzi, amúgyis vaj van a fején)⁷⁷ akár egyetlen olyan sort Dürrenmattnál, amelyben az szerepel, hogy írásai nem csupán a kapitalista világot veszik célba! Hogy olyan helyet még kevésbé találni Dürrenmattnál, amely Rényi téziséét bizonyítaná, az a magabiztos érvelőben föl sem merül.

Az 1960-as év számos további Dürrenmatt-tal foglalkozó tanulmányt hoz. Most már a filozófusok is érdeklődést mutatnak iránta. A "Nagyvilág" januári számában, közvetlenül a "Romulus" szomszédságában, a fiatal Lukács-tanítvány, Heller Agnes jelentkezik.⁷⁸ Dürrenmatt-tól, állítja Heller, nem idegen az a "gigászi temetés tűzijáték-kísérettel"⁷⁹, amely a nyugateurópai polgári drámaírás utolsó évtizedét jellemzi; társai közül az

⁷⁶ Rényi Péter: Kétféle nyugati dráma. - R. P.: Vitában. Bp. 1967. 339. -- Vö. még: "Mert ne felejtsük el, hogy az ő pesszimizmusuk tehetetlenségükből, társtalanságükből is fakad, annak következménye, hogy nem látnak hatalmat, erőt, amely ebben a rohamosan dehumanizálódó kapitalista világban humanista követeléseiknek súlyt, tekintélyt adhatna. [...] S arról kár lenne megfeledkezni, hogy napjainkban nem egy haladó nyugati író, miután bejárta a szocialista országokat, másképp kezd gondolkodni és írni, és olyan is akadt köztük, aki megelőzve egyik-másik töprengő hazai írónkat, bátran állást is foglalt az új eszmék és azok realitása mellett." (Uo. 338.)

⁷⁷ "Mint nem egy közeli példa is tanúsítja, még a szocialista építés viszonyai között sem mindig könnyű megtalálni a helyes utat, hát még a kapitalizmusban [...]." (Uo. 338.)

⁷⁸ A mester maga is "fontos korszerű-realista drámai kezdeményezés"-ként értékeli "Az öreg hölgy látogatása"-t. (Lukács György: Franz Kafka vagy Thomas Mann? - L. Gy.: A kritikai realizmus jelentősége ma. Bp. 1985. 127.)

⁷⁹ Heller Agnes: Az abszurditás és a distancia. Dürrenmatt komédiái. - Nagyvilág. I. 1960. 108.

emeli ki, hogy új élettényeket kutat fel, nem áll meg a világ abszurditásának szubjektív élményénél, hanem megkísérli felfedni, "miben áll ez az abszurditás, mi teremti, mi a forrása"⁸⁰.

Az "Angyal szállt le Babilonba" című komédiában az abszurditást az elidegenedett államhatalom hordozza, "Az öreg hölgy látogatása"-ban a kapitalista pénzviszony. "Hogy mi mindent képesek az emberek megtenni a kapitalizmusban a pénzért - ezt már sokan megírták. Balzac nem egy később köztiszteletben álló hőse szerezte gyilkossággal vagyonát. Az első Artamónov keze is piroslott a vértől. De Gullenben már nemcsak arról van szó, hogy egy ember valamely kocsma szurtos falai között vagy egy elhagyatott erdőben megöl valakit, hogy maga és családja vagyonát megalapozza. Itt arról van szó, hogy egy város *egész* lakossága, közösen és mindenki tudtával öl a pénzért, hogy nincs a városban *egyetlen* ember sem, aki szembefordulna a gyilkossággal. A gyilkosság elhallgatandó titokból közüggé változik, hangos közüggé, melynek mindenki részese, s melyet senki sem szégyell. A hipokrizis fátyola lehullik, a nyílt cinizmus lejtí boszorkánytáncát a pénz körül. Ez már nem egyszerűen a kapitalizmus pszichológiája. Ez már a fasizálódó kapitalizmus pszichológiája."⁸¹

Heller Agnes felfigyel arra, hogy a Dürrenmatt-darabokban a tartalom, a mondanivaló gazdag, végtelen és kimeríthetetlen, hogy az alakok látszólag értelmetlen cselekedetei nagyon is tudatos alapúak ("A milliárdosnő örültségének látszata mögött feltűnik a tőke logikája"⁸²), és magyarázattal szolgál "Az öreg hölgy" vitatott színpadtechnikai megoldásával kapcsolatban is: "A fákat játszó emberek Claire szentimentalizmusának hamisságát hangsúlyozzák, a komédiát záró kórus kifejezi a pénz körül lejtett tánc feltétlenségét és általánosságát."⁸³

Dürrenmattnál, akinek a számára a tagadás nem az omega, hanem az alfa, az új élettények felfedezése a korszerű kritikai realizmus alapja, állapítja meg (akkori gondolkodásmódjának szép bizonyítékaként) Heller Agnes. Éppen azért, mert tudatában van annak, hogy a nihilizmus ásító szakadéka mellett halad, képes elkerülni az író ezt a szakadékot. De nem árt vigyáznia: "Persze nehéz ezt a szakadék mellett vezető utat járni és

⁸⁰ Uo. 109.

⁸¹ Uo. 110.

⁸² Uo. 111.

⁸³ Uo.

problematikus, hogy sokáig járható-e, hogy születhet-e még ezen az ösvényen több olyan remekmű, mint 'Az öreg hölgy látogatása'. Biztatóbb lenne, ha Dürrenmatt a kapitalizmus ellen harcoló reális erőkhöz s e harc perspektívájában találna olyan kötelet, melybe biztosan fogódzhatson, mint ahogy Shaw és Brecht, különböző módon és fokon ugyan, de találtak, s így végleg elkerülné ezt a szakadékot."⁸⁴

Egy Hellerhez közel álló másik filozófus, Hermann István is figyelmet szentel Dürrenmattnak. Ekkortájt megjelenő munkáiban ugyan csak utal a svájci íróra; keletkezése szerint azonban nyilván erre az időszakra datálható "Plebejus uralkodók" című elemzése a "Nagy Romulus"-ról, mely Dürrenmatt népszerűségének ideológiai megindoklására tesz kísérletet a plebejusság fogalmának segítségével. Dürrenmatt, magyarázza Hermann, félreérti saját hősét, amikor azt hangoztatja, hogy a császár végkiárusítást rendez a bűnhődésre érett római birodalomban. Rómát ugyanis nem megbüntetni kell, hanem hagyni meghalni. Romulus nagysága valójában abban áll, hogy egyedül ő érti meg a kultúra valóságos folyamatait, ő bizonyítja be, hogy hamis az a tétel, amely szerint "lehetséges a kultúra fejlődését egyetlen állam vagy egyetlen nép kilétével, illetve nemlétével azonosítani"⁸⁵. Erre egy nagyszerű szerepcsere nyújt a császárnak lehetőséget. Amíg ugyanis Spurius Titus Mammától kezdve a darab minden alakja úgy hisz az impériumban, ahogy császárok szoktak hinni, Romulus (és megkettőzötte, Odoaker) az egyszerű emberek filozófiáját képviseli. "*Romulus nagysága a plebejus szemlélet érvényre juttatásában áll.*"⁸⁶

Gere Mária a "Kortárs" 1960 februári számában azt fejtegeti, különösebben új momentumokkal nem járulva hozzá a vitához, hogy Dürrenmatt újszerűsége "nem formájában és színpadképciben, hanem mondanivalójának korszerűségében, a magában teremtett világ háttorzongató, mégis igaz és mélyrehatóan emberi ábrázolásában"⁸⁷ rejlik és hogy Dürrenmatt "a gyógyíthatatlan betegség közepette előállott új

⁸⁴ Uo. 112.

⁸⁵ Hermann István: Plebejus uralkodók. Dürrenmatt: A nagy Romulus. - H. I.: A személyiség nyomában. Bp. 1972. 454.

⁸⁶ Uo. 461.

⁸⁷ Gere, Mária: Konjunktúra egy hulláért. Dürrenmatt drámai műfaja. - Kortárs. 2. 1960. 297.

helyzetben a beteg várható cselekedetét és annak következtében betegségének újabb fázisait rajzolja meg, ami - a felületesebb irodalmi látéletekkel szemben - a betegség teljes felmérését jelenti⁸⁸.

Az elismerés mindazonáltal most sem egyöntetű. A novemberi "Kortárs" Tóth Sándor tollából megsemmisítő bírálatot közöl, mely arról az alapállásról elemzi "Az ígéret"-et, hogy "a korszerű, nagy irodalom a szocializmusban születik meg"⁸⁹, s közli, hogy a kisregény nem más, mint "lelkibeteg hősök története"⁹⁰ és "a súlytalan egzisztencialista közhely művészi igazolása"⁹¹. Dürrenmatt szemléletén, amely objektíve meghamisítja a világot, nincs védenivaló, s bár nagy jelképciben mindenki ráismerhet valamiféle kedvenc igazságára, végső soron egyetlen olyan műve sincs, írja befejezésül Tóth Sándor, amelyet ő odaadna Németh László "Iszony"-áért.

Ez az állítás minden bizonnyal replika kíván lenni a magyarországi Dürrenmatt-recepció alighanem legértékesebb darabjára, Németh Lászlónak a "Nagyvilág" "Írók - művekről" című rovatában négy hónappal korábban, 1960 szeptemberében közölt tanulmányára. Némethet, aki - a bojkottot éppúgy szereptévesztésnek tartva, mint azt, hogy a költők harcra tüzeljék az embereket - a forradalom után a "Nagyvilág"-ban kezdett újra publikálni, mit sem izgatják Szabó Pál, Veres és Illyés feltűnően egybehangzó fenntartásai, Hegedüs és Rényi elvi útmutatása, a filozófusok eszme-futtatásai, ő elolvassa Dürrenmattot (valóban alaposan elolvassa - néhány kollégájánál e tekintetben lehetnek kételyeink) és pontosan megfogalmazza szuverén benyomásait.

A tanulmány, melynek bevezetéséből megtudni, milyen bonyolult volt még a privilegizált, svájci rokonokkal és barátokkal⁹² rendelkező vezető értelmiséginek is hozzájutnia Dürrenmatt könyveihez, "A város" ("Die Stadt") című kötet vizsgálatával indul. Ez Némethnek ugyan nem különösebben tetszik, de, úgy látja, kulcsul szolgálhat Dürrenmatt

⁸⁸ Uo. 298.

⁸⁹ Tóth Sándor: Jelkép és élet. Jegyzetek egy bűnügyi regény fölött. - Kortárs. 11. 1960. 763.

⁹⁰ Uo. 764.

⁹¹ Uo. 765.

⁹² Lánya ott volt férjnél; Kerényi Károlyhoz, a Zürich mellett élő világhírű klasszika filológushoz pedig jó barátság fűzte.

munkásságának megértéséhez, mert megmutatja, hogy az író a képek tartják hatalmukban. Ezek a képek nem olyanok, amilyeneket manapság festeni szokás, hanem "emberi alakokkal, titkos jelentésekkel teli víziók", amelyeknek, "mint a Bosch vagy Breughel képeinek, önmagukban is van valami filozófiai mondanivalójuk, vagy legalább sejtetésük"⁹³. Ez a képi látásmód ötvöződik Dürrenmattnál a filozófiai kifejezés igényével, és ez a szimbiózis vezet az adekvát műfaj kereséséhez. A "Város" című kötet elbeszélései a legkézenfekvőbb műfajt, a parabolát kerülgetik, de nem találják meg: "[...] idő kell még hozzá, hogy lázas képeit filozófiája alá szorítsa s megragadó történetekbe oldja"⁹⁴. Az elbeszélések feltűnő jegye, hogy az író megsemmisítő véleménnyel van a világról, mintha csak "tobzódna a keserűségben s nemcsak másokra, magára is rá akarna lícitálni közben. Így ér el arra pontra, ahol [...] a komolyság nevetésbe csap át, komédia lesz belőle"⁹⁵.

Az ötvenes évektől kezdve a komédia lesz Dürrenmatt műfajává. Prózaí komédiának minősíti Németh - Dürrenmatt meghatározását elfogadva - a "Görög férfi görög nőt keres"-t, de, a mű által az olvasónak okozott minden mulatságot elismerve, sütőporral túlszalasztott tésztahoz hasonlítja. "Azoknak az elemeknek, melyekben Dürrenmatt a maga erejére talált (mint a világot összekavaró s mégis leleplező túlzás, az ennek megfelelő víziószerű képek, a szöveget előntő ötletgazdagság), valódi s történelmileg is kipróbált műfajuk mégiscsak a dráma."⁹⁶ Dürrenmatt ősképe, csakúgy, mint általában a XX. századé, Arisztophanész.

A mai életben játszódó két Dürrenmatt-darab közül, folytatja Németh, formailag (az állóórán át belépő, a szín elején lógó üres keretben borotválkozó figurákkal satöbbi) a "Mississippi úr házassága" a merészebb, melynek egyes jelenetei már-már parodizálják az érdekességet. Túlméretezettnek tartja az önmagukat magyarázó figurákat,⁹⁷ van bennük

⁹³ Németh László: Dürrenmattról. - Nagyvilág. 9. 1960. 1391.

⁹⁴ Uo. 1392.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 1394.

⁹⁷ Egyedül áll a Dürrenmattról író magyarok sorában Németh László már azzal is, hogy nem kódosítja el Saint-Claude figuráját, "aki a Szovjetunió polgára, s volt barátját a mozgalom helybeli irányítójaul szeretné megnyerni. Kiderül, hogy az előkelő származásának tartott véreskező

"valami absztrakt, kísértetszerű, mintha eszmével átvilágított röntgenképek sétálnának a színpadon"⁹⁸, a darab fő gyengéje azonban a mese, amely "elég nagy zűrzavarba torkol"⁹⁹.

"Az öreg hölgy látogatása"-ban a 'merészségek' jóval kisebbek. Azt, hogy az emberek fának állnak föl, mint valami szürrealista díszítést, könnyű lenne leszedni, s akkor egy gyors, hatásos képekben pergő, normális darabunk marad. A mese azonban kitűnő, az író minden képességének teret adó.¹⁰⁰ A dürrenmatti túlzás e darabban is nyilvánvaló, leginkább a fő alakban ölt testet, akinek fantasztikumra képes arra, "hogy a fogadására kivonult nyárspolgárokat az emberiségen ítélő nagy látomásba rendezze"¹⁰¹. Ezért hát, enged meg magának Németh László egy oldalvágást "Az öreg hölgy látogatása"-t ideologikus magasságokból magyarázók felé, képtelenség társadalmi drámát látni a darabban: "Nincs ilyen töke, nincs ilyen pénzhatalom, amivel ez a nő vonul be a színpadra."¹⁰²

Mindenesetre "Az öreg hölgy látogatása" sem hibátlan alkotás. Elsősorban azt lehet ellene felhozni, hogy "két főhőse van, s a kettő körül nemcsak a kettős szín, de maga a darab is kettészakad. [...] Ill körül egy új fiókdrama támad: mint eszmél rá egy ember a köréje fonódó hínárszerű remények közt polgártársai, sőt családtagjai természetére, s vállalja részben

ügyész valamikor a társadalom alján élő csavargó volt, aki mint barátja bordélyházának portása, férfiak kedvese, jutott a magasba. A két ember sorsa már odalenn elvált; az egyik a bibliát olvasta s a mózesi törvényt készült visszahozni, a másik a Kapitált; mind a kettő azért, hogy megfelelő szerephez jutva a társadalmat megjavítsa. A túlzás itt nyilván a jellemelekben van: az ügyész a mózesi törvényt akarja egész kegyetlenségében visszaállítani, mert az embereket csak a törvény tarthatja kordában; [...] Saint-Claude, a forradalmár viszont az 'igazi' kommunizmusért küzd, s ennek érdekében előbb a Nyugatot akarja megdönteni a Szovjetunió segítségével, aztán a Szovjetuniót a világ összes népeivel." (Uo. 1394-1395.) -- Meglepő, hogy a "Nagyvilág" merte közölni ezeket a mondatokat.

⁹⁸ Uo. 1395.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo. 1396.

¹⁰² Uo. 1395.

dacból, részben belátásból, hogy áldozattá legyen. Ez a fiókdrama lélektani okfejtésbe kezd; annak következetes, XIX. századi keresztülvitelére azonban Dürrenmattnak nincs kedve, de a fődráma, a XX. századi, sem engedi meg."¹⁰³

A történelem az efféle tehetség számára "pompás, oxigéndús világ"¹⁰⁴, paradox módon az állandó és lényeges érzetetésének eszköze lesz, alkalmat ad különféle elemek keverésére, ezáltal "az ötletek új szikramezőit gerjeszti"¹⁰⁵. Dürrenmatt történeti drámái közül az "Angyal szállt le Babilonba" a meseszerűbb, a "Nagy Romulus" a nyugodtabb, tökéletesebb. Ez négy szabályos felvonásával, világosan fejlődő cselekményével egyben a legkonzervatívabb, legszabványosabb. "Ha valaki, a szokástól eltérően, komoly travestiát írna hozzá: a jelenetek megcserélése nélkül egy klasszikus tragédiát kapna, idő s hely egységivel, éppen csak a hangot kellene komolyra fognia."¹⁰⁶

A "Romulus" világosan megmutatja, állapítja meg Németh László, amit már "A város" olvastakor sejteni lehetett, hogy Dürrenmatt nem annyira filozófus, mint inkább "burkolt moralista"¹⁰⁷. A Dürrenmatt-

¹⁰³ Uo. 1396. -- Nyilvánvalóan III alakjára és a saját forradalom utáni megszólalásának dilemmájára céloz a tanulmány szubjektív hangvételi első bekezdése: "Mint a legtöbb magyar olvasó, Dürrenmatt munkái közül én is 'Az öreg hölgy látogatása'-t ismertem meg elsőül. Noha nem színpadon láttam, nem is eredetiben olvastam, a darab állandóan ott járt az eszemben, s ami most már ritkán történik meg, szimbólumaival az életembe is belekapaszkodott: ami akkoriban velem s körülöttem történt, akaratlan is egyik hősenek sorsán át szemléltem." (Uo. 1390.) -- A Zachanassian-III dichotómiát felismeri, de egészen másképp interpretálja pár hónappal Németh előtt Gere Mária: "'A millimosnő látogatása' *csupán kétszemélyes darab*, csak a millimosnő és III szerepel benne - minden és mindenki más csak aláfestés, statisztéria. És ha még jobban végiggondoljuk, kiderül: épp a millimosnő szoborszerű keménységén, társadalmon kívül- és felülállásának szilárdságán kell a puha Illnek összezúzódnia." (Gere, i. m. 297.)

¹⁰⁴ Németh, i. m. 1396.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo. 1399.

¹⁰⁷ Uo.

komédiákban mindenütt nyomon követhető a moralista düh, legvonzóbb megjelenítése Akki az "Angyal szállt le Babilonba" című darabban. Németh László a koldusban korántsem az imperializmus elszabotálóját látja, mint Komlós János, hanem egy egyetemes emberi (s ki nem mondottan, de világosan érzékelhető módon az adott magyarországi helyzetre is vonatkoztatott) viselkedési forma megtestesítőjét:

"Ő Dürrenmattnak a legvonzóbb alakja: alkalmazkodik az élet hitványságához, közben azonban mindig valami magasabbat véd, bölcs ravaszsággal, de a hóhér szemébe néző elszántsággal is. Mért ragaszkodik Akki a kolduláshoz? Mert az egész világot akarja megtartani. Sokoldalú, több sorson s nemzedéken át formált humánuma nem nyughat bele, hogy a nebukadnezári állam gépkereke legyen. Makámái, melyek versnek is szépek, életprogramot adnak hasonló lelkeknek. A hatalmasok: hatalmasok, ezt hitvány dolog semmibe venni s fegyver nélkül szembeszállni velük. A hatalom mindent elvehet, asszonyod, lányod, még a bölcsesség is, csak ahhoz nem nyúl, akinek semmije sincsen. Az ember legyen hát szürke. Sompolyogjon be az együgyűség mezében, mint rabszolga, mulató cimbora a várba, tűrje el a szégyent s robbantsa belülről emberségével a falakat, mint a hóhérmézbe öltöző Akki, aki a lenyakazandó rabokat szélnek ereszti."¹⁰⁸

Tanulmánya záró részében Németh László még egyszer visszatér a műfaj kérdésére és a nemzetközi szakirodalomban pártját ritkító pontosságú prognózist ad Dürrenmatt további műfaji fejlődéséről. Elfogadja, amit az

¹⁰⁸ Uo. 1400. -- Egy 1974-ben a Tankönyvkiadónál megjelent terjedelmes elemzés szerzője békés és bölcs anarchistaként jellemzi a koldust és ezt tartja hangsúlyozandónak: "Akki önarckép. Éppúgy az író bohócsipkás-moralista álöltözete, mint Acdak 'bíró' Brecht 'Kaukázusi krétakőr'-ében." (Mész Lászlóné: Dráma a XX. században. Bp. 1974. 152.) Az Akki figurájába kódolt aktualitás, melyet Komlós és Németh egyformán érzékel, csak persze diametrálisan ellentétesen magyaráz, itt pusztán irodalomtörténeti tényné szelidül. -- Egy 1991-es esszé aztán egyetlen mondatba sűrít szinte mindent, ami addig megjelent a piacon: "Akki, az ártatlanság védenca pedig nem valami jámbor hős, hanem nyakas különálló (*ellenálló*), a szabadfoglalkozású művész megtestesítője." (Csillag Tibor: "Hataloműzötten és legyőzetlen". Dürrenmatt és négy színműve. - Stádium. 1. 1991. 109.)

író "A város" utószavában állít magáról, hogy tudniillik huszonharmadik és huszonhatodik éve között keletkezett elbeszélései csak a későbbi művek "Vorfeld"-jét képezik, de tévedésnek tartaná azt az elképzelést, "hogy ifjúkori keresései után a komédiában talált rá a maga műfajára s most már ebben várhatjuk további remekléseit. Dürrenmatt még mindig nincs negyven esztendő s nemcsak nagy kísérletező, aki minden művében mást próbál, de zsarnoki egyénisége ellenére nagy műfaji érzékkel megáldott író is, akinek minden műfaj a rendelkezésére áll s vérmérsékét s problémáit úgy kényszeríti rájuk, hogy titkos törvényeiken sem követ el erőszakot."¹⁰⁹ Ha kell, költő (a komédiáiba szűrt kórusok, himnuszok, makámák bizonyítják ezt), újabb elbeszélései, például "A baleset", mutatják, hogy jó epikus, s (bár Dürrenmatt tanulmánykötete még nem jutott el Magyarországra) "jegyzetei, az alakjai szájába adott elmélkedések, legfőképp pedig gondolkozásának fogalmi magassága: kiváló esszéíróra vall."¹¹⁰ Ekkor még Dürrenmatt maga sem sejtette, hát még a vele foglalkozó szakirodalom, hogy a hetvenes évek végétől éppen az esszé válik meghatározó műfajává.

Legvégül Németh László is fölteszi az obligát kérdést, mit profitál a magyar irodalmi köztudat a nyugati világban tevékenykedő Dürrenmattból, kell-e ő nekünk egyáltalán. Válasza nemcsak sokkalta differenciáltabb és kulturáltabb, mint legtöbb társának "Ceterum censeo"-ja, hanem egyúttal informál is a kritikák által rendre szemérmesen elhallgatott nem hivatalos Dürrenmatt-recepcióról:

"Más kérdés, hogy az ottani feltételek közt létrejött művek egy más feltételek közt élő társadalomba jutva nem okoznak-e ott olyan szellemi járványt, amely a művek vonzásával a létrehozó közérzetet is átragasztja. Hogy ez a veszély megvan, azt nem lehet tagadni. Nem harapódzott-e végig nálunk is Dürrenmatt hatása a bátor, eredeti művekre áhító olvasók egy részén, akik nem is igen nézhetek művei mélyére s csak a szokatlan hangot, az elsajátítható fölényt szerették meg benne. Az aggódók figyelmét két dologra szeretném felhívni. Egy szellemi ragály, ha olyan területre ér, ahol létrejöttek feltételei nincsenek meg: átalakul, az új feltételeknek megfelelően. Mivé lett a byronizmus nemcsak Puskinban, de a kelet-európai népek életében (gondoljunk Széchenyire) általában? Vagy hova tolódot a

¹⁰⁹ Németh, i. m. 1401.

¹¹⁰ Uo.

baudelaire-i hatás még az eléggé ráhangolt Adyban is? De ha ebben az esetben nem így volna, védekezhet-e egy egészségesebb társadalom halálos leheletű irodalmak ellen pusztá kerítéssel? Nem olyan művekkel kell-e védekeznie, amelyek a saját társadalmi feltételeiből sarjadnak s annak sugallatait, lehetőségeit váltják valóban győzelmes víziókra?"¹¹¹

3. Különc vagy forradalmár? (1961-1963)

1961-ben törik meg először Dürrenmatt 1957 óta egyenletesen fölfelé ívelő magyarországi népszerűségi görbéje. Újabb kötete nem jelenik meg, egyetlen színház programjába sem kerül Dürrenmatt-darab, az előző évekéhez hasonló tanulmánydömpingnek nyoma sincs, aki mondani akart valamit, az, úgy látszik, az első nagy nekibuzdulás során megtette. Ráadásul mintha a hatalomnak is elege lenne a váratlan Dürrenmatt-divatból, egyáltalán a polgári irodalom beszivárgásából: a "Nagyvilág"-féle nyitás talán egy kissé túl jól sikerült.

A rendszer által kreált, ám a teljes szellemi ellenőrzés híveinek szemében mindvégig gyanús "Nagyvilág" már 1958-ben bizalmatlanságot keltett magas helyen. Az emigrációban, londoni kiadási hellyel megjelenő "Irodalmi Ujság" mint "a magyar irodalmi élet egyik legfontosabb és legpozitívabb jelensége"-t¹¹² dicsérte a világirodalmi folyóiratot, amelyben, lám, minden kommentár nélkül helyet kaphat Kafka, Cocteau és Dürrenmatt. Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes parlamenti felszólalásban utasította vissza haladéktalanul a "fogadatlan prókátor" elismerését és felszólította a "Nagyvilág" szerkesztőit, keressék meg és javítsák ki "azokat a hibákat, amelyek miatt most az ellenség dicséri őket"¹¹³. Kijavították: észrevehetően több lett a magyarázó szöveg.

De még ez sem volt elég. Az MSZMP KB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség téziseiben, amelyeket a "Társadalmi Szemle" 1961 februári száma "Irodalomkritikánk néhány fogyatékosságáról"

¹¹¹ Uo. 1404.

¹¹² Asbóth Elemér: A szellemi folytonosság. A budapesti "Nagyvilág"-ról. - Irodalmi Ujság. 1958. március 1. 4.

¹¹³ Kállai Gyula: A szocialista kultúráért. Bp. 1958. 166.

címmel közöl,¹¹⁴ a polgári irodalommal szembeni nagyobb óvatosságra, nagyobb összetartásra int. A nyugati írók iránti szervilis tisztelet példaként (nevet ugyan nem említve) Hegedüs Géza "Nagyvilág"-beli Dürrenmatt-cikkének azt a mondatát hozza fel, hogy "szocialista író sem bélyegezte meg eddig ilyen végérvényesen a polgári kultúrát"¹¹⁵.

Hogy Hegedüs ominózus cikke egészen mást sugall, arról szó sem esik. Csak a kiragadott mondatra volt szükség az előre meghatározott tézisekhez? Hegedüssel valamilyen személyes számlát egyenlít ki az anoním szerző? Netán visszatásítónak tartja (tartják) a Dürrenmatthoz írt nyílt levél önhítt stílusát és/vagy ókonzervatív nézetrendszerét, de Hegedüs pozíciója olyan biztos, hogy emiatt támadhatatlan? Egyáltalán milyen kompetenciájú az MSZMP KB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség és kikből áll? Az bizonyos, hogy névtelensége már önmagában is a megfellebbezhetetlen kollektív bölcsesség látszatát kelti. A tézisek Hámos Györgynek "A milliomosnő látogatása"-ról a "Népszabadság"-ban megjelent színírálatát is megfeddik. Itt is a kritikus elleni személyes támadásról van szó, vagy Rényi Péternek akarják megmutatni, hogy azért ő sem mindenható? Vagy ő is tagja a grémiumnak? Esetleg ő a tézisek szerzője, s a "Népszabadság"-ra vonatkozó bírálat csupán álcázás? Alapos levéltári kutatásokkal ma már bizonyosan választ lehetne adni ezekre a kérdésekre - a korabeli olvasó tanácsalanságán ez mit sem változtat. Akár az MSZMP KB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalásáról is mintázhatta volna Dürrenmatt pár évvel később "A bukás" ("Der Sturz") című elbeszélést, amely egyébként csak a rendszerváltás után, 1990-ben jutott el a magyar olvasókhoz.¹¹⁶

¹¹⁴ Hasonló elvi állásfoglalások születtek a művelődéspolitikai alapelveiről, a népi írók kérdéséről, a nacionalizmus problémájáról és az irodalom helyzetéről.

¹¹⁵ Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség tézisei. - Társadalmi Szemle. 2. 1961. 63.

¹¹⁶ Arról nincs tudomásom, hogy a régi rendszer utolsó éveiben nálunk is szamizdatként körözték volna a Dürrenmatt 1964-es szovjetunióbeli látogatása után keletkezett elbeszélés anoním fordítását, amint az Lengyelországban történt. Vö.: Przybecki, i. m. 392.

A tézisek alapvető üzenete mindenesetre egyértelmű: tessék egy kicsit csinján bánni a hirtelen előkapart sok nyugati íróval, talán mégsem olyan jelentős az a híres-neves Dürrenmatt, ahogy egyesek képzelik, maradjunk csak meg szépen a szocialista realizmus bevált értékeinél. A "Nagyvilág" rögtön felfogja az üzenetben rejlő fenyegetést és védekező akcióba kezd: körkérdéssel fordul a szellemi élet vezető személyiségeihez, szerintük a polgári irodalomból milyen művek és szerzők megismerése gazdagíthatja a szocialista kultúrát - nyersebben fogalmazva, mondják meg ők (most, öt évvel a folyóirat beindítása után), kiket fordítson le a "Nagyvilág", tartásák ők a hátukat a pártközpont felé, ha ezek a tézisek netán kemény intézkedések előszelét jelentenék. Sorban érkeznek a válaszok a körkérdésre, ilyen felkérésre nem ildomos nem reagálni. A júniusi számban nyilatkozik Illyés Gyula, aki ismét (most már, véleményem szerint, nem menthetően) szóba hozza Dürrenmattot és a Magyarországon lassacskán ugyancsak ismertté váló Frischt, mint a pesszimizmust árasztó, a jövőt rettegeve néző irodalom jellegzetes képviselőit:

"Engem ezek a zord vagy cinikus borulátók voltaképpen megnyugtatnak. Minden hódolat a tehetségük nagyságának. A problémákhoz - a világhoz - való odaállás tekintetében azonban naív öcséinknek érzem őket. Mit félt egy-egy Dürrenmatt és Max Frisch a komor jövőtől? A szőnyeget a padlón, az olajfestményeit a falon. Mi, akik alól és körül több alkalommal eltűnt a szőnyeg és az olajfestmény, vagy még hozzánk sem társult, tudjuk, nem ez az, amitől ijedezni tanácsos.

[...]

Nem helyeslem Dürrenmatt világképét; elutasítom Max Frisch munkás-ábrázolását; idegen tőlem az egész Kafka-tanítvány-tábor életérzése; idegen alapjában véve Ionescoé, Becketté, Osborne-é, Genet-é, Marceau-é, hogy csak a ma divatos színműírók közül soroljam a példát.

De úgynevezett kultúr-szomjam, hogy ezt könyvről könyvre megállapítsam. Ahítom az olvasásukat, ha csak húsz oldal erejéig is."¹¹⁷

¹¹⁷ Polgári irodalom - szocialista kultúra. - Nagyvilág. 6. 1961. 915. -- Illyéshez hasonló pausál módon sorolják Dürrenmattot és Frischt a Kafka-tanítványok közé az irodalomirányítás legfőbb köreiben is. A Kiadói Főigazgatóság két vezető munkatársának 1963. május 18-án kelt, Joyce, Musil és Kafka magyar kiadásának lehetőségeit mérlegelő feljegyzése szerint Joyce-t nem érdemes megjelentetni, mert 1947-ben már volt egy

Még élesebb Dürrenmatt-ellenes hangot üt meg a "Jelenkor" 1962 februári számában E. Fehér Pál, még arról sem véve tudomást, hogy az író csak nyelve és nem nemzeti hovatarozása szerint német: "Tragikus magány-érzést fejez ki Dürrenmatt [...] megvesztegető művészi erővel, de egyáltalán nem elfogadhatóan. Nem a jövő elismerését várjuk tőle, hanem, hogy túl a harc germán ízű kultuszán (nem tehetek róla és senki nem tehet róla, ha a német író tollából különleges értelme és súlya van ennek az életfelfogásnak) értelmet lásson a harcban. Az áldozatot csak a cél, a szükséges humánus cél igazolhatja: a küzdés értelmetlenségében látni valamilyen nagyszerűséget, a szerző szándékaitól függetlenül - kísérteties párhuzamokat idéz."¹¹⁸

Dürrenmatt legpozitívabb figurájának a kritikus Akkit tartja, ám vele is vitába kell szállni, az ő állítólagos érdemeit sem ismerheti el. Ennek az "elviselhetetlenül borzalmas" figurának ugyanis semmilyen vonatkozásban, kivált a jövőről nincs konkrét elképzelése, "a napi megélhetés, mint bölcsnek tetsző epikureus elv kielégíti"¹¹⁹. Dürrenmatt egyszerűen becsapja az olvasót, amikor elhitei vele, hogy Akki és "Nebi" egymás ellentétei; valójában örök célok és eszmények ürügyén mindketten az értelmetlenséget hirdetik.

kötete; "A tulajdonságok nélküli ember"-t "rendkívül nehézkes (tegyük hozzá: pongyola) nyelvezete miatt legfeljebb néhány tucat ember olvasta eredetiben", fölösleges lefordítani; Kafkáról ellenben el kellene gondolkozni kissé, hiszen "a csehck már nemzeti írójuknak tekintik, az NDK-ban sorozatszerűen adták ki valamennyi művét", és a "nyugati irodalomra rendkívül nagy hatást gyakorol[,] egyes íróknál ezzel mi is lépten-nyomon találkozunk (Dürrenmatt, Frisch és mások)". (Bakcsi György/Tóth Gyula: Feljegyzés Köpeczi elvtársnak. Bp., 1963. május 18. - Írók pórázon. Bp. 1992. 216.) -- Főleg Frisch esetében volna tanulságos megtudni, mire alapozták ezt a "rendkívül nagy hatást".

¹¹⁸ E. Fehér Pál: Jegyzet Dürrenmatttról. - Jelenkor. 2. 1962. 253. -- Talán Dürrenmattnak "A nagy Romulus"-hoz írt utószava téveszthette meg, mely így kezdődik: "Súlyos komédia, bárha látszatra könnyű. Hivatásos német irodalmár [az eredetiben: Germanist] nem tud vele mit kezdeni." (Dürrenmatt utószava. - Nagyvilág. 1. 1960. 77.)

¹¹⁹ E. Fehér, i. m. 252.

A méltatlanul nagyra tartott író tehát, mindent egybevetve, "dekomponált egyéniség, aki önnön valóságát a szigorú formai fegyelem látszatával leplezi el. [...] Nálunk sokan a nyugati világ leleplező lelkiismeretének szerepét emlegetik Dürrenmatt-tal kapcsolatban, holott amit ő csinál, az nem leleplezés, vagy ha úgy tetszik: nem cselekvés, hanem állapot. [...] Egyszerűen szenved és fájdalmát cinikus mosoly kíséretében csak önmaga számára teszi tudomásul vehetővé."¹²⁰

A megsemmisítő szándékú írás mindenesetre tartalmaz két érdekes asszociációt. A küzdés mint öncél vállalásában E. Fehér Madách-csal rokonítja Dürrenmattot,¹²¹ s párhuzamot lát közte és József Attila között,¹²² mondván, "a felbomló kapitalizmus kettős malomköve között könyörtelenül őrlődő ember kiáltását"¹²³ hallatja mind a kettő - csak épp Dürrenmatt egy cinikus fintor kíséretében kiiktatja a boldogságot a történelemből.

Friedrich Dürrenmatt, a haladó magyar írók "naív öccse", efféle filippikákkal mindenesetre ekkor már nem üzhető ki irodalmi köztudatunkból. Erre utal, hogy mostantól fogva szinte nincs olyan átfogó esztétikai, színházelméleti tanulmány, amelyben ne hivatkoznának rá. Kiss Lajos a polgári világnézetet hasonlítja Dürrenmatt vonatához, amely "gondviselés nélkül rohan a maga pályáján, s immár a sötét alagútba futott, amelynek nem akar vége szakadni"¹²⁴. Fehér Ferenc arra mutat rá, hogy a nyugati világ drámairodalmában elsikkad a tragikum, s ennek iskolapéldáját az "Ötödik Frank" befejezésében, Ottília feloldozásában látja.¹²⁵ Tímár György számára "A baleset" és "Az öreg hölgy látogatása" a

¹²⁰ Uo. 253.

¹²¹ A madáchi párhuzamot már Tóth Sándor megpendíti 1960-ban: "Dürrenmatt hősei gigantikus általánosítások vegyületéből valók és ezért nagyon hasonlítanak az Ember tragédiája madáchi hőseihez, akiknek konkrét élete elvész alakjuk filozófiai jelentősége mögött." (Tóth, i. m. 766)

¹²² A József Attila-asszociáció sem teljesen új, Bizám Lenke már 1959-ben felveti. (Bizám Lenke: Rövid lírai ars critica-féle. - Élet és Irodalom. 1959. július 10.)

¹²³ E. Fehér, i. m. 252.

¹²⁴ Kiss Lajos: Modernizmus, formakultúra, korszerűség. - Kortárs. 8. 1960. 231.

¹²⁵ Fehér Ferenc: A tragikum elsikkasztása. - Valóság. 8. 1964. 33.

polgári önhipokrizis legjobb irodalmi kifejezése.¹²⁶ Barta Jánosnak a modern dráma formabontó tendenciáiról szóló fejtegetéseiben¹²⁷ ugyanúgy koronatanú Dürrenmatt, mint Ungvári Tamásnak az eltűnt tragédiával foglalkozó eszmefuttatásában¹²⁸, Sz. Szántó Juditnak a Színháztudományi Intézet kiadta "Valóság és dráma" című tanulmánykötetében¹²⁹ és Czímer Józsefnek a Magvetőnél megjelent "A huszadik század dramaturgiai irányzatai nyugaton" című könyvében¹³⁰.

A Színháztudományi Intézet, a Dürrenmatt körüli elméleti tisztánlátást elősegítendő, 1963-ban megjelenteti magyarul a "Színházi problémák" című tanulmánykötetet. A szerény külsejű, csak szakmai körökhöz eljutó könyvhöz a fordító, Almási Miklós ír előszót, amely a nagyközönség számára a szerző 1967-es önálló tanulmánykötetében lesz hozzáférhető. Bevezetésül Almási azt a divatos kérdést teszi fel, a dekadenciába sorolandó külön-c Dürrenmatt avagy nagy forradalmár. Egyik sem, adja meg rögtön a választ, hanem polgári talajon álló, az általános emberi jobbatakarás által vezérelt "kereső művész, s talán legnagyobb érdeme a becstületes szókimondás"¹³¹.

Drámaírói művészetének nagyobbik felét, kivált a parabola-dráma technikáját és stílusát Dürrenmatt Almási Miklós szerint Brechtől tanulta. Darabjait szimbolikussá változtatott környezetbe helyezi, figuráit marionettként kezeli, a problémákra koncentrálnak. "Csak annyira engedi alakjait konkrét korok ruhájába öltözni, amennyi elég ahhoz, hogy magunkra, saját problémáinkra ismerjünk."¹³² Mindazonáltal - ellentétben Brechtel - odáig viszi az anyagtalanítást, hogy darabjai már kétértelművé

¹²⁶ Tímár György: Önhipokrizis és lélekrajz. - Uj Irás. 12. 1965. 84-91.

¹²⁷ Barta János: Bontsd a formát... Gondolatok a modern drámáról. - Alföld. 3. 1962. 98-110.

¹²⁸ Ungvári Tamás: Az eltűnt tragédia nyomában. - U. T.: Az eltűnt személyiség nyomában. Bp. 1966. 148-164.

¹²⁹ Sz. Szántó Judit: Valóság és dráma Nyugaton. Színházi tanulmányok. Bp. 1962.

¹³⁰ Czímer József: A huszadik század dramaturgiai irányzatai nyugaton. Budapest 1963.

¹³¹ Almási Miklós: Világkép két világ között. - A. M.: Ellipszis. Bp. 1967. 186.

¹³² Uo. 189.

válnak. Legsúlyosabb egyéniségeit bohócruhába öltözteti; komédiái az ötletek dramaturgiájára épülnek. Soha nem állóképet akar adni, hanem a kialakulás útját kívánja rekonstruálni, például "Az öreg hölgy látogatásában" azt, miként születik meg (a modern kapitalizmusban) a kollektív felelőtlenség.

Hogy miért kell bohócsipka a világ leleplezéséhez? Nem azért, mintha már nem lennének tragikus hősök, amint Dürrenmatt állítja, hanem mert korunkban a tragédia ellen dolgozó, a tragikomédiának kedvező tendencia érvényesül. A múlt század még a melodráma korszaka volt, amely üressé és bombasztikussá vált, mert szerzői a teátrális hatás kedvéért eltekintettek jellemről, lélekrajztól, emberi konfliktusoktól. Shaw volt az, aki felrobbantotta ezt a stílust, leleplezte az áltragédiákat és megteremtette a "hazugság komédiáját"¹³³. Dürrenmatt vele szemben igazságot igyekszik szolgáltatni az élet tragikus elemeinek is. "Nem igazi komédiáiról: nevéte mélyén valami mély szomorúság rejlik. [...] Ezért sziporkázó eszközeivel a komédia látszatába csomagolja hőseit, s így meg tudja menteni tragikus mozzanataikat."¹³⁴ A néző számára épp ez a felfedezés teremt izgalmas élményt.

"Prédikátor gyermeke volt, s mikor felnőtt, nem akart prédikátor lenni. Talán ezért is áll olyan közel hozzá az irónia, a szatíra és a groteszk. És mégis prédikátor lett: legjobb műveiben a *bátor emberek dicséretét* hirdeti [...]"¹³⁵ Ezeknek az embereknek a számára a bátorság egyfajta végzet, nem a közvetlen eredmény reményében állnak helyt, hanem azért, mert "aki ember akar maradni, annak helyt kell állnia, emberségének ez lehet egyetlen jutalma."¹³⁶ Dürrenmatt tehát "valahogy hisz egy újfajta schilleri *esztétikai nevelésben*"¹³⁷. Ugyanakkor általánosságban kételkedik a világ megváltoztathatóságában, a forradalmak például szerinte csak rontanak az emberiség helyzetén. Am ha mindenki megteszi a magáét, mindenki helytáll, akkor talán mégsem vész el végleg a világ, sugárzik Dürrenmatt művészetéből, s éppen ez az, amiért közel érezzük magunkhoz.

¹³³ Uo. 196.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo. 197.

¹³⁶ Uo. 198-199.

¹³⁷ Uo. 199.

Tanulmányának 1967-es kiadását Almási a "Hogyan lesz egy író 'klasszikus'?"¹³⁸ című rövid eszmefuttatással zárja. "Mintha a maradandóság fordított arányban állna a pillanatnyi hatás varázsával"¹³⁹, állapítja meg, s ennek okát a dürrenmatti tézisdrámában látja. A tézisek ugyanis nagyrészt időhöz, aktualitáshoz kötődnek, mint például "A fizikusok" esetében, amely "rövid néhány év feszültség-elemeit formálta tézissé: a karib-tengeri válságot megelőző atom- és félelem-egyensúly konfliktusát vitte színre. Akkor néhány évre szinte profetikusként bizonyult, de épp ezért a Kennedy-korszak múltával veszített is elevenségéből. 'Zeitstück' lett belőle, kiváló képességekkel rendelkező, nagyszerű technikájú aktuális darab. [...] Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Dürrenmatt darabjai elavultak, csupán annyit, hogy ezeknek a műveknek profetikus feszültsége, intellektuális izgalma veszített varázsából, a bemutatót követő nagy elevenségéből."¹⁴⁰

Dürrenmatt ismertsége a nagyközönség körében mindeközben egyre nő. A rádió is intenzíven bekapcsolódik a népszerűsítésbe. A "Herkules és Augiász istállója" című hangjátékot 1962 végén a Rádiószínház kísérleti adásaként, késő este, Várkonyi Zoltán rendezésében, Ungvári Tamás "világos, eligazító bevezető"-jével¹⁴¹ a Kossuth adó közvetíti, egy félévre rá megismétlik az URH-n (melyet akkor még nem Bartóknak, még csak nem

¹³⁸ Uo. 201.

¹³⁹ Uo. 202.

¹⁴⁰ Uo. 203. -- Hogy mennyire jogos épp "A fizikusok" kapcsán az aktualitáshoz való kötődést emlegetni, azt mutatja a következő tény: a darabot jó évtizednyi Csipkerózsika-álom után a nyolcvanas évek első felében veszik elő újra a német nyelvterület színházai (az 1982/83-as és az 1983/84-es szezonban ez a leggyakrabban játszott darab), épp akkor, amikor a legerősebbek a békemozgalmak. A német újraegyesítést követően viszont szinte teljesen elfeledkeznek róla, ugyanakkor fölkapják "Az öreg hölgy látogatásá"-t, rendre úgy, hogy Güllen jelképezze az NDK-t, Claire pedig az ifjúsága színterére visszatért, gyors meggazdagodást ígérő nyugati tőkét.

¹⁴¹ Lukácsy András: Dürrenmatt, későn este. - Élet és Irodalom. 52. 1962. 6. -- Vö. uo.: "Helyesen teszi a rádió, ha [...] előjáróban világosan leszögezi a maga álláspontját, éppen hogy a közönség véleményformálásához szilárd elvi alapokon nyugvó támogatást nyújtson."

is 3. programnak hívnak). 1963 végén az "Éjszakai párbeszéd" kerül adásba, kissé megijesztve a kritikust, aki úgy látja, Dürrenmatt a hangjátékban végleges ítéletet mond mindenfajta parancsuralmi berendezkedés fölött, de nem konkretizálja, mire gondol, ez pedig csorbítja az ítélet életét (s még a végén félreérti valaki).¹⁴²

Ujabb Dürrenmatt-fordítások látnak napvilágot. Az Európa 1963-as Dürrenmatt-kötete az "Ötödik Frank" című drámát és a "Stranitzky és a nemzeti hős" című hangjátékot ismerteti meg a közönséggel, a "Késő őszi esti órán"-t pedig egy "24 izgalmas novellá"-t tartalmazó antológiába veszik fel.

Az "Ötödik Frank"-ot be is mutatja a Petőfi Színház. A kritika nem állítja magát azzal az illúzióval, hogy Dürrenmatt antikapitalista álláspontja végre rigorózusabbá válik és ezáltal a szocialista világszemlélethez közelít.¹⁴³ Demeter Imre szerint Dürrenmatt pesszimizmusa ebben a műben nihilbe téved,¹⁴⁴ Nagy Péter pedig arra figyelmeztet, hogy "a Frank-bankházban még mutatóban sincs tisztességes ember, csak koncepció és képesség dolgában különböznek egymástól a gazemberek; s aki kívül van: a gyáros, az órásmester, sőt a pincér és a két munkanélküli munkás nem valamilyen más világot (vagy lehetőséget vagy vágyat vagy titkos reményt) képviselnek, hanem potenciális konkurrencsei vagy elszánt szövetségesei a bankháznak és módszereinek"¹⁴⁵. Gábor György a bankoperában dramaturgiai kivetnivalót talál. A darab művészi hitelét kéri számon a szerzőn, a képtelenség is megköveteli a maga

¹⁴² Lukácsy András: A hóhér panaszkodik. In: Élet és Irodalom. 51. 1963. 10.

¹⁴³ Egyedül Rajk András pedzegeti, hogy Dürrenmatt "szinte a marxista világlátás pontosságával ismeri fel társadalmának kegyetlenségét, erkölcstelenségét és tarthatatlanságát", de hát hiába, ha egyszer nem ismeri fel a dolgok dialektikáját és ezért nincs elképzelése azok megoldásáról. (Rajk András: Ötödik Frank. Dürrenmatt-bemutató a Petőfi Színházban. - Népszava. 1963. szeptember 22. 7.)

¹⁴⁴ Demeter Imre: Ötödik Frank. Dürrenmatt-premier a Petőfi Színházban. - Film Színház Muzsika. 1963. szeptember 27. 6.

¹⁴⁵ Nagy Péter: Ötödik Frank. Dürrenmatt "magánbankoperája" a Petőfi Színházban. - N. P.: Két évad és ami megelőzte. Bp. 1966. 207.

logikáját, márpedig ezt Dürrenmatt rendre megsérti,¹⁴⁶ "s ez a hihető valótlanságból visszazökkent minket a hihetetlen valóságba"¹⁴⁷. A darabból a kritikák leginkább még Paul Burkhardnak a hibákat és fogyatékoságokat jótékonyan elfedő zenéjét emelik ki, azt is csak módjával: "Jó stílusérzékkel Kurt Weill nyomában marad, annyival olcsítva csak a nagy előd hangvételét és módszereit, amennyivel Dürrenmatt is Brecht mögött marad jelentőségben és horderőben."¹⁴⁸

A Dürrenmatt-lázgörbe újabb fellendülésében döntő szerepe van "A fizikusok" megjelenésének a "Nagyvilág" 1962 októberi számában, azaz alig több mint fél évvel az 1962. február 21-i zürichi ősbemutató után. Fáy Árpád előszava ezúttal is a korábról már ismert elánnal próbálja ideológiailag értékelni az optimistának valóban aligha nevezhető darabot: tarthatatlan a benne képviselt semlegesség- és szabadságideál, abszolút egyéni szabadság nem létezik, hamis a két nagy hatalom egyformán pokoli beállítása, a két erő nem azonos, az egyik a múlt, a másik a jövő, maga a dráma logikája is rácsúfol Dürrenmattira azáltal, hogy az imperializmus végső állomását jelentő fasizmus kaparintja meg a kutatás eredményeit. Az olvasó, ha komolyan venné az előszót, már azt sem értené, miért kell egyáltalán lefordítani egy ennyire elhibázott munkát. Az óvintézkedések azonban nem állnak meg az előszónál. A biztonság kedvéért a fordítás Möbius és Einstein, a szovjet ügynök párbeszédéből is kihagy egy a pártra vonatkozó kulcsfontosságú passzust, az idézetben kurzívan szedett mondatokat:

¹⁴⁶ "Miért jut csődbe a bank ennyi gyilkosság ellenére? És mire való a sok gyilkosság, ha amúgy sem látják hasznát? A haldokló Böckmann cégvezetőt megölik, hogy ne gyónhassa meg papnak a bűncit és el ne árulhassa őket; ugyanakkor egyik kollégája nyíltan hangoztatja mindannyiuk előtt, hogy pszichoanalitikushoz jár. Végül pedig az sem érhető, hogy ennek a gengszterbandának voltaképpen mért nő - Ottilia, vagyis Frankné - a spiritus rectora." (Gábor György: Két svájci színdarabról. - Nagyvilág. 12. 1963. 1909) -- Az utóbbi kérdésre frappáns választ ad a "Muzsika" hasábjain Pernye András: "V. Frank felesége kétségkívül Shakespeare Lady Macbethjének 'köpenyéből jött ki'." (Pernye András: Dürrenmatt: Ötödik Frank. - Muzsika. 11. 1963. 42.)

¹⁴⁷ Gábor, i. m. 1909.

¹⁴⁸ Nagy, i. m. 208.

"MÖBIUS: Joseph Eisler, maga hatalmi politikát üz. Ehhez persze hatalom kell. A maga kezében van ez a hatalom?"

EINSTEIN: Maga félreért engem, Möbius. Az én hatalmi politikámnak éppen az a lényege, hogy egyéni hatalmamról *egy párt javára* lemondtam...

MÖBIUS: *Tudja ezt a pártot felelőssége tudatában irányítani vagy ki van téve annak a veszélynek, hogy a párt irányítja magát?*

EINSTEIN: *Möbius! Hát ez nevetséges. Persze hogy legföljebb csak remélhetem, hogy a párt megfogadja a tanácsaimat. Remény nélkül nincs politikai tartás.*

MÖBIUS: No és szabadok legalább a maguk fizikusai?

EINSTEIN: Mivel ők is a honvédelem számára...

MÖBIUS: Sajátságos.¹⁴⁹

¹⁴⁹ F. D.: Fizikusok. - Nagyvilág. 10. 1962. 1525. -- Az ominózus részlet a fordítás alapját képező kiadásban így hangzik: "MÖBIUS: Joseph Eisler, Sie treiben Machtpolitik. Dazu gehört jedoch Macht. Besitzen Sie die?"

EINSTEIN: Sie mißverstehen mich, Möbius. Meine Machtpolitik besteht darin, daß ich zugunsten einer Partei auf meine Macht verzichtet habe.

MÖBIUS: Können Sie die Partei im Sinne Ihrer Verantwortung lenken oder laufen Sie Gefahr, von der Partei gelenkt zu werden?

EINSTEIN: Möbius! Das ist doch lächerlich. Ich kann natürlich nur hoffen, die Partei befolge meine Ratschläge, mehr nicht. Ohne Hoffnung gibt es nun einmal keine politische Haltung.

MÖBIUS: Sind wenigstens Ihre Physiker frei?

EINSTEIN: Da auch sie für die Landesverteidigung..."

(F. D.: Die Physiker. Zürich 1962. 60.)

Fáy fordítási manipulációjára az emigrációban élő Méray Tibor éles hangú cikkben hívja föl a figyelmet. (Méray Tibor: Die verstümmelten "Physiker". In Ungarn sind auch die Übersetzer nicht frei. - Der Literat. 3. 1963. 27.) A cikk egyébként a "Nagyvilág"-beli közlés bevezetőjének valóban együgyű tendenciózusságát veszi célba, a fentén kívül más fordítási anomáliát nem említ, bár felfigyelhetett volna arra is, hogy az 1507. lapon kimaradt Möbiustól "A világűrutazóknak énelckendő salamoni zsoltár" (a fordító nyilvánvalóan nem fogta föl, hogy Dürrenmatt Gagarin űrutazása előtt tiszteleg vele), hogy Fáy szinte minden bibliai idézettel gondban van és

A darab témája - amint Almási Miklós fentebb idézett megjegyzése már utalt rá - mindazonáltal őszintén felbolygatja a kedélyeket: a berlini és a kubai válság után újra elhidegültek a nemzetközi kapcsolatok, a háború veszélye megint megerősödött, és mindenkinek el kell gondolkoznia azon, hogy egy esetleges összeütközésben az emberiség aligha úszná meg az atombomba beláthatatlan következményekkel járó bevetését.

Igen jellemző az a vitaest, amelyet a Központi Fizikai Kutatóintézet KISZ-szervezete rendez a darabról. 35-40 fiatal munkatárs beszélget Fáy Arpád vezetésével nagy odaadással és komolysággal a "nyolcvankilós fejadagról" (az emberiségre ebben az időben személyenként 80 kg TNT-nek megfelelő robbanóanyag jut), arról, mi a helyes tudósi magatartás, mennyire felelős a kutató felismeréseinek utóéletéért, elképzelhető-e a kutatás olyan abszolút szabadsága, amilyenről Möbius álmodozik. A szélsőségekbe tévedőket a közösség meggyőzi a helyes állásponttól, a bölcsen háttérbe húzódó párttikár elégedetten regisztrálja a hallottakat, tudjuk meg az "Élet és Irodalom" beszámolójából.¹⁵⁰

4. Utón Kafkától Gorkijig (1964-1965)

Kálmán László "Dürrenmatt Magyarországon" című disszertációját 1963 végén annak tudatában zárja, hogy Dürrenmatt elért itteni népszerűsége csúcsára, a hazai közönség szemében ő a kortárs nyugati irodalom egyik legjelentősebb képviselője, szellemi körök biztos vitatémája. A reputációnak nemzetközi megerősítést ad, hogy a szocialista országok drámaíróinak 1963 novemberi budapesti kongresszusán a résztvevők csaknem egyhangúlag úgy nyilatkoznak: "A szocialista dráma ebben a pillantban nem tud felmutatni olyan kimagasló alkotásokat, mint a haladó

hogy egy Newton-Einstein párbeszédéből - "Neunzehnhundertfünfzig verschollen." "Freiwillig." (F. D.: Die Physiker. 60.) - épp a szovjet ügynök árulkodó válaszát hagyja ki. -- "A fizikusok" későbbi, Ungvári Tamás-féle magyar változata valamennyi fent említett hiányosságot kiküszöböli.

¹⁵⁰ E. M.: A "fizikusok" és a fizikusok. Fiatal kutatók vitája Dürrenmatttól. - Élet és Irodalom. 50. 1962. 11. -- A fizikus szakmában mindmáig szinte kötelező olvasmánynak számít Dürrenmatt darabja. Egy ötven év körüli, fizikus végzettségű köztisztviselőtől hallottam az anekdotát, hogy aki nem olvasta "A fizikusok"-at és nem tud bridzselni, annak nem is adnak diplomát.

polgári kritikai dráma Dürrenmatt műveiben."¹⁵¹ Már magyar követői is akadnak Dürrenmattnak, magyarázza Kálmán: Örsi Ferenc "Epeiosz-akció" című tévéjáték-forgatókönyve ugyanúgy Dürrenmatt-hatást mutat, mint Bertha Bulcsu "A 4321. percben" című elbeszélése. Háy Gyula egyértelműen "Romulus"-ihlette, 1960-1961-ben keletkezett, de csak 1964-ben publikált "A ló" című történelmi komédiáját, melyre a hatáselemzés legalább ilyen joggal kiterjeszhető volna, Kálmán még nem ismerheti.

Hamarosan vers is születik Dürrenmattról. Pákolitz Istvánnak a svájci író szájába adott, ritmikus prózában készült monológja az illúziótlan ember szava. A mű csak fíntor a világra, mondja, a történelem vitustánc, az ember vadállat maradt. A vers ezekkel a vallomásszerű, a dürrenmatti biográfiában való jártasságról árulkodó sorokkal zárul:

"mert önmagamnak önmagam sem vagyok menedéke
minden
mindenki idegen
de játszik mintha élne
Kiprédikálnám vétkeim
ha véték amit tettem
ágálnak kripli krisztusok tucatszámra helyettem
A világ sorsa nem riaszt
a magamét se győzőm
s a halál feni rám fogát
egyetlen ismerősöm."¹⁵²

1964-ben magyar Dürrenmatt-kötet nem jelenik meg, bemutatója sincs, még a "Nagyvilág" is hallgat róla. A vele foglalkozó tanulmányok közül csupán két, egyaránt a lakonikus "Dürrenmatt" címet viselő munka érdemel említést, az egyik a "Vigilia" februári, a másik a "Kritika" júliusi számában jelenik meg. Közös bennük, hogy újra az író világképének átfogó elemzésére vállalkoznak, szinte ellenképei azonban egymásnak azáltal,

¹⁵¹ Zay László: A mai dráma holnapjáról. - Magyar Nemzet. 1963. december 1. -- Csak Kranzov bolgár író és Hrapcsenko szovjet kritikus nem osztja a véleményt.

¹⁵² Pákolitz István: Dürrenmatt magánbeszéde. - P. I.: Messzenézó. Bp. 1965.

hogy Taxner Ernő gondolkodási rendszerének fixpontja a katolicizmus, Forgács Lászlóé pedig a marxizmus a szó ekkor használatos értelmében. Taxner ugyan keresztény szellemű írónak tekinti Dürrenmattot, de hiányolja nála a határozott állásfoglalást.¹⁵³ Forgács többek között azt próbálja bizonyítani, hogy Dürrenmatt életműve két részre bomlik. Az értéktelenebb részt (ide sorolja Dürrenmatt írásainak túlnyomó többségét) harmadikutas illúziók teszik vitathatóvá. Nagy alkotás ezzel szemben "A baleset" és kivált "Az öreg hölgy látogatása", amelyben egyfajta plebejus humanizmus dominál.

Forgács eszmefuttatását az alábbi, mai szemmel némi derű nélkül aligha olvasható patetikus sorok zárják: "Az öreg hölgy látogatását' megköltő Dürrenmatt mondta ki az élő világirodalomban azt az igazságot, hogy a 'jóléti államok' gazdasági csodája mögött ott fészkel a milliárdosok embertelensége; a 'népi kapitalizmus' szemfényvesztő ideológiája mögött a tömegek soha nem tapasztalt megszedítése. E művében hajlik egybe a mai polgári lét képtelenségének felismerése és a groteszk ellentmondások tragikomikus ábrázolása. S ezzel a művészi hódítással elhatározó nagy lépést tett előre a modern irodalom Kafkától Gorkijig vezető útján."¹⁵⁴

Egészen más jellegű írást jelentet meg Dürrenmattról a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője, az író és esszéista Illés Endre a "Népszabadság"-ban.¹⁵⁵ A glossza "Az öreg hölgy látogatása"-nak botrányos amerikai megfilmesítésére reagál. Illés, aki az esetről a sajtóból értesült és magát a filmet nem látta, igen határozott véleményt mond: Dürrenmattnak nehéz lesz visszaküzdenie magát arra az erkölcsi magaslatra, amelyről nagy műveiben az olvasóra tekint, ha hajlandó volt magát, illetve legjobb alkotását elvtelenül eladni Hollywoodnak. A cikk elsősorban azért érdekes, mert jelzi azt az okozati összefüggést, amelyet a magyar irodalmi közvélemény a nyugatiaknál mindig is nyomatékosabban vélt látni a szerző moralitása és a mű hitele között.¹⁵⁶

¹⁵³ Taxner Ernő: Dürrenmatt. - Vigília. 2. 1964. 83-94.

¹⁵⁴ Forgács László: Dürrenmatt. - Kritika. 7. 1964. 24.

¹⁵⁵ Illés Endre: Egy öreg hölgyről, egy költőről és a fattyúsorról. - Népszabadság. 1965. február 27. 8-9.

¹⁵⁶ Amikor pár éve úgy tűnt, előfordulhat, hogy Petőfi nem a csatamezőn halt meg, hanem valahol messze Oroszországban, a barguzini postamester lányának élettársaként, s én egy irodalmárokból álló társaságban azt

Illés ügyesen poentírozott tárcájával többé-kevésbé egyidejűleg újra megjelenik a darab az Európa kiadónál Fáy Arpád fordításában, most már természetesen a végleges magyar címmel, mint "Az öreg hölgy látogatása". A Rádiószínház játssza a "Stranitzky és a nemzeti hős" című hangjátékot (általános ekkoriban az érdeklődés a műfaj iránt), "A gyanú"-t az ifjú színész, Lukács Sándor fordítja és dramatizálja a rádió számára. 1965-ben végre lehetővé válik "A fizikusok" bemutatója is, rögtön két helyen, a Vígszínházban, ott, ahonnan "Az öreg hölgy látogatása" elindult meghódítani Magyarországot, és a miskolci Nemzeti Színházban.

De miért kellett három évet várnia a színrevitelre annak a műnek, amely 1962-ben a "Nagyvilág"-publikáción kívül - másik fordításban - a Színháztudományi Intézet kiadásában is megjelent és eleven visszhangot keltett? Ne látott volna az ország egyetlen rendezője sem fantáziát a remekül megírt, nagyszerű szereplehetőségeket kínáló darabban? Dchogynem. Komor István, a szegedi Nemzeti Színház főrendezője felháborodottan nyilatkozza 1963 végén a helyi egyetemi lapnak,¹⁵⁷ hogy ő bizony szívesen bemutatná, ha a minisztérium színpadra engedné.

Kálmán Lászlónak a nyilatkozatot idéző disszertációjából kitűnik, a fő probléma az volt, lehet-e, s ha igen, hogyan, színpadon megjelentetni egy szovjet ügynököt (mert hiszen a három fizikus egyike az) és miként lehet élett venni Dürrenmatt ideológiailag elfogadhatatlan nézeteinek. A minisztérium álláspontja érthető, magyarázza a rendszer logikájába jól beleérező disszertáns, hiszen a "Nagyvilág", a darabot közölve, "megfelelő kommentárban fejtette ki a szerző téves nézetét a két hatalom azonos infernalitásáról és az egyéni szabadság idealista tévedéséről"¹⁵⁸, a színpadon viszont ez lehetetlen. Mégis jó volna, folytatja Kálmán, ha bemutatnák a darabot, melyet legtöbb szocialista kritikusa itthon és külföldön Dürrenmatt legjobb színműveként tart számon, hiszen "amit a fordító megtehet a kommentárban, azt a rendező is megteheti a rendezésen keresztül"¹⁵⁹. És itt következik a fiatal bölcsész meghatóan naív, a

bátorkodtam mondani, hogy nem baj, a művei akkor is ugyanazok maradnak, mindenki lehurrogott: az már nem lenne ugyanaz.

¹⁵⁷ Németh Ferenc: Komor István nyilatkozata a modernségről és a közönségről. - Szegedi Egyetem. 1963. december 10.

¹⁵⁸ Kálmán, i. m. 68.

¹⁵⁹ Uo. 69.

korszakra olyannyira jellemző kompromisszumos javaslata a nyíltan persze ki nem mondott "a káposzta is megmaradjon, a kecske is jóllakjék" mottó jegyében:

"Valami csekély különbséget a szovjet ügynök javára magából a darabból is ki lehet olvasni. A darab második felében Kilton, az amerikai ügynök veszi elő először a revolverét, ő az agresszívabb, Eisler csak védekezik. A végén is Eisler, a szovjet ügynök mondja ki először: 'Én tisztességes ember vagyok, itt maradok.' Mindez nem sok, de mégis valami, amin el lehet indulni. Színészi játékban és rendezésben ennek még nagyobb hangsúlyt lehetne adni, anélkül természetesen, hogy az meghamisítaná a darabot. Ugyanakkor az a tény, hogy végül is a fizikai felfedezés titkát egy fasiszta hatalom kaparintja kézhez, tehát, hogy a világ veszélyeztetettsége honnan várható, szintén nagyobb nyomatékot kell, hogy kapjon. Azt a gondolatot is jól ki kellene hangsúlyozni, hogy aki a kapitalizmus és a kommunizmus viszályában nem áll a szocializmus mellé, az ezzel a fasiszmus malmára hajtja a vizet. Ilyen rendezői felfogás érvényesítése mellett úgy véljük, hogy A fizikusok [...] talán mégis előadható volna. Mindenesetre ajánlatos volna azonban először a moszkvai előadás szovjet kritikai visszhangját, valamint a darab szovjet rendezőjének tapasztalatait beszerezni és megismerni."¹⁶⁰

A színházi cenzúra közvetlen érvényesülésének egyébként Dürrenmatt vonatkozásában sem "A fizikusok" az első esete. 1960 januárjában a "Magyar Ifjúság" beszélgetést közöl Fábry Zoltán díszlettervezővel az általa "A nagy Romulus" Madách Színház-beli bemutatójához készített, a darab anakronizmusát hangsúlyozó színpadtervről.¹⁶¹ Megkezdődnek a próbák, aztán mégsem engedélyezik a bemutatót. Hogy mik voltak azok a színház

¹⁶⁰ Uo. -- Hogy időnként mekkora különbségek lehettek a létező szocializmus országainak kultúrpolitikája között, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy a varsói Teatr Dramatyczny már 1963. január 23-án (tehát alig tizenegy hónappal a zürichi ősbemutató után) színre vitte a szerző jelenlétében "A fizikusok"-at, az NDK-ban viszont (ellentétben a viszonylag gyors, 1964-es szovjet és a még védhető fáziskéséssel történő 1965-ös magyar bemutatóval) csupán 1977-ben kerülhetett a darab a közönség elé, akkor is csak Magdeburgban.

¹⁶¹ Fábry Zoltán A nagy Romulus színpadtervről. - Magyar Ifjúság. 1960. január 23.

titkársága által az érdeklődő kutatóval részletesen nem közölt "különböző okok és nehézségek"¹⁶², amelyek miatt visszakoztak, afelől csak találgatni lehet, bizonyosan közéjük tartozott a félelem, hogy még a végén saját helyzetére is érvényesnek tekinti a magyar közönség az állam és az egyén szembeállítását és azonosul Romulus híres mondatával: "Hazának mindig akkor nevezi magát az állam, amikor tömegmészárlásra készül."¹⁶³

"A fizikusok" 1965. december 3-i vígszínházi bemutatója és az azt következő előadások mindenesetre a magyar színháztörténet legendás eseményévé váltak. Ha előbb nem, hát ekkor módja volt minden szellemi érdeklődésű embernek (a dolgozat szerzője generációjának is) konfrontálódnia Dürrenmatt-tal. Nem csupán egyféle ízlés fogadhatta el a professzionista módon felépített és reklámozott előadást: volt, akit a darab bűnügyi magva, a remekül felépített feszültség fogott meg, mások a színészi teljesítmények bővületéből nem tudtak szabadulni, azt sem feledve, hogy az egyik főszereplő, Darvas Iván, nemrég még persona non grata volt 1956-os tevékenysége miatt. Kétségtől kívül hozzájárult az előadás sikeréhez a már a darab megjelenésének kapcsán említett általános félelem az atomháborútól, s talán igaza van Méray Tibornak is, aki az emigráció távlatából úgy véli, Dürrenmatt semlegesség- és szabadságfelfogása a magyar közönséget Nagy Imrére és a Petőfi körre kell hogy emlékeztesse.¹⁶⁴

¹⁶² Kálmán, i. m. 71.

¹⁶³ F. D.: A nagy Romulus. - F. D.: Drámák. Bp. 1967. 60. -- Szép párhuzam az a magabiztos magyarázat, amelyet a kelet-berlini "Theater der Zeit" recenzense ad egy hildesheimi társulat Theater der Freundschaft-beli 1965-ös vendégjátéka kapcsán. A nyugatnémet színházigazgató a sajtótájékoztatón furcsállja, miért reagált annyira visszafogottan a darabban elhangzó tréfákra a keletnémet közönség. Erre vágja rá az újságíró: "Ugyan miért kellene nálunk egy fiatal munkásnak vagy diáknak nevetnie, mikor Romulus így 'filozofál': 'Hazának mindig akkor nevezi magát az állam, amikor tömegmészárlásra készül' - az ő véleménye a hazáról nem ez." (Ingrid Seyfarth: Berlin: Theater der Freundschaft. Gastspiel Städtische Bühnen Hildesheim. "Romulus der Große" von Friedrich Dürrenmatt. - Theater der Zeit. 20. 1965. 30.)

¹⁶⁴ Méray, i. m.

A vígszínházi előadással foglalkozó színikritikák, bár elismerik értékeit, szinte egyöntetűen visszafogottak kissé. "A fizikusok' haladó darab - az ennek ellentmondó tényezők és egyes hozzáfűzött pontok mellett is"¹⁶⁵, adja meg az alaphangot Rajk András, a Népszava színikritikusa. Kéry László, aki ekkor még nem a "Nagyvilág" főszerkesztője, de már ismert irodalomtudós és kritikus, pedig úgy találja: "A darabon belül minden hátborzongatóan logikus és tragikomikusan mulatságos - még az a véletlen is, amely a tudóst a legrosszabb hatalmasságnak szolgáltatja ki. De a valósággal egybevetve túlságosan is elvontnak, matematikainak, kimért paradoxonok törvényeihez illeszkedőnek tűnik föl itt minden. [...] A dürrenmatti 'matematika' értelmében a világ kapitalista fele pontosan annyit ér, mint a szocialista fele. A tudós szükségképpen szemben áll a hatalommal, és szükségképpen ki van annak szolgáltatva. Föl sem merül a hatalmi-társadalmi rendszerek különbsége, legfeljebb abban a keserűen ironikus formában, amely a fasizmus ördögét idézi meg a darab végén."¹⁶⁶

Ez a fő vitatnivalója a darabban az ELTE meglehetősen befolyással bíró irodalomprofeszorának, Pándi Pálnak is. Szerinte Dürrenmatt alapvető illúziója az, hogy létezik olyan értelmiségi réteg, amely alkalmas egy hatalmak és osztályok fölötti szemlegességre. Ez tévedés, magyarázza, "egyetlen ember igazi szabadságának és morális értékének sem fokmérője az osztálytól való függetlenség mértéke, hanem - a lényegyet tekintve - csakis az: milyen osztállyal, milyen történelmi ügyvel, milyen eszméssel, milyen feladatokkal és érdekekkel vállal közösséget"¹⁶⁷. Tudósok esetében is az az alapvető kérdés, milyen az államhoz, a politikához való viszonyuk, tér vissza Pándi a darab bemutatását évekig gátló elvi akadályhoz: "Ha a dürrenmatti két hatalom közül az egyiket a szocializmus államhatalmának tekintjük, akkor elmondhatjuk, hogy [...] a Möbius által körvonalazott konfliktus nem jellemző ennek a hatalomnak és a tudománynak a viszonyára. A proletárhatalom nem sértette meg magfizikusai humanizmusát az atombomba embertelen felhasználásával."¹⁶⁸

¹⁶⁵ Rajk András: A fizikusok. - R. A.: Kényelmetlen páholy. Bp. 1972. 39.

¹⁶⁶ Kéry László: A paradoxon mesterei. - K. L.: Shakespeare, Brecht és a többiek. Színikritikák. Bp. 1968. 265.

¹⁶⁷ Pándi Pál: Igazság és illúzió. - P. P.: Kritikus ponton. Bp. 1972. 83.

¹⁶⁸ Uo. 84-85.

5. A tankönyvek arkhimédészi pontja (1966-1975)

1966 Dürrenmatt-tanulmányok vonatkozásában csupán egy összefoglaló dolgozatot hoz Mihályi Gábor tollából, "A német irodalom a XX. században" című kötetben. A szerző szinte tézisszerűen, de igen meggyőző stílusban adja elő nézeteit. Ezek szerint a svájci író a protestáns egzisztencializmus szemszögéből ítéli meg az emberi létet, alapvető esztétikai kategóriája az ötlelet, "komédiái nem tiszta komédiák, mint Molière egyes színművei, hanem tragikomédiák [...], ahol a nevetés valójában a sírás leplezésére szolgál, az igazi tragédiáknál keserűbb tragédiák, mert hiszen az elbukó hősköztől még a bukás pátosza is megtagadtatik"¹⁶⁹. Dürrenmatt színdarabjai "tézisdramák, konstruált cselekménnyel és konstruált alakokkal"¹⁷⁰, marionettszínházának tulajdonképpeni őse Arisztophanész mellett a középkori moralitás. Ami Dürrenmatt világnézetét illeti, Mihályi csatlakozik ahhoz a magyar kritikában egyre általánosabbá váló nézethez, hogy "a modern társadalom komplex folyamatának csak bizonyos tendenciáit emeli ki és általánosítja, s nem veszi észre a szintén ható, ezekkel a tendenciákkal szembeszegülő, ellentétes folyamatokat"¹⁷¹.

Konkrét műelemzésekre a dolgozat - bizonyos terjedelmi okokból - alig vállalkozik. Mégsem lehet nem idézni "A nagy Romulus"-ról szóló gondolatmenetét, mert ennél paradigmatisabban talán egyetlen magyarországi írás sem fejezi ki a kritika erőlködését arra, hogy valamiképp összhangba hozza Dürrenmatt munkáit az uralkodó dogmarendszerrel:

"A nagy Romulus', Dürrenmatt első jelentős komédiája, példázat a régi gyarmattartó birodalmak erkölcsileg megérdemelt és történelmileg szükségszerű bukásáról. Történelemfilozófiai tanulságát - hogy az előregedett impériumot legyőző új fiatal hatalom mindig megismétli a letűnt birodalom bűneit, s ezzel előkészíti önmaga bukását - mi, marxisták másképpen fogalmazzunk. Dürrenmatt nem a történelmet ténylegesen mozgató osztályharc, hanem a morál kategóriáival igyekszik kifejezni a nagy történelmi folyamatok lényeges mozgását. De végső konklúzióinak

¹⁶⁹ Mihályi Gábor: Friedrich Dürrenmatt. - A német irodalom a XX. században. Bp. 1966. 483.

¹⁷⁰ Uo. 489.

¹⁷¹ Uo. 480.

morális igazságát - legalábbis az osztálytársadalmakra nézve - a marxista történelemszemlélet sem vonja kétségbe. Ennyi megszorítással egyet is lehet érteni Romulus, az utolsó római császár meghökkenő kijelentésével: 'Az állam akkor nevezi magát hazának, ha állampolgárait a halálba akarja küldeni.'¹⁷²

Mihályi tanulmányán és "A bíró és a hóhér"-nak egy mai német kisregényeket tartalmazó kötetben való megjelenésén kívül 1966-ból még a "Meteor" júliusi "Nagyvilág"-beli közlése érdemel figyelmet. Ez is viszonylag frissen keletkezett mű, január 20-án mutatta be a zürichi Schauspielhaus; a magyar szellemi élet tehát továbbra is okkal hivatkozhat arra, akárcsak annak idején "A fizikusok" esetében, hogy up-to-date Dürrenmatt-ügyben.

A "Meteor" Magyarországot sem hódítja meg. A "Vigilia" című katolikus folyóirat 1966 októberi számában a költő Pilinszky János ír róla recenziót. Amikor 1965 őszén személyesen találkozott Dürrenmatt-tal, derül ki az írásból, még nem olvasta, nem is olvashatta a darabot, ezért a cím felől érdeklődött. "Dürrenmatt ezzel kapcsolatban rövid kis dramaturgiai vallomást tett. Szerinte kétféle dráma van. Az egyik szervesen, önmaga előzményeiből szüli színre az eseményt. A másik fajta drámában az 'esemény' kívülről, akár egy 'meteor' csap le a színpadra, a gyanútlan szereplők közé. Jelen drámában Wolfgang Schwitter a meteor, pontosabban Schwitter 'föltámadása', aminek Schwitter személye csupán becsapódási helye."¹⁷³

Pilinszkyt nem győzi meg sem a magyarázat, sem maga a komédia, amelyet "sikerületlen és hamis írás"-nak¹⁷⁴ nevez. A darab mindvégig vázlatos marad, az ötletek és viccek híg, ellenállás nélküli közeget alkotnak, a "Meteor" (ellentétben Beckett "Oh, azok a szép napok" című remekművével, amelynek pontosan ezt sikerül tematizálnia) nem a meghalni-nem-tudásról szól, hanem "egy folytatólagos föltámadás csattanójának vagyunk tanúi"¹⁷⁵. Ezáltal viszont - s Pilinszky fő kifogása a darabbal szemben éppen ez - Dürrenmatt bohóctréfát űz a keresztény hit egyik alapeleméből, a feltámadásból.

¹⁷² Uo. 484.

¹⁷³ Pilinszky János: Dürrenmatt "Meteor"-ja. - Vigilia. 10. 1966. 713.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Uo. 712.

A "Meteor"-ról szóló Pilinszky-állásfoglalással többé-kevésbé lezárul a magyarországi irodalmi körökben a Dürrenmatt-ról való tanulmányírás divatja. A svájci író ismertsége ettől persze még nem csökken. A "Nagyvilág" tovább folytatja az életmű magyarítását, 1968 februárjában "Az újrakeresztelők"-et hozza, márciusban a hozzá kapcsolódó "Dramaturgiai elmélkedések"-et. Az Európa "Drámák" címen kötetbe foglalja az író addig magyarul megjelent öt darabját: Vajda Miklós fordításában "A meteor"-t, Fáy Arpádében "A nagy Romulus"-t, az "Angyal szállt le Babilonba"-t és "Az öreg hölgy látogatása"-t, Ungvári Tamásnak a korábbi Fáy-féle változatnál stilisztikailag kétségkívül sokkal érettebb magyarításában pedig "A fizikusok"-at.

Ungvári munkája a kötet utószava is. Szerinte Dürrenmatt "szivacstelenség"¹⁷⁶, "korunk legszuverénebb és leggátlátalanabb tanítványa"¹⁷⁷, akinck nincs egyetlen eredeti motívuma, "az a bohócsipkát öltött próféta, aki lankadatlanul hirdeti Ninive pusztulását. Más istenek igéjével az ajkán, de a saját szenvedélyével sürgeti a leszámolást az elaggott, túlélt, ostoba veszélyekre szerelt bűnös világgal. [...] Elkölti a teljes örökséget, bőkezűen osztja, amit betakarított vitadrámákból, Shaw-ból, Brechtből, Kaskából, sőt Molnár Ferencből."¹⁷⁸ Shaw-tól a színpad szószék-szerepét, a paradoxont és a romantikus antikapitalizmust vette át, s mindezt elidegenítve, Brechtel korrigálva adta elő, s "egyéni koktéjába még Kaskát is belekeverte, akit már-már ő hozott le a piacterekre az 'Alagút'-tal és a 'Baleset'-tel."¹⁷⁹

Németh László olvasónaplójában azt válaszolja erre, Ungváriéhoz hasonló apodiktikus modorban: "Shaw valóban egyik őse a XX. századi drámának. Csaknem olyan fontos, mint Pirandello, s vannak is drámái, mint 'Az ördög cimborája', amely[ek]nek a tétele a paradoxon: az események során a szent bizonyul gyávának s a haszontalan hősnek - ez azonban még nem létesít a két író közt apa-fiú viszonyt, legfőleg távoli rokóságot. Még kevesebbet mond a másik két név, bármily kedves is az utószóírónak. Kaskának volt hatása az induló Dürrenmatt-ra, 'A város' című

¹⁷⁶ Ungvári Tamás: Friedrich Dürrenmatt dramaturgiája. - F. D.: Drámák.

Bp. 1967. 423.

¹⁷⁷ Uo. 421.

¹⁷⁸ Uo. 422.

¹⁷⁹ Uo.

elbeszéléskötetet az tette számomra olyan rejtélyessé, hogy a karkai árnyakat nem vettem akkor észre. Ezt a hatást azonban Dürrenmatt kinőtte, véget ért az 'Alagút'-tal. Brechtrel pedig, azonkívül, hogy parabolákat visz sokszor több képben színpadra, alig találunk valami analógiát. Molnár Ferencnek pedig az említése is bántalom."¹⁸⁰

Dürrenmatt magyarországi népszerűségének fontos további aspektusát jelentik a bűnügyi történetek. 1968-ban adja ki az Európa "Az ígéret" címen a három legismertebb ilyen témájú kisregényt, "Az ígéret"-et, "A baleset"-et és "A bíró és a hóhér"-t.¹⁸¹ A könyv újabb meg újabb kiadásokban jelenik meg, összesített példányszáma eléri a kétszázezretet. Közben 1974-ben "A bíró és a hóhér" bekerül az újonnan induló, igényesen könnyed olvasmányokat ígérő "Rakéta" regényújságba is. Dürrenmatt ezzel olyan olvasói rétegekhez is eljut, amelyeket a szó szoros értelmében vett szépirodalom nem nagyon érdekel. A történetek ugyanakkor megragadják és elgondolkoztatják azokat az értelmiségieket is, akik csak mostanában - például Rejtő Jenő humoros kalandregényeivel találkozva - döbbennek rá arra, hogy nem automatikusan értéktelen minden, ami ilyen vagy olyan okból csupán most került a kezükbe, hogy egy műfajt általánosságban elítélni nem szerencsés dolog.

Nem csökken a Dürrenmatt-bemutatók száma. Az egyre inkább a lakosság egészéhez eljutó televízió 1967 áprilisában "A baleset" tévéváltozatát, 1968 novemberében az "Éjszakai párbeszéd"-t mutatja be. A rádióban, miközben szinte folyamatosan ismétlik a korábbi Dürrenmatt-bemutatókat és színházi közvetítéseket, "A bíró és a hóhér" hangjáték-adaptációja, valamint "A számár árnyéka" megy, ez utóbbit a kísérletező kedvéről ismert Egyetemi Színpad is játssza Budapesten. Debrecenben és Miskolcon "Az öreg hölgy látogatásá"-t veszik elő, a szegedi Nemzeti

¹⁸⁰ Németh, László: Dürrenmattról. - N. L.: Utolsó széttekintés. Bp. 1980. 273.

¹⁸¹ Feltűnő, hogy "A gyanú" ("Der Verdacht") mindmáig nem jelent meg magyarul nyomtatásban. A kisregényben az ideológiai buktatók mellett nyilvánvalóan gondot okoztak volna a kiadónak a zsidósággal kapcsolatos passzusok, amelyek így vagy úgy csapdát jelenthettek. Célszerűbb volt a hagyományos k. u. k.-agyonhallgatást s nem azt a megoldást választani, amit a bolgárok, akik 1972-ben megjelentették ugyan a szöveget, de csak valami elképesztő mértékben megcenzúrázva.

Színház pedig színre viszi a darab Gottfried von Einem által készített operaváltozatát.

A pesti Bábszínház, mely igyekszik a felnőtteknek szánt előadásokkal is profilírozni magát, az "Angyal szállt le Babilonba" magyarországi ősbemutatójával rukkol ki 1967 januárjában. A kritikai fogadtatás vegyes, van, aki annak bizonyítékaként dicséri az előadást, hogy a bábszínház a színházművészet önálló ága, van, aki viszont úgy véli, a bábszínpadon lehetetlen a sokszólamú játék s Dürrenmatt majd csak akkor lesz alkalmas bábszínpadra, ha egyszer bábjátékot vagy legalább pantomím-játékot ír.¹⁸²

1967 végén végre "A nagy Romulus" is színre kerülhet a Madách Színházban, némi csalódást okozva a paradoxonokba állítólag már belefáradt kritikusnak, Létay Verának, aki azt állítja, nyilván ezzel is útját állandó a hatalomnak nem tetsző esetleges aktualizálásoknak, hogy "Pécsi Sándor bölcs iróniájú, groteszk emberségű Romulus alakítása [...] az előadás egyetlen igazi eseménye"¹⁸³.

Halász Előd 1971-ben megjelenő kétkötetes német irodalomtörténete Dürrenmatt munkásságának összefoglalásával zárul¹⁸⁴ - szerzőnk immár bekerült az irodalomtörténetbe, hírneve kodifikálódott, a műveivel való találkozás már nem intellektuális szenzáció, a felfedezés izgalmának többé nyoma sincs vele kapcsolatban. Egyébként is tágulóban van a szellemi horizont, a világirodalom már nem azonos azzal a néhány tucat szerzővel, akit 1957-ben megismerhetett a magyar publikum.

A hírnév terjedésének színháznál, könyveknél, tanulmányoknál is hatékonyabb eszköze a tankönyv. Dürrenmatt a hatvanas évek közepén - elsősorban "A fizikusok" révén - bekerül a középiskolai magyar

¹⁸² Vö.: Nagy Péter: Bábszínházi Babilon. - Élet és Irodalom. 3. 1967. 9. -- Vilcsék Anna: Angyal szállt le Babilonba. - Magyar Nemzet. 1967. január 17. 4.

¹⁸³ Létay Vera: Félelem a farkastól. - L. V.: Igent és nemet mondani. Bp. 1972. 347.

¹⁸⁴ "A brechti színházból származik át a dürrenmatti színpadra a tudatos elidegenítő technika, a parabolászertű stilizálás, a szereplők marionett jellege. Ezt az apparátust tölti ki Dürrenmatt a maga félelmetes ötleteivel, parodisztikus látásmódjával, nemegyszer kabarészínpadra kíváncsozó csattanóival", írja Halász többek között. (Halász Előd: A német irodalom története II. Bp. 1971. 558.)

irodalomkönyvekbe és, dacolva mindenféle koncepció- és tankönyvváltással, évtizedekig ott marad. Igen tanulságos ebben az összefüggésben összevetni egy 1969-es, egy 1986-os és egy 1992-es tankönyvet.

Az 1969-ben érvényes negyedik szakközépiskolás irodalomkönyv a kortárs világirodalmon belül először a szocialista realizmust tárgyalja a szovjet irodalomban (elsősorban Solohovra koncentrálva), majd a szocialista realizmust a kapitalista országokban (Éluard-t és Aragont emelve ki), aztán műfaj szerinti bontásban, "Eszmény- és formakeresés a világirodalomban" címmel, a burzsoá írókkal foglalkozik. Az epikánál "Az öreg halász és a tenger"-t író Hemingwayt és az egzisztencialista regény képviselőjét, Sartre-t tárgyalja, a líránál épp csak megemlíti két nevet, Eliot-ét és Auden-ét, a Brecht nyomdokain járó kortárs dráma jellegzetes képviselőjeként pedig Dürrenmattot nevezi meg. (Az említettek közül csak Hemingwayről és róla van a könyvben fénykép.) "A fizikusok", melynek vígszínházi előadásáról színpadkép is illusztrálja a tankönyvet, "valóságos mintapéldája a modern drámának"¹⁸⁵.

Az 1986-ban a gimnáziumok negyedik osztályában használatos irodalomkönyv¹⁸⁶ nagyjából ugyanakkora teret szentel a kortárs világirodalomnak, mint 1969-es társa, de egészen más súlypontozással. Eszében sincs már szocialista realizmusról beszélni, szétválasztani nyugati és keleti irodalmakat. Viszonylag részletes képzőművészeti, építészeti, zenei és filmművészeti áttekintés után nem annyira tendenciákkal, mint inkább egyes szerzőkkel foglalkozik, mindegyiküknél előtérbe állítva egy-egy művet: Camus ("A közöny"), Semprun ("A nagy utazás"), Capote ("Hidegvérrel"), Beckett ("Godot-ra várva"), Miller ("Az ügynök halála"), Dürrenmatt ("Nagy Romulus"), Hrabal ("Táncóra idősebbeknek és haladóknak"), Ajtmatov ("A versenyló halála"). Azaz a kortárs világirodalom kánonja nem egészen két évtized alatt teljesen kicserélődött - egyetlenség szerző kivételével, s ez Friedrich Dürrenmatt.

Az 1989/1990-es fordulat után természetesen ismét erősen változnak az irodalomkönyv súlypontjai, jóllehet szinte kizárólagos irodalomtörténet-

¹⁸⁵ Kanizsai Nagy Antal: Magyar irodalom (Irodalomtörténet III.) a szakközépiskolák IV. osztálya számára. Második kiadás. Bp. 1969. 199.

¹⁸⁶ Madocsi László: Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára. II. rész. 2., átdolgozott kiadás. Bp. 1986.

és ismeretcentrikussága változatlan maradt. A tankönyv szerzője a 11., átdolgozott kiadásban¹⁸⁷ még sokoldalúbbá, a tanulók számára már-már megemészthetetlenül gazdaggá teszi a XX. századi világirodalomról adott áttekintést. A "Társadalom és világgép" című általános bevezető fejezet után műfaji bontást alkalmaz, minden alkalommal előbb általános tendenciákat felrajzolva, majd néhány jelentős egyéniséget közelebbről bemutatva. A líránál Apollinaire-t, Gottfried Bennt és T. S. Eliot-ot tárgyalja részletesen, a prózánál Thomas Mann-nal, Kafkával, Camus-vel, Gabriel García Marquezzel és Bulgakovval foglalkozik behatóbban, a drámánál pedig Brecht-tel, Beckett-tel és - a modern világirodalom tárgyalását lezárva, "A nagy Romulus"-t mint a groteszk irodalmi megjelenésének pregnáns példáját ismertetve - ismét csak, még mindig Dürrenmatt-tal.

Egy ilyen univerzális híresség természetesen vonzza az újságírókat, akik már akkor el-elutazhatnak nyugatra, amikor a nagyközönség ilyesmiről még legföljebb álmodozik. Egy mindenhova eljutó fürge sportriporter, Hámori Tibor a hatvanas évek közepén látogat el Dürrenmatthoz. Kezdetben megpróbálkozik néhány okos kérdéssel (kik a kedvenc írói és színészei, ki a legnagyobb detektívregényíró, tényleg csillagász-e Dürrenmatt és szereti-e a Beatleseket),¹⁸⁸ de ezek inkább

¹⁸⁷ Madocsai László: Irodalom a gimnázium IV. osztálya számára. 11., átdolgozott kiadás. Bp. 1992.

¹⁸⁸ A kedvenc íróját firtató kérdés elől Dürrenmatt finoman kitér, a színészek közül, mondja, legföljebb olyanokat említhet, akik játszottak a darabjaiban, mint például Therese Giehse (Hámorinál: "Thomas Giese"). A legnagyobb detektívregényírónak Dosztojevszkijt és Shakespeare-t tartja, Agatha Christie-től semmit sem olvasott. Az "Ugy hallottam, Ön csillagász is" felvetésre azt válaszolja, ez azért túlzás, de a csillagászat az egyik legrégebbi hobbija. A "Szereti a Beatleseket?" kérdésre adott válasza pedig Hámori feljegyzésében így hangzik: "Hogy szeretem-e? Nem is tudom. Ezek a fiúk újat hoztak és a tömeg fenomenjai lettek. De semmi sem tart örökké. Az ifjúság problematikája egyébként is nagy feszültséget hordoz magában. Ami pedig a hippiket illeti, ők állatok módjára próbálnak boldogok lenni. Mennyivel könnyebb lenne eligazodni az életben alkotó energiájukkal!" (Hámori Tibor: Vendégségben Dürrenmattnál. - H. T.: Randevű világhírű emberekkel. Bp. 1971. 30-31.)

tartózkodóvá teszik az író, úgyhogy Hámori hamarosan rátér arra, ami valójában érdekli, Dürrenmatt és a sport viszonyára, s az író rögtön kinyílik: beszél rendszeres sétáiról, arról, hogy sokat golfozik és néha úszik, megcsillogtatja a sakokban és a futballban való jártasságát, végül pedig dedikál Hámorinak egy fotót, amely kertjében a pingpongasztal mellett, ütővel a kezében ábrázolja - de hogy azért mégse nézzen ki nagyon sportosan, sapka van a fején és pipa a szájában.

Nem Hámori a neuchâtelai ház ("afféle korunkba plántált, büszke Grálvár"¹⁸⁹) egyetlen magyarországi vendége. 1959 nyarán Heltai Jenő özvegye, miután férje műveiről Ausztriában, Angliában és Svájcban tárgyalt, Zürichből felhívja Dürrenmattot, nem látogathatná-e meg, érdeklik a svájci szerző alkotásai, és egy fénykép, amelyen Dürrenmatt pipázik és kéziratot javít, boldogult férjére emlékezteti. Az író készséges, másnap reggel "csodálatosan szép világoskék autó"-jával¹⁹⁰ ki is megy a vendég elé a pályaudvarra. Kényelmes karosszékekben, kávé mellett először közös ismerősök után kutatnak. "Kit ismer a magyarok közül? Egy-két nevet csupán. És persze Bartókét és Kodályét."¹⁹¹ Brechtre, majd más drámaírókra terelődik a szó, aztán kikötnek Dürrenmatt kedvenc témájánál, saját műveinél: az ötleteket, poénokat, megközelítéseket ezúttal is mintegy kipróbálja vendégén. A kétórás látogatás végeztével dedikálja a Film Színház Muzsika olvasóinak az ominózus kézirat-pipás fényképet, Heltainét pedig megajándékozta tíz kötettel és leviszi az állomásra.

1961 novemberében a lausannei rádió közvetítésével az ifjú riporter, Sediánszky János keresi föl - Czigány György társaságában - Dürrenmattot, ő az első neves riportalanya. Igazi beszélgetés már csak nyelvi okokból sem alakulhat ki köztük, mert Dürrenmatt a mikrofonba nem hajlandó franciául beszélni, a franciául feltett kérdésekre németül reagál, amit viszont Sediánszky nem nagyon ért. Van azonban más probléma is, a riporter - az asztalon megpillantott német nyelvű Madách-kötet, "Az ember tragédiája" apropóján - mintegy vizsgáztatni kezdi vendéglátóját olvasmányairól. Mikor kiderül, hogy a kiadótól kapott könyvet Dürrenmatt még nem

¹⁸⁹ Walkó György: Dürrenmatt avagy az elkerülhetetlen paradoxon. - Nagyvilág, 4. 1991. 592.

¹⁹⁰ Lelkes Éva: Friedrich Dürrenmattnál egy svájci villában. - Film Színház Muzsika. 36. 1959. 18.

¹⁹¹ Uo. 19.

olvasta s a magyar irodalomban sem járatos, csak a zenénket ismeri, következik egyéb olvasmányélményeinek szondázása, mi a véleménye Camusról, Éluardról és másokról, holott már a beszélgetés elején közölte, hogy nem érdekli az irodalom és főképp nem a francia nyelvű líra.

Czigány György azzal menti meg a helyzetet, hogy megkéri Dürrenmattot - magyarul, Sediánszky fordítja le a kérést -, mondaná el ars poeticá-ját. Ekkor Dürrenmattnak sikerül végre hosszabb, félbeszakítatlan monológban kifejtene, hogy az író nem filozófus, hanem embereket ábrázol, világokat állít a színpadra, a művészet törvényei iránti kérdések mindig utólagosak, sohasem léteznek az alkotás előtt, s a művészet olyan, mint a természet, ahol az emberi szellem természetesen fölfedezhet törvényszerűségeket, de mindig csak utólag.

Ezzel akár le is zárulhatna a beszélgetés, az ifjú riporter azonban még megtudakolja, hogy Dürrenmatt műveiben vajon optimista-e vagy pesszimista. "Nem értem a kérdést", mondja a vendéglátó, majd az ismétlésre indignálódottan így felel: "[...] Ha például egy szigetet írok le, tele érdekes emberekkel, akkor amit csinálok, az leírás; a művészet, azt hiszem, sem nem optimista, sem nem pesszimista. Ez olyasmi, amit utólag magyaráznak bele. Új darabomban, 'A fizikusok'-ban például a lehető legrosszabb bekövetkeztét írom le, de ez még nem jelenti azt, hogy pesszimista lennék. [...] Az optimizmust és pesszimizmust firtató kérdés a dolgozó ember számára érdektelen. Optimista vagyok, hiszen különben nem élnék, nem válaszolnék; egy pesszimista, egy totális pesszimista, ugye, agyonlövi magát. Sok, mondjuk, magánügyben persze pesszimista vagyok. Meg vagyok például győződve, hogy a legtöbb politikusnak fogalma sincs a dolgokról, igen pesszimistán gondolkodom a politikusokról, de ez magánügy. Munka közben ez a kérdés nem merül föl."¹⁹²

¹⁹² A beszélgetésről a Magyar Rádió hangarchívumában található eredeti felvétel (D-2007/1) alapján referálok. -- Sediánszky 1978-ban megjelent könyvében erősen átstilizálja a beszélgetést. Az idézett részlet ott így hangzik: "A művészt gyakran támadják azzal, hogy pesszimista, sőt nihilista, mert egy sor kérdésben eltér másokétól a véleménye. Holott ezek kívülről ránk ragasztott címkék, a művek nem szoríthatók be egykönnyen ilyen általános sémákba. Ha például egy szigetet írok le, tele érdekes emberekkel, akadhatnak közöttük nagyon rendesek és szörnyetegek, de ez nem az én véleményem, az én dolgom az, hogy lehetőleg pontosan,

Évek múltán, Montreux-ban járva, Sediánszky János újra jelentkezik Dürrenmattnál, de személyesen ekkor már nem bocsáttatik elő, csupán telefonon kap pármondatos tájékoztatást a "Pillanatkép egy bolygóról" című darab keletkezéséről.

1964-ben Kulifay Gyula keresi fel otthonában a svájci író. A beszélgetés ezúttal is nehezen indul, Dürrenmatt fáradt egykedvűséggel, meglehetősen barátságtalanul válaszol a sztereotíp kérdésekre, mígnem megtörik a jég. A vendég azt hozza szóba, hogy a világszerte megnőtt technikai civilizációban mintha nem találná igazi helyét az irodalom, hanem mintegy az események nyomában kullogna. Az író (akárcsak a Hámori-interjúban a riporternek a sporttémákra való áttérése után) szinte megváltozik: "Dürrenmatt szeme hirtelen fényt vált. Valami szemmel látható metamorfózisnak vagyok tanúja. Mint mikor labdát hajítanak a szendergő felé és akár benne van a játékban, akár nem - el kell kapnia. Mindez egy másodpercig tart. Azonnal kiütközik belőle a vérbeli szellemi sportember. - 'Ugy gondolom', - gyakran kezdi így gondolatsorait kicsit révedezve, majd folytatja olyan biztonsággal, melyet csak az önmagával sokat megbirkózott ember nyújt és a problémákat végső megoldásban rendszerező agy pontosan visszaad. Nagyfeszültségű áram kapcsolódik be: kiduzzadnak a homlokerek vezetői, a szemöldök izgatottan felhúzódik és a szemek kigyújtják a szemüveg reflektorait."¹⁹³

Világunkban az irodalommal szemben előtérbe nyomul ugyan a politika és a filozófia, feleli Kulifay kérdésére Dürrenmatt, de az irodalom biztosította korrekcióra mindig is szükség lesz, s az emberiségnek ki kell jutnia a nehézségekből. Az irodalmi irányzatok jelentősége iránt érdeklődő kérdésre pedig ezt a választ adja:

kifejezően ábrázoljam őket. 'A fizikusok'-ban például megjövendelhetem a legszörnyűbb katasztrófát, a világvéget, de ebből nem következik, hogy szereplőim pesszimisták, vagy magam lennék az. Az optimizmus és pesszimizmus feszegetése a művészetten kívül állók problémája, én viszont leírhatom úgy a legnagyobb szerencsétlenséget, hogy nagyon is pozitív lesz a kicsengése." (Sediánszky János: Író tájképpel. - S. J.: Jó reggelt, Európa. Bp. 1978. 11.)

¹⁹³ Kulifay Gyula: Két találkozás. Dürrenmatt - André Maurois. - Kortárs. 7. 1964. 1172.

"Az irodalmi irányzatokban nem hiszek, sokkal inkább az egyes kimagasló teljesítményekben, alkotásokban. Igaz, mindig van oly törekvés, mely mozgalmat akar indítani - de valóságosan csak az Egyedülálló számít, legyen az absztrakt vagy konkrét festő, absztrakt vagy konkrét lírikus. Nyitva a lehetőség, hogy amit az író érez vagy gondol, ki is fejezze. Ez aztán széttör minden irányzatot. Ezért az úgynevezett írótalálkozókban sem igen látom az értékes kontaktus-teremtődés alkalmait. Én különösképpen aszociális író vagyok és azt a véleményt képviselem, hogy hivatásunkban az az egyedül lényeges, amit valaki valóban teljesít. Ma nagy a divatja a beszédkultúrának - melyről egyébként nem sokat tartok, mivel az, amit az író mond, - gyakran ellentétes azzal, amit valóban gondol."¹⁹⁴

1965 őszén a Pro Helvetia szervezésében Pilinszky János, Weöres Sándor és Károlyi Amy részvételével magyar íródelegáció jut el Svájcba, s a két hét gazdag programjában szerepel egy Dürrenmattnál tett látogatás is, melyről Pilinszky a karácsonyi "Uj Ember"-ben így számol be:

"Dürrenmatt. Neuchâtelben él, domboldalon, magasan a tóparti város felett. A hatalmas kertben szétszórt falevelcek és gálickék szivacsdarabkák. Hideg van a kertben és bent a villában is, rendetlenség és elegancia.

A házigazda sehol. Egyedül ülünk a szalonban, egy farkaskutya és két leláncolt kakadu társaságában.

Fázunk, Dürrenmatt kigombolt ingben jön közénk, nagyon halkán és kényelmesen. Uj darabjának 'Meteor' a címe, ami itt eseményt jelent. Ahogy magyarázza, kétféle drámát ismer: az egyiknek a történet, a másiknak az esemény a mozgatója.

Azután a film, a televízió és a színház ellentmondó dramaturgiájáról esik szó, arról, hogy a film nélkülözi a színház legmágikusabb lehetőségét, a szereplők beléptetését, mintegy színre-keletkezését. Majd Dürrenmatt ismét visszatér a 'Meteor'-ra, miközben pipájával fűti magát."¹⁹⁵

A magyarok, akikkel szemben Dürrenmatt ugyanolyan monomán és monstrosus, mint szinte minden látogatójával szemben, ebéd közben, már lent a városban, kissé megkönnyebbülten beszélgetnek. Weöres Sándor a

¹⁹⁴ Uo. 1173.

¹⁹⁵ Pilinszky János: Három találkozás. - P. J.: Tanulmányok, esszék, cikkek. Első kötet (1941-1965). Bp. 1993. 409-410. -- Pilinszky a látogatás során le is fényképezi Dürrenmattot egyik kakadujával. (Tüskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1986. 201.)

második pohár bor után egyszer csak előhozakodik egy négysoros rögtönzéssel, amelyből Pilinszky, sajnos, csak az utolsó két sort jegyzi föl (magánál Weöresnél meg a nyomát is hiába keressük):

"... in seinem riesigen Schatten,
wir waren die Dürren und Matten."¹⁹⁶

Pilinszky mentegetőzve hivatkozik saját és Weöres hiányos német nyelvtudására, ami társalgás tekintetében bizonyosan helytálló; az idézett két sor azonban arról árulkodik (akárcsak a "Psyché" pompás német nyelvű részei), hogy Weöres Sándor a számára idegen nyelven is költő maradt: képes volt remek szójátékot alkotni, úgy, hogy az ne öncél legyen, hanem egyszerre ragadja meg a vendéglátó lehangoló egyéniségét és a látogatás során kialakult szituációt.

1967 nyarán egy 23 éves germanista hallgató, Kurucz Gyula jelentkezik Dürrenmattnál. A későbbi író egyhónapos nyugat-európai kalandozásán, melyhez hasonló nem sok generációtársának adatott meg, két fő célt tűz ki maga elé: el akar jutni az Atlanti-óceánhoz és beszélni szeretne Dürrenmatt-tal, akit ismerni akkoriban "szent kötelessége minden magára adó értelmiséginek"¹⁹⁷. Dürrenmatt kelletlenül bár, de fogadja, aztán annyira belemelegszik a beszélgetésbe, amely persze inkább monológ, filozófiai privatissimum (miközben az oktató, Dürrenmatt folyton felugrik és könyvespolcra különböző köteteket kap le, mondván, ezt is el kell majd olvasnia Kurucznak), hogy éjjel után kettőig fennmaradnak. Másnap Dürrenmatt még meg is ebédelteti látogatóját, azután Peter fia kiviszi Kuruczot a pályaudvarra és apja instrukciói szerint ellátja úti olvasmánnyal. Mikor a debreceni diák kinyitja a már mozgó vonatban a "Der Spiegel"-t, egy boríték hullik ki belőle 200 svájci frankkal. A büszkeségében sértett fiatalember eltökéli ugyan, hogy hazafelé utaztában visszaküldi a pénzt Dürrenmattnak, ám az összeg nagy része elfogy az egy hónap alatt - a maradék Münchenben épp elég még egy táskarádióra.

Húsz év elteltével látogat el Kurucz Gyula ismét Dürrenmatthoz, ezúttal "Az ígéret" magyarországi megfilmesítésének szószólójaként, amiből egyébként aztán semmi se lesz. Megtört, idős, elsötétedett

¹⁹⁶ Pilinszky, Három 410.

¹⁹⁷ Simon László/Kurucz Gyula: Találkozás a világhírrrel. Friedrich Dürrenmatt. - Magyar Rádió. 3. műsor. 1987. május 2.

világképű, magára maradt emberrel találkozik: "Sütött a hideg abban a lakásban."¹⁹⁸

Jász István 1970-ben négyhetes, a svájci színházi élet megismerésének szentelt utazása keretében Dürrenmatt-tal is találkozni szeretne, de csupán arra kap lehetőséget, hogy az író rádiónyilatkozatának felvételekor jelen legyen a zürichi Hotel Sonnenbergben és bekapcsolva tartsa saját magnetofonját. A "Színház" című folyóiratban megjelent cikk ennek a más által folytatott beszélgetésnek a szövegét közli. Megtudni belőle, hogy Dürrenmatt semmit sem tart az ihletről; úgy ír reggel tíztől délután négyig, mint egy hivatalban; színházba nem jár, mert más írók jó darabjai miatt csak irigykedne, a rosszakkal meg minek kínozza magát; műfaji vonatkozásban középtávfutó típusnak tekinti magát ("A vers a százméteres, a regény a maratoni")¹⁹⁹, minthogy hamar fel tud gyorsulni, de hamar fárasztani is kezdi a táv. Végül "Az ígéret"-ről mondja el azt, ami a szakirodalomból ugyan közismert, de a szinte aforisztikus megfogalmazásmód miatt talán mégis idézésre érdemes:

"Az ígéret" című kisregényem például egészségügyi felvilágosítás céljaira készült. Sok cukros bácsi garázdálkodott, és engem arra kértek, hogy hívjam fel a szülők és a gyerekek figyelmét, legyenek elővigyázatosak. Engem viszont más izgatott. Az izgat ma is, és az izgatja a nézőt is, mi az, ami előre kiszámítható az ember életében, és mégsem lehet kiszámítani. Az én detektívhősöm zseniális a maga nemében, olyan kelepécét állít ellenfelének, amelybe az illetőnek minden körülmények között bele kell esnie. Egy dologra nem gondol. Egy valamire nem számíthat senki sem az életben, és ez a halál."²⁰⁰

A Dürrenmatt iránti általános magyarországi szimpátia a hatvanas évek második felétől változatlan ugyan, de már nem produkál "Az öreg hölgy látogatása"-hoz és "A fizikusok"-hoz mérhető csúcspontokat. Ennek az okát természetesen nem kizárólag az itteni fejlődésben kell keresni, a dologról jócskán tehet maga az író is. Új darabjai már hazája és a német nyelvterület színházrajongóit sem ragadják magukkal,²⁰¹ esetenként egyből

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ Jász István: Svájci pillanatkép Dürrenmattal. - Színház. 2. 1971. 39.

²⁰⁰ Uo.

²⁰¹ 1962 és 1972 között folyamatosan Dürrenmatt volt Ausztria, az NSZK és a német Svájc színpadain a leggyakrabban játszott kortárs német nyelvű

megnyilvánulásai is súrolják az erőltettség, az öncélú provokáció határát, egyre kevesebb meggyőző erővel ismételteti és magyarázgatja önmagát. Ezt felismerni és megindokolni persze nem könnyű, kivált a távolból. Mégis van, aki, akárcsak Pilinszky a maga maró "Meteor"-bírálatában és Illés Endre moralizáló glosszájában, vállalkozik a bálványingatásra.

Az agg Déry Tibor, akit amúgy nem nagyon érdekel Dürrenmatt (amikor a svájci író híre megérkezett Magyarországra, Déry 1956-os aktivitása miatt éppen börtönben ült), sok-sok olvasmánya között azonban egyszer csak felbukkan, jóval a magyar fordítás előtt, a "Play Strindberg". "Egy megkopasztott hattyú néz a szemembe. A 'Play Strindberg' nyelvében is, cselekményében is hamisítás"²⁰², summázza véleményét Déry. Dürrenmatt szerinte a végletekig lemezteleníti, csupán kommunikációs eszközként használja a nyelvet, "közleendőjének árnyalását és zenei feldolgozását teljes egészében a színészre bizza vagy háritja"²⁰³. Ezzel mintegy behódol a mimosz egyeduralomra való törekvése előtt, elfogadja, hogy az író már-már csupán a sűgő szerepét töltsse be.

A "Play Strindberg" cselekményével Déry Tibor már csak műfaji okokból sem képes megbékélni: elfogadhatatlannak tartja, hogy az egyébként általa magyarra fordított strindbergi tragédiából komédiát csináljon valaki és hogy a dráma szereplői "sorrendben, egyik a másik után, a fejük tetejére állnak, s vértolulások helyzetükben csodálatos metamorfózison esnek át; jellemet és szerepet cserélve a két démoni figurából, EdgARBól és Alice-ből perlekedő, egymást maró, egymás eszén túljáró, egymást csaló, ravaszkodó, regényből, színpadról untilg ismert svábbogarak lesznek"²⁰⁴, míg Kurtról, a Strindberg által kissé együgyűnek rajzolt, alapjában jóindulatú, becsületes, kissé világfájdalmas barátról az átírásból az derül ki, hogy ő maga a démon, "igaz, kis alakú démon, modernizált, racionalizált"²⁰⁵.

szerző, azután a népszerűsége fokozatosan csökkent. A lengyel Dürrenmatt-recepció elemzője is az 1972/1973-as évadra teszi az író radikális népszerűségvesztésének kezdetét. -- Vö.: Reid, i. m. 359; Przybecki, i. m. 401.

²⁰² Déry Tibor: Jegyzetek. - D. T.: Botladozás 2. Bp. 1978. 500.

²⁰³ Uo. 492.

²⁰⁴ Uo. 498-499.

²⁰⁵ Uo. 500.

A Déry Tiborra igen jellemző sarkított vélemény természetesen nem gátja annak, hogy három év múlva, 1973-ban, a Katona József Színház ügyes színészekkel és jó rendezésben bemutassa a Strindberg-átdolgozást, melyről Major Ottó ír jól követhető argumentációjú dicsérető bírálatot. A "Haláltánc", amelyet épp a "Play Strindberg" bázeli ősbemutatójának idején tűzött műsorára a Vígszínház, mára "tökéletesen unalmas és érdektelen"²⁰⁶ darab lett, minthogy mást sem tesz, mint hogy leleplezi a polgári érdekházasságot, amelyet "már réges-régen nem főd lepel"²⁰⁷. Dürrenmatt mármost jól teszi, hogy nem veszi komolyan az egészet, hogy pokolian mulat Strindberg tragikus szemléletén, embergyűlöletén és nemcsak kigúnyolja a házasságttragédiát, hanem sokkal tovább megy: a "Play Strindberg" "általában a hazugság, a képmutatás, az áligazság, az álmélység és minden erkölcsi anakronizmus gyilkos persziflázsa"²⁰⁸ lesz.

Ujra felbukkan Dürrenmatt neve Németh László olvasónaplójában is. Az apropót az 1967-ben megjelent "Drámák" című kötet adja. Vitatkozik a kötet utószavát író Ungvári Tamással, aki "általában kissé fölényesen bánik Dürrenmatt-tal"²⁰⁹; beszél "A fizikusok"-ról, melynek "vad túlcavartsága"²¹⁰ már korábban feltűnt neki s mellyel Dürrenmatt nagy darabjai után egyfajta határhoz érkezett (ez a megállapítás hasonlóan időtálló, mint a korábbi dolgozat már-már prófétiikus felismerései); s mindenképp kifejezi idegenségét a "Meteor"-ral kapcsolatban, melynek, mint megállapítja, csak ötlete van, története nincs. "Mit akart Dürrenmatt ezzel a darabbal? Az író, ha igaz, hogy betegséggel küzdő ember, a maga szívósságára vágott fintort? Az irodalom kártékonyágáról beszélt, amely igazságával, füllentésével vagy a mélyében ülő rosszindulattal ölni tud? [...] Van valami vadság ebben az emberben. Mi ez? Egyik korai darabjának a visszaütése? Vagy az írói anyag túlterjedése?"²¹¹

Németh László már nem érez késztetést a válaszok megadására, mintegy búcsút mond az egy évtizeddel korábban olyan nagy szeretettel és

²⁰⁶ Major Ottó: Haláltánc burleszk-ritmusban. - M. O.: Arcok és maszkok. Bp. 1975. 438.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Uo. 439.

²⁰⁹ Németh, Dürrenmatt-ról 273.

²¹⁰ Uo. 271.

²¹¹ Uo.

megértéssel elemzett kedvencnek, fenntartva azt a véleményét, hogy annak idején, "az irodalmi vasfüggöny felvonódása után"²¹² különös szerencsével nyúlt esszéjében a svájci íróhoz.

6. "... a saját fejével gondolkodott mindig" (1975-1994)

A hetvenes évek második felére a világirodalom recepciójában egyfajta telítettségi állapot következik be Magyarországon. Két évtizede kezdődött el a nyugati szerzők bebocsátása az ország kulturális tudatába, azóta mennyiségileg és minőségileg is a világ kortárs literatúrájának nem jelentéktelen része vált ismertté. Aki akart, autentikus képet alakíthatott ki magának e tárgyban. A centralizált közvetítésnek nem lebecsülendő előnyei is érvényesültek: nagyobb folyamatosságot, következetességet és a különféle konjunkturális tényezőktől való függetlenséget biztosított, mint ha a recepció kizárólag a piac törvényei szerint alakult, polipszerűen szerteágazóvá vált volna.²¹³

Mielőtt a világirodalom magyarországi felfedezésében új szakasz kezdődött volna, mindenféle ideológiai harc gondolatát elvetve, a "mindenhol otthon lenni" jelszó jegyében állt és az Európán kívüli irodalmaknak az eddiginél lényegesen nagyobb szerepet szánt, sort kellett keríteni az elért eredmények áttekintésére.²¹⁴ A szintetizáló törekvés a

²¹² Uo. 273.

²¹³ Eklatáns példa erre a kortárs magyar irodalom német fordításainak esete. A nyelvterület nyugati országaiban esztelenesség és konjunkturális szempontok uralkodtak. 1956 után számos fordítás jelent meg (a "lengyel hullám" analógiájára magyar hullámról is beszélhetnénk), azután alig-alig valami. Az NDK-ban ezzel szemben - elsősorban a Humboldt egyetem hungarológiai tanszéke körül - kialakult egy olyan fordítói műhely, amely folyamatosan közvetítette a kortárs magyar irodalom újabb és újabb értékeit. Ezen a tényen mit sem változtat, hogy bizonyos politikailag kellemetlen szerzők rendre kimaradtak a válogatásból, hogy egyes hivatalos kedvencek méltánytalanul sokat szerepeltek és hogy egy NDK-ban kinyomtatott könyv nem mindig jutott el egyenes úton az olvasókhoz.

²¹⁴ Tanulságos az az összehasonlítás, amelyet Kiséry Pálné (Kiséry Eszter: *Zwei deutsche Literaturen in der ungarischen Zeitschrift "Nagyvilág" 1956-1990. - Jahrbuch der ungarischen Germanistik 1992. Bp. 1993. 217-224*) tesz Lukács "Magyar irodalom - világirodalom" című cikke és az

svájci német irodalom kapcsán igen látványos: 1976-ban "Vándorkő" címen antológia jelenik meg modern svájci német költők műveiből, 1977-ben rövid prózai írások "Szabályzatok" című reprezentatív gyűjteményét publikálják, 1978-ban Frisch hat drámáját tartalmazó kötet készül, s persze Dürrenmatt sem hiányozhat a sorból: 1977-ben pontosan egy tucat darabját hozza ki az Európa két kötetben, Benedek András terjedelmes utószavával, lényegében teljes keresztmetszetét adva addigi drámai oeuvre-jének.

Jószérivel csak a "Mississippi úr házassága" hiányzik, bizonyosan nem azért, mert dramaturgiailag valóban nem sorolható Dürrenmatt legjelesebb teljesítményei közé, sokkal inkább mivel egyformán diszkreditálja a reakciós Mississippit és a kommunista Saint-Claude-ot, ráadásul ilyen megjegyzéseket tesz a pártra és a Szovjetunióra: "Világtörténeti balszerencsénk, hogy pont az oroszok vették föl a kommunizmust, pedig teljesen alkalmatlanok rá, túl kell jutnunk ezen a katasztrófán" és "A párt pontosan tudja, hogy csak azoktól kell félnie, akik komolyan veszik az általa állítólag megtestesített eszmét"²¹⁵. A mondatokat még csak ki lehetne hagyni, mint a pártra való utalást annak idején "A fizikusok"-ból, a darab egyik központi alakját viszont semmiképp.

A nyolcvanas évektől kezdve Dürrenmatt belesimul az irodalmi klasszikusok hosszú sorába, akiket névről ismerünk, valaha olvastunk, mi több, kedveltünk is (s ezt nem szégyelljük), akiken azonban valamiképp már túllépett az idő, bár ha játszanak tőle valamit, azért persze elmegyünk megnézni, s ha valahol még írnak róla,²¹⁶ azt természetesen nem tesszük félre olvasatlanul. A "Nagyvilág"-ban ugyan továbbra is találkozni a nevével, de időközben a világirodalmi folyóirat nyilvánosságformáló szerepe jelentősen csökkent, olvasása már nem elmaradhatatlan része az

1978. évi 7. számban Fenyő Istvánnak az aktuális programot megfogalmazó írása között. Még erőteljesebb a kontraszt, ha a lap 25. születésnapjára írt szerkesztőségi állásfoglalást vetjük egybe a kiinduló lukácsi gondolatmenettel.

²¹⁵ F. D.: Die Ehe des Herrn Mississippi. - F. D.: Werkausgabe in dreißig Bänden. Band 3. Zürich 1980. 51-52 és 96-97.

²¹⁶ A hetvenes évek közepe után keletkezett szerény számú Dürrenmatt-tanulmányok egyike a Shakespeare-adaptációkkal foglalkozik. (Szilassy Zoltán: Dürrenmatt Shakespeare-adaptációi. - Színháztudományi Szemle. 6. 1980. 67-82.)

általános tájékozottságnak, csupán néhány hűséges híve járhatja és bújja tovább. A televízió, a videó, a műholdas adások elterjedtével alapvetően átalakul a kommunikációs helyzet, a színház vonzásköre beszűkül, az irodalmi tájékozottság, egyáltalán a kultúra presztízse, ahogy kompenzációs jelentősége is, rohamosan csökken, az embereket a hetvenes-nyolcvanas években mind inkább a gazdaság köti le, a gmk-k világa, az önkizsákmányolás révén hirtelen feltáruló anyagi előrelépés lehetőségei.

A Dürrenmatt iránti érdeklődés persze nem válik egyik napról a másikra semmivé. Hans Bänziger svájci kutató a hetvenes évek legvégén meglepődve tapasztalja Budapesten, hogy az emberek többet tudnak a svájci irodalomról, mint Amerikában vagy Európa más részein. "Egyszerűen tájékozottabbak vagyunk", mondja neki egyik beszélgetőtársa. A rendszer működésére vonatkozó klisékkel jócskán rendelkező vendég bizalmatlanul fogadja az állítást. "Gyanítottam", írja, "hogy a párt hangját hallom", de aztán a további beszélgetések és könyvtárlátogatások megnyugtatják, valóban nem csupán az elvtársak ismerik Magyarországon Dürrenmattot.²¹⁷

A hetvenes évek közepén bekövetkezett paradigmaváltás pontosan megfigyelhető a "János király" magyarországi bemutatóinak kritikai fogadtatásán. A Shakespeare-átíratot először 1970-ben, alig másfél évvel a bázeli ősbemutató²¹⁸ után, vitte színre Szegeden az a Komor István, akinek

²¹⁷ Bänziger, i. m. 52-53. -- Ha a többpártrendszerben a pártoknak óriási a jelentőségük, befolyásuk és hatalmuk, akkor logikus következtetés, hogy az egypártrendszerben mindez összeadódik és egy helyen összpontosul. Ami az NDK-ban történt, azt többé-kevésbé meg is lehet érteni e séma segítségével (blokkpártok ide vagy oda). Magyarországon azonban - a hetvenes és nyolcvanas években - korántsem volt ilyen egyszerű a helyzet. Végző soron ugyan minden, ami az országban történt, a pártközpontban (vagy még feljebb, Moszkvában) dőlt el, a mindennapok dilemmáinak megoldását azonban bonyolult és nem ritkán ellentmondásos formális és informális (a svájciak által "Filz"-nek nevezett jelenséghez hasonlítható) összefonódások határozták meg, úgyhogy a jelen dolgozat (vállalva a Rumpelstilzchen-effektus vádját) végig az elmosódottabb "hatalom" szót használja az általánosan bevett "párt" helyett.

²¹⁸ A "Színház" című szaklap haladéktalanul reagál a bemutatóra: 1968. évi első számában gazdagon dokumentált, a dramaturgiai szempontokra

annak idején "A fizikusok" kapcsán gyűlt meg a baja a Művelődési Minisztérium engedélyezési mechanizmusával.

A bírálatok most is a hatalom differenciálatlan infernalitását kifogásolják a darabban, szinte unisono értenek egyet Dürrenmatt meghatározásának - "Gonosz egy darab, nem tagadom, de korunk bizonyítja, hogy jogosan" - első felével és határolódnak el, a régi reflexek jegyében, a másodiktól: nem szabad általánosítani, "hogy a hatalmi politikát mindenkor az egyéni érdekek, a pillanatnyi megfontolások irányítják, hogy 'a sors szekerét a butaság húzza', a nép, a közember pedig csak pusztá szám, áldozat, amely mindössze egy statisztikai adatot jelent a mérlegkészítésnél"²¹⁹, elfogadhatatlan Dürrenmatt társadalomkritikája, amely "csak egy bizonyos helyzetre, egy bizonyos társadalomra érvényes"²²⁰, és történelemszemlélete, amely reménytelen körforgásnak láttatja a történelmi eseményeket, silány figuráknak, a hatalom megszállottjainak az abban résztvevőket.

Az egyik bíráló nyíltan föl is veti, szükséges-e magyar színpadon bemutatni egy "ily mértékben borúlátó darabot, amely megkérdőjelezi a politikai progresszió lehetőségét, s amely [...] *nem tesz lényegi különbséget retrográd és haladó rendszerek között*"²²¹. A közönségét felnőitnek tartó színház nem egyes darabokkal, hanem a műsorrend egészével politizál, adja meg a kritikus a választ saját kérdésére, a magyar közönség figyelemmel kísérhette Dürrenmatt egész eddigi útját, helyes hát, ha "megmutatjuk a pálya folytatását, még ha az eszmei zsákutca felé vezet is"²²².

kocentráló elemzés elemzi az átdolgozást. (Márton Vera: Dürrenmatt: János király. - Színház. 1. 1968. 51-59.)

²¹⁹ Barta András: János király. Dürrenmatt Shakespeare-átdolgozása a Szegedi Nemzeti Színházban. - Magyar Nemzet. 1970. március 18. 4.

²²⁰ Polner Zoltán: Magyarországi bemutató Szegeden. Dürrenmatt: János király. - Csongrád megyei Hírlap. 1970. március 10.

²²¹ Lukácsy András: János király. Dürrenmatt-bemutató Szegeden. - Magyar Hírlap. 1970. március 12. 7.

²²² Uo. -- De azért a budapesti József Attila Színháznak nem sokkal a szegedi előadás utánra tervezett bemutatója (vö. Barta) mégsem valósult meg.

Ezek a hangok akár tíz évvel korábbiak is lehetnének, de már nemcsak ilyenek léteznek. Bárdos Pál "Tiszatáj"-beli kritikája például egy kicsit nehézkesen jut el ugyan másféle mondandójához, de már eljut: "Dürrenmatt kihasználja a témájában adott pokoli iróniát, hogy tudniillik az egymással harcoló-kibékülő népükre hivatkozó, de egymásra fenekedő, más bőrre hadat üzenő s más kárára békét, szövetséget kötő urak, uralkodók s nagy emberek szegről-végről atyafiak, rokonok, egy család tagjai. Fokozza a helyzet komikumát, hogy a feudalizmus uralkodóházai csakugyan mind rokonságban voltak, tehát a történelem felszíne se tiltakozik a népeket véreztető háborúknak családi konfliktusként történt ábrázolása ellen. Napjaink és a közelmúlt csúcs- és egyéb diplomáciája is éppen elég mulatságos és ijesztő példáját szolgáltatva a lényegében különmű, de a diplomácia karámjában és etikettjében összeszorított politikusok lehetetlen gesztusainak. Ezért a legjobb pillanata az előadásnak, mikor János király levett csizmával veri a tárgyalóasztalt. Oriási ötlet, bár több lenne belőle."²²³

Lehetetlen nem észrevenni, hogy a jelenet az ENSZ-ben a szónoki emelvényt cipőjével csapkodó Hruscovon ironizál, csak épp - ellentétben a recenzens feltételezésével - nem Dürrenmatt-tól származik: sem a német nyelvű eredetiben, sem a darab magyar fordításában nem találni. A rendező tehát már nyilvánvalóan nem kockáztatja az egzisztenciáját, ha ilyesmivel próbálkozik, a közönség veszi a lapot, s már a kritika sem hallgat szemérmesen a gag-ról. (Külön érdekesség, hogy az illető kritikus ugyanaz a személy, aki 1958-ban még fennen hangoztatta, majd akkor lesz Dürrenmattból komoly író, ha leveti kispolgári kötöttségeit.)²²⁴

Az 1980-as debreceni előadás bírálóinak már eszükbe sem jut a tíz évvel korábbi írások modorában megleckéztetni Dürrenmattot világnézeti gyöngéi miatt.²²⁵ A "Kritika" recenzense nem kedveli ugyan a "János

²²³ Bárdos Pál: Dürrenmatt: János király. A Szegedi Nemzeti Színház előadása. - Tiszatáj. 5. 1970. 488.

²²⁴ Bárdos, Borzalmak.

²²⁵ A hagyományos defenzív álláspontot jószérivel már csak Rajk András képviseli, ő is meglehetősen differenciáltan: ha valaki vállalkozik valamely mű bemutatására, "bizonyította vonzódását a műhöz és innen kezdve az utóbbit - adott esetben Dürrenmatt mondandóját - kell szolgálnia művészi eszközeivel. Akkor is, ha nem mindenben ért vele egyet - hiszen a tökéletes

király"-t, de csak azért, mert "túlterhelik a példázatok, a filozófia, a 'keresztrejtvény'"²²⁶. A "Színház" szakírója "ciklikus érvényességű mű"-nek²²⁷ tekinti a darabot és kijelenti: "A 'János király' - a dürrenmatti életmű egésze által teremtett sajátos világmodell egy szeleteként - az emberiség ügyeit felülről mozgó erők vakságával, abszurditásával, a hatalom gyakorlóinak kisszerű praktikáival, intrikáival, gyarlóságaival való kíméletlenül őszinte szembenézés."²²⁸ A "Magyar Hírlap" a darab aktualitását emeli ki: "az az aggodalom biztosítja nézőtéri visszhangját, amelyet mostanában erősítenek fel bennünk a nemzetközi híradások"²²⁹. A "Magyar Nemzet" munkatársa meg egyenesen azt veti az előadás szemére, hogy túl pozitívrá sikerült, minthogy azt sugallja, "voltak-vannak eszehagyott hatalmasok. De akad egy-egy jófejű, vakmerő, tettekre kész fickó. [Ilyen az előadásban túlhangsúlyozott Fattyú.] [...] Nem hímez-hámoz Dürrenmatt, mikor azt mondja: az értelmetlenségben fattyú az értelem. A két állítás között ki ne látná a különbséget?"²³⁰

A Várszínház-beli 1984-es "János király" alkotói aztán már minden kertelés nélkül vállalják az aktualitást. Dürrenmatt "korunkra vonatkoztatta és feltárta egy erkölcsstelen politikai mechanizmusnak a törvényeit", mondja a rendező, Kerényi Imre, a minisztert alakító Mácsai Pál pedig kijelenti: "én azt szeretném, ha a mai korból való miniszter lenne XII. századi, XIII. századi ruhában".²³¹

Aki a nyolcvanas években is követi a "Nagyvilág"-ot, az újra meg újra találkozik Dürrenmatt-recenziókkal és -szövegekkel, így a "Csendestárs"-

egyvetértés politikában, magánéletben és művészetben egyaránt fehér holló." (Rajk András: Debrecen és Miskolc színháza Budapesten. - Népszava. 1980. november 2. 8.)

²²⁶ Mester Attila: Dürrenmatt: János király. - Kritika. 12. 1980. 29.

²²⁷ Balogh Tibor: "Az igazság ironia nélkül sápadt kellék". Dürrenmatt János király Debrecenben. - Színház. 12. 1980. 8.

²²⁸ Uo. 7.

²²⁹ Mészáros Tamás: Dürrenmatt János király a Csokonai Színházban. "E világ veszélyes sűrűi közt". - Magyar Hírlap. 1980. október 9. 6.

²³⁰ Bogácsi Erzsébet: János király. Dürrenmatt színműve Debrecenben. - Magyar Nemzet. 1980. október 4. 4.

²³¹ Varsányi Zsuzsa: Bemutató a Várszínházban: János király. - Petőfi Rádió. 1984. november 2.

sal, több publicisztikai jellegű írással, a "Téli háború"-val és "A lázadó"-val az "Anyagok" ("Stoffe") című komplexumból, azaz a folyóirat regisztrálja az író hatvanadik életéve után különösen szembeszökő változást, a szinte végérvényes elfordulást a drámától, ugyanakkor a növekvő, mind kizárólagosabbá váló érdeklődést a szubjektív hangvételő, önéletrajzi alapú, öninterpretáló próza iránt.

Az Európa kiadó sem hanyagolja el teljesen régi szerzőjét, bár új dolgokat nem hoz tőle. Az "Öt modern dráma" című 1982-es gyűjteményes kötetbe bekerülnek "A fizikusok"; a már-már örökzöld slágernek minősülő három kisregény, "Az ígéret", "A baleset" és "A bíró és a hóhér" újabb kiadásban jelenik meg. Az Európa privilégiumát megtépázva más kiadók is kezdenek mazsoláznia a világirodalomból, Dürrenmatta azonban nem kíváncsiak, úgy látszik, nem kecsegtet, mondjuk, a háború előtti kommersz kedvencek utánnyomásához mérhető nyereséggel. A kivétel sem üzleti jellegű, inkább házi használatra készült: a szolnoki színház a nyolcvanas évek elején egy "Romulus"-előadás kapcsán a dráma gazdagon dokumentált, ám roppant szerény külsejű szövegkiadását jelenteti meg.

A tévé alkotói is rá-rábukkannak Dürrenmatta, 1983-ban az "Angyal szállt le Babilonba", 1984-ben "A nagy Romulus" kerül adásba Rajnai András hírhedett, minden drámai cselekményt az elektronikus technika lehetőségeinek alárendelő verziójában. A színházak továbbra is elővesznek régebbi Dürrenmatt-darabokat. A Vígszínház bemutatja, mintegy Ruttkai Éva jutalomjátékaként, "Az öreg hölgy látogatását"-t, ám a jeles színész nő vagy habitusából adódóan vagy egyre súlyosbodó betegsége miatt már nem nagyon képes elhittetni a közönséggel, hogy rendelkezik a Claire Zachanassianra alapvetően jellemző kíméletlen erővel - jóllehet a kritikákban egyik szuperlatívusz követi a másikat. Kaposvárt a régi rendszer bukásának parabolájaként értelmezik a "Romulus"-t, a kissé harsányra sikerült előadást a tévé is közvetíti. A Pesti Színházban e dolgozat készült idején, 1994 tavaszán is megy és a középiskolásoknak szervezett színházlátogatások kedvelt célpontja a római birodalom széteséséről szóló darab a kiváló Kern Andrással a címszerepben.

Ami az egyetemi berkeket illeti, a biztos, megállapodott értékeket preferáló germanisztika az első évtizedekben mintha várakozó álláspontra helyezkednék Dürrenmatt-tal szemben. Kálmán László szegedi disszertációját követően ugyan nem egy Dürrenmatt-tal foglalkozó szakdolgozat készül az országban, de ezek rendszerint nem emelkednek ki

a szürke átlagból. Hozzá tartozik a teljes képhez az is, hogy nagyon sokáig nehézségekbe ütközött Magyarországról hozzájutni a svájci író le nem fordított primér szövegeihez, a róla szóló tanulmányokról nem is beszélve. A nyelvterület azon részén viszont, ahová a magyar germanistáknak reális esélyük volt eljutni, Dürrenmattot igen óvatosan kezelték. A fent említett szakdolgozók egyike meséli, hogy a hetvenes évek közepén, mikor a berlini Humboldt-egyetemen kívánt anyagot gyűjteni munkájához, azt csak a könyvtár zárt részlegében tehetette, jobbján egy káder a "Der Spiegel"-t, balján egy másik a "Völkischer Beobachter"-t olvasta.²³²

A jelentéktelen dolgozatok sorából kiemelkedik Balkányi Magdolnának a lehetőségekhez képest maximális alaposságú, világos gondolatmenetű és felépítésű 1982-es debreceni doktori értekezése Dürrenmatt drámáinak és világnézeti fejlődésének viszonyáról. A dolgozatba, amint az már a téma megjelöléséből, az írói világnépre való koncentrációból érezhető, a szerző szervesen beépítette azokat a nézeteket, amelyekkel a hazai Dürrenmatt-recepció feldolgozása során találkozott. A fogadtatás kérdésének külön fejezetet szentel.

A "Német Filológiai Dolgozatok" 17. kötetében nyomtatásban is megjelent a disszertáció²³³, s a kutatásból további értékes dolgozatok is születtek. Kiemelkedik közülük "Az ironikus hős - a dráma vége?"²³⁴ című tanulmány, amelyben Balkányi (Magyarországon egyedülálló módon) Dürrenmatt hetvenes évekbeli fejlődését taglalja. A műfajváltás korszaka ez, állapítja meg, a dráma - mint ekkortájt több polgári író számára - Dürrenmatt számára is érdektelen lett. Fontos szerep jut ebben a bátor embert leváltó, magányos és passzív ironikus hősnek, aki lemond a cselekvésről és már csupán arra van ereje, hogy értelmetlenül feláldozza magát. Új dramaturgiai módszerek kialakítása ezzel a hóstípussal lehetetlenné válik, ráadásul Dürrenmatt világnézetileg az irracionális

²³² Rigó András szóbeli közlése. 1994. március 5.

²³³ Balkányi Magdolna: Die Dramen von Friedrich Dürrenmatt. Der Zusammenhang zwischen dramatischer Form und schriftstellerischem Weltbild. - Német Filológiai Dolgozatok XVII. Debrecen 1986. 5-125.

²³⁴ Balkányi Magdolna: Der ironische Held - das Ende des Dramas? Tendenzen im dramatischen Schaffen Friedrich Dürrenmatts in den siebziger Jahren. - Német Filológiai Dolgozatok XIV. Debrecen 1980. 79-99.

és az agnoszticizmus közelébe kerül. Művészi érzékenységét mindazonáltal nem vesztette el, esszéi, melyekben az önreflexió, a saját művek újragondolása áll előtérben, továbbra is érdemessé teszik a figyelemre.

Az NDK-ra és Ausztriára koncentrált hazai germanisztikai irodalomtudomány egyébként általánosságban mostohán bánik a svájci német irodalommal,²³⁵ jószerivel csak e sorok írója foglalkozik vele következetesen és rendszeresen, ő is csak az utóbbi nyolc-tíz évben. A mai svájci német prózáról szóló, 1989-ben Németországban megjelent könyvében²³⁶ Dürrenmattot Frisch mellett a helvéciai irodalom nem konvencionális (és Frischnél jóval kevesebb követővel rendelkező) apafigurájaként ábrázolja, egy publicisztikai jellegű dolgozatában²³⁷ pedig, amely ráadásul az alig ismert hazai német lapban, a "Neue Zeitung"-ban jelent meg, azt írja le némi iróniával és öniróniával, hogyan zajlott le Dürrenmatt Schiller-díjjal való kitüntetése Stuttgartban 1987-ben. Arra, sajnos, nem futotta az erejéből, hogy a svájci irodalom magyar befogadásának országosan ismert és elismert promótora legyen (amire természetesen nem Dürrenmatt vonatkozásában lett volna elsősorban szükség); nem mentség, hogy a magyarországi egyetemi germanisztika irodalomnépszerűsítő és -közvetítő szerepe egészében meglehetősen szerény, még más hazai modern filológiákhoz viszonyítva is.²³⁸

²³⁵ Kivételt képez a "Helikon" tematikus svájci száma 1984-ben, de a kortárs irodalommal ez sem sokat törődik. Dürrenmatt-ra vonatkozó cikk csak egy van benne, Balkányi már említett recepciós vizsgálata.

²³⁶ Szabó János: *Erzieher und Verweigerer. Zur deutschsprachigen Gegenwartsprosa der Schweiz.* Würzburg 1989.

²³⁷ Szabó János: *Dürrenmatt erhält den Schiller-Gedächtnispreis.* - *Neue Zeitung.* 1. 1987. 7.

²³⁸ Nem lehet nem ejteni szót e helyt a svájci kulturális külpolitika hagyományos tartózkodó magatartásáról. Svájc mindmáig egyetlen külföldi kultúrintézete 1986 óta áll fenn Párizsban; Budapesten 1992 végén nyitott a Pro Helvetia - néhány kelet-európai nagyvároshoz hasonlóan - irodát. Az egyetemek germanisztikai tanszékein máig alig van svájci lektor. Különösen a nyolcvanas években volt sajnálatos a Pro Helvetiának és más svájci szervezeteknek az az alapállása, hogy ők csak reagálnak a potenciális partnerek kezdeményezéseire. A végig szinte egyszemélyes budapesti osztrák kultúrintézet példája ugyanis világosan mutatta, hogy a kívülről

1989-ban jut el Dürrenmatt végre személyesen is Magyarországra. A nemzetközi Wheatland-alapítvány írókonferenciáján vesz részt a budai Várban. Más prominens vendégekhez hasonlóan őt is beszélgetésre kéri egy kulturális rádióműsor riporternője, aki megdöbbenve reagál az író mélységes kultúrpresszimizmusára; látnivaló, az ő Dürrenmatt-képe is a hatvanas években, a komédia dominanciája idején alakult ki, az utolsó évtizedben keletkezett prózai munkákról, ahol a beszélgetésben érintett gondolatok számtalan variációban fordulnak elő, mit sem hallott.²³⁹

érkező kulturális kínálatot ekkor már az átlagos civilkurázsival rendelkező magyar polgárok is elfogad(hat)ták, jóllehet maguk egyelőre még nem kezdeményeztek. Bizonyos gátlások egyébként sokakban máig fennmaradtak: nem véletlen, hogy az országot újabban elárasztó "Antragskünstler"-ek között meglehetősen szerény a komoly munkára hajlandó és képes emberek aránya.

²³⁹ "[Dürrenmatt:] A mai kultúra már nem az irodalmat és a művészeteket jelenti, hanem a természettudományokat. A technika vált ma a világkultúra legfontosabb alkotóelemévé. Az alkalmazott természettudomány mindenütt fontosabb szerepet játszik, mint bármilyen egyéb kultúra. Az emberiség gondolkodásának a középpontjába a tudományos kutatás került. [Rporter:] - Ez akkor azt is jelenti, hogy a kultúra iránti igényünk megváltozott. Ebben pedig nem hiszek. - De, de, higgye el! Korábban a művészetek álltak a középpontban. Ma a színházat elnyomja a televízió. Ami számomra inkább technika, mint kultúra. Persze, be kell látnom, hogy már a film megjelenése is valamelyest közrejátszott annak idején a színház háttérbe szorításában. Csakhogy ma már a mozi is egyre lejjebb kerül a ranglistán. - Lehet, hogy nem látom egészen jól, de úgy tűnik, mintha ez egy szomorú önigazoló teória is lenne az ön részéről. Már ami a színházat illeti. - Nem, nem. Én nem szomorú vagyok, hanem realista. Szembenézek a valósággal. - Rendben van. De akkor mi szerepe marad az írónak ott, ahol a kultúra már nem tartalmazza a művészetet? - A feladata, hogy felfogja és megértse a mai idők követeléseit. Ezt közvetíteni a legjobban a prózával lehet, és nem a drámával. A színház luxus és nosztalgia." (Váradi Júlia: A színház luxus és nosztalgia. - 168 óra. 8. 1989. 15.)

Rövid interjút ad Dürrenmatt a "Magyar Hírlap" munkatársának is. Azért jött el öregen, betegen Budapestre, hogy bátorságot öntsön az emberekbe, hogy támogassa azokat a bátrakat, akik képesek fölvenni a harcot a butasággal. Az emberiség története ugyanis a butaság története. "Nézze, az atomveszély még el sem múlt a fejünk fölől (itt van Csernobil példája), máris nagyobb veszedelmek leselkednek ránk. Például a gazdasági válság. Ne higgye, hogy csak keletet érinti. Egy másik szinten a nyugati világ is krízisben van. Azután a környezeti veszélyek ügye. Sosem élt még annyi ember, mint ma, és viszonylag sosem oly nagy százalék nehéz körülmények között, ellátatlanul. Mesterségesen csináljuk magunknak a bajt. A héten felhajóztam Visegrádra és megnéztem a környéket. No, hallja! Az állat is különb, mert nem piszkítja össze a környezetét!"²⁴⁰ Aligha tévedés feltételezni, hogy itt Dürrenmatt nem a szemetelő turistákat ostromozza szokatlan hévvel, hanem a nagymarosi Duna-gát építkezéséről mond lesújtó véleményt.

A könyvkiadás a nyolcvanas évek végétől, mintegy bizonyítva, hogy Dürrenmatt iránt az egyre nyitottabb könyvpiacra is mutatkozik kereslet, igyekszik bizonyos restanciákat behozni: 1987-ben az "Igazság-ügy"-et, 1989-ben "A megbízás"-t, 1990-ben "A bukás"-t, 1992-ben a "Zürvölgy"-et adják ki. A kötetek kritikai fogadtatása azonban szerény, s az esszéisták számára sem tanulmánytéma már Dürrenmatt. Szabályt erősítő kivétel Csillag Tibornak a "Stádium" című kulturális folyóiratban 1991-ben megjelent "Hatalomúzóttan és legyőzetlen" című írása, mely Dürrenmatt megnyilatkozásait ügyesen parafrázálva, illetve helyenként vitatva, aktuális áthallásoktól többnyire mentesen, szinte a teológiai absztrakció síkján elemzi "Az öreg hölgy látogatása"-t, amely számára "az engesztelhetetlen bosszú tragédiája"²⁴¹, "A fizikusok"-at, "az elistenteledett, atombombával fenyegetett világ tragikomédiáját"²⁴², az "Angyal szállt le Babilonba" című művet, mely "Dürrenmatt drámái közt a költészet koronája"²⁴³, valamint az író "legjobb kedvű darabját"²⁴⁴, "A nagy Romulus"-t. Romulus kapcsán

²⁴⁰ Lukácsy András: Dürrenmatt mondja. Nem moralista vagyok: rebellis. - Magyar Hírlap. 1989. június 24. 6.

²⁴¹ Csillag T., i. m. 105.

²⁴² Uo. 107.

²⁴³ Uo. 108.

²⁴⁴ Uo. 106.

újra előbukkan a magyar kritikában egyszer már használt "elszabotál" ige, de persze nem úgy, mint annak idején Komlós Jánosnál, aki szerint Akki az imperializmust szabotálja el - itt, tempora mutantur, a diktatúrát szabotálja el Romulus.

Az író halálát természetesen regisztrálja a kulturális sajtó, említést azonban csupán Michael Heller mélységesen emberi Dürrenmatt-interjújának fordítása érdemel a "Magyar Lettre Internationale"-ban²⁴⁵, továbbá a "Nagyvilág" nekrológja Walkó György tollából, aki tömör, értő pályaképében természetesen megemlíti Dürrenmatt hazai népszerűségét és a "Nagyvilág"-nak ebben játszott szerepét. Az írás ezzel a magyar Dürrenmatt-recepció megértése szempontjából alapvető megállapítással zárul: "Kérkedés nélkül, természetes méltósággal tett bizonyosságot önnön szellemi függetlenségéről. Nézeteit nem kötötte másokéhoz, a saját fejével gondolkodott mindig, még kivételképpen sem a másokéval..."²⁴⁶

1993 májusában a svájci kulturális alapítvány, a Pro Helvetia pár hónappal korábban megnyílt budapesti irodája filmbejátszásokkal illusztrált Dürrenmatt-előadást hirdet. A referens, mint az est során kiderül, magas rangú diplomata és hobbiból foglalkozik Dürrenmatt-kutatással - ennek megfelelő az előadás színvonala is. Ezt azonban előre nem lehet tudni. Mégis alig egy tucat ember jelenik meg a rendezvényen, többségük (a Pro Helvetia és a svájci nagykövetség munkatársai) hivatalból.

A magyarországi Dürrenmatt-láznak, úgy tűnik, visszavonhatatlanul vége.

²⁴⁵ Michael Heller: Az ember meghal, és hirtelen felnéz a holdra. - Magyar Lettre Internationale. I. 1991. 66-67.

²⁴⁶ Walkó, i. m. 592.

Irene R ü b b e r d t (Berlin)

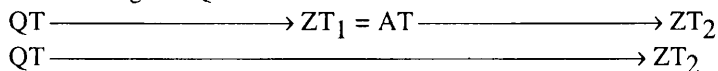
Lyrikübertragung zwischen den Stühlen (Vom geteilten und vereinten translatorischen Handeln)*

Im Streit um Kompetenzen und Zuständigkeiten hat Lyrikübertragung immer zwischen den Stühlen gesessen, die da heißen: Literaturwissenschaft und Übersetzungswissenschaft, Translation und Adaptation, Übersetzen in intimer Kenntnis der Quellsprache und Nachdichten in der Eigenschaft als Dichter, philologisch akribische Analysearbeit und poetisch-kreative Synthesearbeit. Will man verhindern, daß das Gedicht zwischen den Stühlen hindurchrutscht, dann muß es zu einer ausgewogenen Balance zwischen beiden kommen, zu einer produktiven Kooperation, auf die der Text schließlich wie auf ein stabiles, die beiden Stühle verbindendes Brett bequem und sicher aufsitzen kann.

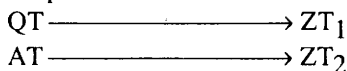
Ich möchte mein Plädoyer für translatorisches Teamwork an der Nachdichtung festmachen, die im ostdeutschen Sprachgebrauch für poetisch kompetente Lyrikübertragung schlechthin stand und im vereinten Deutschland offensichtlich in erster Linie eine Art Übersetzung aus zweiter Hand bezeichnet, nämlich die Lyrikübertragung nach Interlinearversionen. Die terminologische Trennung von Lyrikübertragung bzw. -übersetzung und Nachdichtung läßt durchaus eine Wertung durchscheinen: während ersteres translatorische Solidität suggeriert, scheint letzteres zumindest doch teilweise suspekt - die Antonyme Dichtung und Wahrheit wohnen gleich nebenan. Ich möchte im folgenden über und für die Notwendigkeit und die Möglichkeit von Nachdichtung (im Sinne von Lyrikübertragung nach Interlinearversionen) sprechen.

* Vortrag auf dem internationalen Kongreß für Übersetzungswissenschaft: "Translation Studies - An Interdiscipline". Wien, Institut für Übersetzer- und Dolmetscherausbildung, 9.-12. September 1992)

Wohl keine andere Form von Übersetzung fordert eine so umfassende Kompetenz wie die Übertragung von Lyrik. Er muß sowohl über die sprachlich-kommunikativen und translatorischen Voraussetzungen verfügen wie jeder andere Übersetzer, muß darüber hinaus aber auch fachlich (sprich: philologisch) kompetent sein quasi wie ein Fachübersetzer und über poetisches Talent verfügen wie ein Dichter, muß Handwerker, Wissenschaftler und Künstler in einer Person sein. Das Zusammentreffen optimaler Fähigkeiten in allen vier Kompetenzbereichen ist immer ein Glücksumstand und um so seltener, je kleiner oder ferner die Sprachen sind, aus denen übersetzt werden soll. Es hat deshalb Übersetzungen aus zweiter Hand schon immer und immer dann gegeben, wenn der Zieltextproduzent hinsichtlich der Quellsprache nicht oder nicht ausreichend im Besitz der sprachlich-kommunikativen Kompetenz war bzw. ist, denn Übersetzungen aus zweiter Hand entstehen auch heute noch. Diesen "second-hand"-Übersetzungen im eigentlichen Sinne liegt nicht der Quellentext, sondern ein Ausgangstext zugrunde, der seinerseits Zieltext oder, um mit Holz-Mänttari zu sprechen, Botschaftsträger im Prozeß translatorischen Handelns war, das von der Zielkultur her gesteuert wurde (Holz-Mänttari 1984:83). Gleichwohl gibt der Zieltext in der Regel vor, eine Übersetzung des Quellentextes zu sein:

Zieltext₁ ist, da er mit seiner Veröffentlichung (die schriftlich, aber auch mündlich erfolgt sein kann) in den Rezeptionsprozeß der Zielkultur₁ eintrat, nicht mehr nur Text, sondern Werk, in sich abgeschlossen und seiner Bestimmung übergeben. Wenn nun Zieltext₁ zum Ausgangstext für eine Übersetzung aus zweiter Hand wird, dann beginnt hier im Grunde ein vom vorhergegangenen Translationsprozeß unabhängiger neuer Translationsprozeß:

Sieht man das Ziel literarischen Übersetzens im Erreichen von Adäquatheit im Bereich der poetischen Funktion und Wirkung, in dem auch die Invariante literarischer Texte angesiedelt ist, so hat man hier ganz entscheidend, vielleicht mehr als bei nichtliterarischen Übersetzungen, mit dem jeweiligen kulturellen Kontext zu rechnen, in dem der Text als Werk

rezipiert wird. Besonders der poetische Text und dieser besonders bei großer Entfernung von Quellen- und Zielkultur wird also zwangsläufig eine Metamorphose, einen von Verschiebungen und Kompensationen geprägten Wandlungsprozeß durchlaufen müssen, um zur angestrebten Funktions- oder Wirkungsadäquatheit zu gelangen. Da wegen mangelnder sprachlich-kommunikativer und sicher auch fachlicher Kompetenz bei Übersetzungen aus zweiter Hand in der Regel keine Rückkopplung zum Quellentext möglich ist, ist das Übersetzungsergebnis Zieltext₂, das sich nichtsdestotrotz als eine Übersetzung des Quellentextes ausgibt, zu recht fragwürdig. Die geteilte Handlung zeigt sich am Ende rechte eigentlich nicht vereint.

Ganz andere Erfahrungen vermittelt die Nachdichtung als ein Sonderfall der Übersetzung aus zweiter Hand. Von den internationalistischen Prämissen sozialistischer Kulturpolitik gesteuert, hat hier im deutschen Sprachraum besonders die Übersetzungspraxis der einstigen DDR Leistungen vorgewiesen, die "ein Dogma der Nachdichtungstheorie und -praxis" umstießen (Fühmann 1973:144). Was zunächst als ein wenig seriöser "Notbehelf" erschien (Fühmann in: Kunst des Nachdichtens 1973:52), kleidete sich bald in die Faszination eines "Abenteuers" (Kahlau in Kunst des Nachdichtens 1973:38), eines "Wagnisses" (Fühmann 1973:144), das sich in vielen Fällen als lohnend und geglückt erwies. Die Suche nach dem Grund für die erwiesene Leistungsfähigkeit von Nachdichtung läßt uns fragen, ob wir es gerade bei Lyrikübertragungen nicht eigentlich immer mit "geteilten" Handlungen, mit einem mehrphasigen Handlungsmodell zu tun haben. Die Antwort gab im Grunde Franz Fühmann bereits 1973: "[...] denn die Übertragung eines Gedichts ist ja nicht eine Sache zweier, sie ist eine Sache dreier Sprachen: der gebenden, der empfangenden und der Universalsprache der Poesie. Ein ungarisches Gedicht ist ja nicht einfach 'Ungarisch', es ist Ungarisch und es ist ein Gedicht, und wenn das Ungarische ins Deutsche übersetzt ist, steht die zweite Übersetzung, die innerhalb des Deutschen, noch aus, und wenn sie von einem, der die Sprache der Poesie nicht versteht, zu leisten versucht wird, wird gewöhnlich auch die erste Übersetzung zerstört ... Es ist dann eine Art Pidgin-Lyrik mit Zügen von Pidgin-Deutsch ..." (Fühmann 1973:143). (Fachübersetzern mögen die Ohren klingen: hier hat, was so weit voneinander entfernt scheint, viel miteinander zu tun!)

Die Besonderheit von Nachdichtung als einer Form der Übersetzung aus zweiter Hand liegt allein darin, daß die verschiedenen Handlungsphasen hier nicht nur zeitlich getrennt nacheinander, sondern eben auch personell getrennt, von verschiedenen Handlungsträgern vollzogen werden. "Hier ist, trotz der Besonderheit, daß diese drei Sprachen in der linguistischen Form nur zweier erscheinen, eine echte Arbeitsteilung zwischen dem Interlinearübersetzer und dem Nachschöpfer [...] möglich und in gewissen Fällen, wie eben denen der Sprache kleiner Völker, sogar geboten. [...] Der Interlinearübersetzer wäre dann der 'kompetente Sprecher' der gebenden und der empfangenden Sprache, der Nachschöpfer (Formgeber?) wäre es für die empfangende und die poetische" (Fühmann 1973:143-144). Mit anderen Worten: der Nachdichter bringt neben notwendigen translatorischen Kenntnissen ziel-sprachliche und poetische Kompetenz mit, der Interlinearübersetzer verfügt neben der translatorischen über die ausgangs- und zielsprachliche und darüber hinaus auch über fachliche Kompetenz: er muß nicht nur eine minutiöse inter-lineare Übersetzung des Gedichts inklusive aller möglichen Varianten und Nebenbedeutungen liefern und mit Anmerkungen in ein Schriftbild kleiden, das in Rohheit und Rauheit der Funktion einer Interlinearversion angemessen ist; "Jede Interlinearversion ist anti-poetisch", schreibt Günther Deicke, "weil sie, wenn sie konsequent ist, nur den nackten, wörtlichen Text gibt, die Reihung der Wörter so rau, so porös nebeneinandergestellt, daß Poesie wieder eindringen kann" (Deicke 1988:67). Außerdem muß der Interlinearübersetzer die versifikatorischen Mittel erkennen und beschreiben, Motive, Bilder, poetische Formen in den Kontext des individuell-poetischen Gesamtwerks, der Nationalliteratur und gegebenenfalls der Weltliteratur einordnen, ihren Stellenwert, ihre Funktion bestimmen können, biographische und historische Hintergründe kennen, Assoziationen freilegen usw., also über philologische Detail- und Überblickskenntnisse verfügen und diese als Text formulieren, der dann unbedingter Bestandteil der Interlinearversion ist.

Während es also bei der Übersetzung aus zweiter Hand im eigentlichen Sinne nicht zu einer Kooperation zwischen erster und zweiter Hand kommt, stellt sich Nachdichten als ein mehrfach kooperatives translatorisches Handeln dar: die Kooperation zwischen dem Nachdichter als Zieltextproduzenten und dem Verlag als Initiator und Auftraggeber und

damit die Kommunikation zwischen dem Nachdichter und dem Leser/Rezipienten sowie die Geschäftsbeziehung zwischen dem Verlag und dem Rezipienten als Käufer des Bandes kann nur zustande kommen, wenn zuvor eine Kooperation zwischen dem Nachdichter und dem Interlinearübersetzer (als einer Art Zulieferer) erfolgt. Fakultative handlungsinterne Zusammenarbeit ist immer denkbar: "Der Translator *kann* im Team arbeiten, wobei jedes Mitglied einen Teil des Textes erstellt. Betont sei, daß der Translator, auch wenn er für Teilhandlungen andere Experten heranzieht, an seine Rolle und die sich daraus ergebende Verantwortlichkeit gebunden bleibt" (Holz-Mänttari 1984:111; Hervorhebung I.R.). Beim Nachdichten allerdings *muß* im Team gearbeitet werden, und die Kooperation ist nicht teiltext-, sondern gesamttextrelevant. Der obligatorische Charakter der Kooperation unterscheidet die Rolle des Interlinearübersetzers schließlich von der des Zulieferers. Die erste Hand wird zur Rechten der zweiten Hand; die eine ist ohne die andere handlungsunfähig. Bedarfsträger für die Herstellung einer Interlinearversion ist sowohl der Nachdichter als eben auch der Auftraggeber und Initiator der Nachdichtung, er muß sich, wenn er mit einem bestimmten, quellsprachlich eben nicht kompetenten Nachdichter kooperieren will, dieses doppelten Bedarfs von vornherein bewußt sein und diesen in zwei Aufträgen (für den Nachdichter und für den Interlinearübersetzer) zum Ausdruck bringen. Während also Übersetzer₁ (Nachdichter) und Übersetzer₂ (Interlinearübersetzer) im Handlungsprozeß, nämlich solange der Zieltext "in Arbeit" ist, gleichberechtigt verantwortliche Handlungsträger darstellen, trägt die Verantwortung für den lieferfertigen Zieltext allein der Nachdichter, was sich einerseits in der materiellen und ideellen Honorierung, andererseits aber in der Tatsache niederschlägt, daß sich der Nachdichter im Rezeptionsprozeß der Kritik allein zu stellen hat. Sobald also der Zieltext den Weg zurück zum Auftraggeber/Bedarfsträger antritt, schlägt die Rolle des Interlinearübersetzers rückblickend wieder um: in die eines Zulieferers.

Die Interlinearversion ist im Kontext des komplexen translatorischen Handlungsgefüges fraglos ein Zwischenprodukt, und zwar eines, das nahezu ausnahmslos für jede Lyrikübertragung notwendig und ihr mehr oder weniger bewußt immanent ist. Sie wird - im Falle der Personalunion von \ddot{U}_1 und \ddot{U}_2 - nicht immer, beim Nachdichten dagegen immer die Form

eines Textes annehmen. Deicke weiß zu berichten, daß auch Friedrich Hölderlin im Jahre 1800 bei seiner Übersetzung des griechischen Chorlyrikers Pindar zuvor Interlinearversionen anfertigte. (Deicke 1988:59) Die Interlinearversion, die als Text so und nur so ihren Zweck erfüllt und damit in gewisser Weise resultativen Charakter trägt, nimmt jedoch - im Unterschied zum Zieltext₁ bei der Übersetzung aus zweiter Hand im eigentlichen Sinne - niemals Werkcharakter an, sie wird in der Nachdichtung dialektisch aufgehoben und ist damit zwar Teil des Translations-, nicht aber des Rezeptionsprozesses.

* * *

Wie die Kooperation zwischen Nachdichter und Interlinearübersetzer im Interesse eines kreativen, dem Quellentext gleichwohl angemessenen Zieltextes funktionieren kann, soll abschließend an einem Beispiel demonstriert werden.

Übertragen werden sollte für die Publikation im Rahmen eines deutschsprachigen wissenschaftlichen Aufsatzes (s. Rübberdt 1987) ein Gedicht des Ungarn Endre Ady. Der Übersetzungsauftrag ging an Christian Polzin, der sich damals bereits als poetisch kompetenter, des Ungarischen durchaus kundiger Nachdichter ausgewiesen hatte. Zum Ausgleich sprachlicher Unsicherheiten und (damals noch) mangelnden hungarologischen Hintergrundwissens meldete er jedoch Bedarf an einer Interlinearversion an, die ihm zusammen mit der philologisch-analytischen Studie - sicher ein nicht alltäglicher Idealfall - geliefert wurde. Für die Übertragung des Gedichts erwies sich folgendes hungarologisch-literarhistorisches Sachwissen als relevant: Das ungarische Gedicht Endre Adys entstand 1910, etwa zur selben Zeit wie das berühmte "Weltende" des Jakob van Hoddis, das in Deutschland den literarischen Expressionismus einläutete. Wie dieses thematisiert Ady eine - von der Wiederkehr des Halleyschen Kometen aufgeheizte - Weltende-Stimmung, in der die physische Zerstörung der symbolhaften bürgerlichen Pionierleistungen: Eisenbahnen, Dämme, Brücken durch die unaufhaltsamen Gewalten der Natur für den moralischen Verfall der bürgerlichen Gesellschaft steht. Bei Ady gesellen sich zu den technischen und Naturkatastrophen die im menschlichen, ethisch-moralischen Bereich. Auch hier hatte das Motiv der Brücke in der

ungarischen Literatur schon einmal symbolische Bedeutung erlangt: 1877 in János Arany's Ballade "Brückenweihe", in der der Dichter die 1876 erfolgte Einweihung der Budapester Margaretenbrücke mit der poetischen Vision eines Massenselbstmords feiert und damit zum ersten Mal in der ungarischen Literatur die doppelbödigte Realität der ungarischen Gründerjahre thematisiert.

Die für unseren flüchtigen Exkurs interessante Passage des Ady-Gedichts (es ist die 4. Strophe) lautet nun in der Interlinearversion:

Taschenmesser (Klappmesser) sind durstiger auf das Blut
 Und Lokomotiven rennen ineinander (+ stoßen zusammen)
 Und die das Leben liebten
 Geben (sich) jetzt ein großes Todes-Stelldichein.

Das ungarische Original ist nach dem Schema *xa ya* gereimt, die im Grundmuster jambischen, von Spondäen und Trochäen gebremsten Zeilen haben eine einheitliche Länge von neun Silben. In der Polzinschen Nachdichtung klingt die Strophe wie folgt:

Messer sind blutrünstiger denn je,
 Loks reißen einander in Stücke,
 Und die das Leben liebten, treffen
 Sich mit dem Tod nachts an der Brücke.

Die Notwendigkeit für den motivischen Zusatz in der vierten Zeile, den im Original nicht genannten Ort für das Stelldichein mit dem Tod, ergibt sich aus dem Reimzwang und der vorgegebenen Zeilenlänge. Erst mit der Rückkopplung des Zieltextes zum Original und seinem literarhistorischen Kontext im Sinne eines translatorischen Zirkelmodells, wie es Nord postuliert (Nord 1991:36-39), einer Rückkopplung, die bei einer Nachdichtung Bestandteil der Kooperation zwischen Nachdichter und Interlinearübersetzer sein muß, erweist sich die Abweichung vom Quellentext als Gewinn für den Zieltext, weil sie diesen noch enger an den diachronen literarhistorischen und an den synchronen weltliterarischen Kontext bindet. Und dieser Gewinn geht auf das gemeinsame Konto von Nachdichter und Interlinearübersetzer; er mag symbolisch für die Machbarkeit von Nachdichtung nach Interlinearversionen stehen. Nur sie wären in der Lage, "second-hand"-Übersetzungen im eigentlichen Sinne zu ersetzen, wenn man auch die kleineren Nationalliteraturen weiter in die weltliterarische Rezeption einbeziehen bzw. das erreichte poetische Niveau

von Lyrikübertragung halten will. Projekte wie die Begegnungen zwischen ausländischen Dichtern und deutschen Lyrikern/Nachdichtern im Künstlerhaus Edenkoben/Pfalz (vgl. Laschen/Gahse 1990), die ohne die Vermittlung der Interlinearübersetzer nicht zustande gekommen wären und nicht zustande kämen, lassen uns hoffen, daß vereintes translatorisches Handeln vielleicht doch nicht nur zu den historisch abgegoltenen Eigenheiten der einstigen DDR gehört.

Literatur

- Deicke, Günther (1988): Über Probleme der Nachdichtung nach Interlinearversionen. In: *Literarisches Übersetzen. Erfahrungen, Kritik und Polemik von Literaturübersetzern und Nachdichtern*. Berlin: Schriftstellerverband der DDR, 59-71.
- Fühmann, Franz (1973): *Zweiundzwanzig Tage oder Die Hälfte des Lebens*. Rostock: Hinstorff.
- Holz-Mänttari, Justa (1984): *Translatorisches Handeln. Theorie und Methode*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Kunst des Nachdichtens (1973): Über die Kunst des Nachdichtens. [Gemeinsame Beratung des Lyrik-Aktivs und des Übersetzeraktivs im DSV]. In: *Weimarer Beiträge*. Berlin; Weimar 19:8, 34-74.
- Laschen, Gregor; Gahse, Zsuzsanna (Hrsg., 1990): *Inzwischen fallen die Reiche. Poesie aus Ungarn*. Bremerhaven: Wirtschaftsverlag NW Verlag für Neue Wissenschaft (Edition Die Horen; 9). Diesem zweiten Band der Reihe "Poesie der Nachbarn" ging ein dänischer Band voraus.
- Nord, Christiane (1991): *Textanalyse und Übersetzen. Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*. 2., neu bearb. Aufl. Heidelberg: Julius Groos.
- Rübberdt, Irene (1987): *Das wunderbare Welteneinde. Zwei Gedichte zwischen Moderne und Avantgarde*. In: *Berliner Beiträge zur*

Hungarologie 2. Berlin; Budapest: Fachgebiet Hungarologie und Finnougristik der Humboldt-Universität zu Berlin, S. 137-150.

Christian Polzin (Berlin)

László Krasznahorkai: "Satanstango" - lesbar als Plädoyer in einer erkenntnistheoretischen Debatte?

Die Welt ist ein so
eigentümlicher Ort, wo
Achilles die Schildkröte
überholen kann.

Stanislaw Lem¹

In den achtziger Jahren hat sich die unter dem Namen "Radikaler Konstruktivismus" angetretene erkenntnistheoretische Konzeption interdisziplinär formiert und mit ihren biologischen und kybernetischen Aussagen über selbstreferentielle Systeme Gehör auch in der Literaturwissenschaft gefunden.² Jetzt liegt mit der Frühjahrsausgabe 1993 der Zeitschrift "Helikon"³ auch in Ungarn eine Sammlung ihrer Texte vor. Da gerade ein ungarischer Roman - László Krasznahorkais 1985 erschienener "Satanstango" - sich in Motiven und Struktur mit Konzepten wie "operationale Geschlossenheit" in Zusammenhang bringen läßt, bietet er einen anschaulichen Einstieg in Probleme an, die für die Literaturwissenschaft natürlich theoretischer Klärung bedürfen und fachspezifisch anders aussehen können.

Fragen, die sich hier ergeben, könnten etwa sein: Stellen die Angebote des "Radikalen Konstruktivismus" eine Erweiterung oder Verengung dar? Hat er der Literaturwissenschaft etwas zu sagen, und wenn ja, dann aus Gründen, die in seiner Theorie liegen?

Doch zum Text. Bereits der Titel "Satanstango", die vor- und rückläufige Numerierung der Kapitel, die Überschrift des letzten: "Der Kreis schließt sich" zeigen ein (das?) Thema des Romans an: die Möglichkeit des unrettbar in sich geschlossenen, sich im Kreis drehenden Bewußtseins. Schon bevor wir wissen, daß der sich von der Außenwelt abschottende Doktor seine Geschichte schreiben wird, die sich als der Roman selbst herausstellt, wird mit der Welt des - nach unseren Begriffen, die hier in der Draufsicht des 5. Kapitels noch gelten dürfen, schwachsinnigen - Mädchens Estike ein tragisches Beispiel für die Unüberbrückbarkeit der Kluft zwischen Bewußtsein und Realität gegeben,

überzeugend weniger durch den an dieser Stelle eher erwarteten Selbstmord - die Frage: weiß das Kind, was es tut? steht sicher nur graduell schärfer als bei jedem Suizid - , sondern besonders durch die glaubwürdig und nachvollziehbar geschilderten, in sich logischen Mißverständnisse, z.B. die über Mitgefühl mit der Katze oder ihre Tötung entscheiden. Mißverständnisse nennen wir es, weil uns - bei aller Phantastik der Ereignisse - die objektive, allwissende Perspektive zur Verfügung steht, hier noch belassen wird.

Ohne auf das, was in der Geschichte insgesamt an Satanischem, Geschlossenem, Ausweglosem gefunden werden kann und gefunden wurde, weiter einzugehen (zweischneidige Erlösung durch einen Anti-Messias, der mit seinem Gefährten durch eine apathische osteuropäische, in mancher Hinsicht sehr ungarische Landschaft stapft wie Jesus mit Petrus durch einige ungarische Volksmärchen...) - spätestens im letzten Kapitel, als der Doktor in seinem Zustand der "Gnade" zu schreiben anfängt, können wir vermuten, worauf die Fabel hinausläuft: nicht nur Estikes Welt, sondern auch die des Doktors - also alles, was wir im Roman erfahren haben - ist nicht wahrgenommene Außenwelt, sondern Eigengesetzlichkeit (je) eines Bewußtseins. Wir können uns aussuchen, ob wir daneben eine Realität zu dieser Geschichte annehmen wollen - beschrieben wurde sie im Roman nicht, und, wenn das der Kern ist: sie kann von vornherein nicht beschrieben werden.

Wenn wir dieser, durch den Aufbau des Romans angebotenen Perspektive folgen, wird uns nahegelegt, vom letzten Kapitel ausgehend zu lesen - ob dessen Anfang bis zum Beginn der Niederschrift als noch "realer" Vorspann gelten kann, ist dabei wohl nicht eindeutig entscheidbar.

Die Zirkularität an sich dürfte uns nach jahrzehntelanger Erfahrung mit den Zeitmaschinen-Dilemmas der Science-Fiction-Autoren nicht mehr schwindeln machen, und so ist denn auch gesagt⁴ worden, daß die sich in den Schwanz beißende Schlange nichts Neues ist - ich möchte das als Hinweis dafür nehmen, daß wir uns damit als philosophischer Schlußpointe nicht begnügen müssen, sondern das Angebot ernstnehmen dürfen, den ganzen Roman als Werk des Doktors neu zu betrachten. Um diese Lesart soll es in dieser Interpretation gehen. (Zwei andere, im Rahmen einer phantastischen Fabel denkbare "Lösungen" lasse ich außer Betracht, sie sind schwerer durchzuhalten: etwa, daß der Doktor tatsächlich synchron schreibt, ob nun verursachend oder nicht, - hier müßte sich nicht

nur in seiner Vorstellung, sondern auch "draußen" die Geschichte wiederholen, was z.B. durch die Abwesenheit der meisten Siedlungsbewohner nicht plausibel ist - oder daß die "Erleuchtung" des Doktors darin besteht, wie ein Hellscher das drei Wochen zuvor in der Siedlung Geschehene zu erkennen - dann wäre die Erinnerung an das frühere Glockenläuten trotz der fehlenden Tagebuchnotiz keine Gedächtnistäuschung, aber der Roman würde harmloser: kein "Kreis schließt sich", nur eine (schlecht motiviert) unwahrscheinliche Geschichte wird nachgeschrieben. - Außer Betracht bleiben weiterhin Deutungen, die sich aus den Unterschieden im Wortlaut der Niederschrift des Doktors und des Romananfangs ergeben könnten, wie sie sich in der Originalausgabe⁵ finden. Diese sind als Druck- bzw. Abschreibfehler besser zu erklären und wären für eine Differenzierung zwischen den beiden Textstellen schlecht gewählt⁶.)

Wir lassen die Geschichte also im letzten Kapitel beginnen. Eine andere Reihenfolge, als von dort zum Anfang zurückzukehren und dann in der ursprünglichen Folge zu bleiben, läßt die Fabel nicht zu: etwa kapitelweise rückwärts zu schreiten, wäre zwar mit der Zählweise in der "Tanzordnung" verträglich, nicht aber mit der Chronologie der Ereignisse, auch wenn diese nur im Schreiben des Doktors existieren. Was wir beim Lesen erleben, ist: wir sind Zeugen, wie der Doktor seine Welt konstruiert.

Die letzten Eindrücke, die er vor dem fortlaufenden Schreiben hat (sein "Beobachtungsstand", Spinnweben, das Glockenläuten, Lichtverhältnisse, Stimmen in der Mühle, das Futaki-Heft...), erscheinen nur als Material für seine Geschichte: Futaki bekommt die Glocken zu hören und den metaphysischen Schauer untergeschoben; daß er sich "unvermittelt" auf seinem Lager umdreht, bevor Frau Schmidt eingeführt wird⁷, läßt sich lesen als: "plötzlich kommt dem Doktor (oder dem Autor?) der Einfall, ihn bei Frau Schmidt liegen zu sehen"; und ob sich das "gestern war bei Horgos ein großes Besäufnis"⁸ aus dem in der Mühle gehörten Gekicher⁹ speist, spielt keine Rolle mehr. Die Geschichte entwickelt sich nach eigenen Gesetzen. Hierbei können wir es belassen. Wir können aber auch fragen, wo diese herkommen, und daraufhin weiterlesen.

Die Charakterisierung der Siedlungsbewohner, z.B. als Betrüger und Entscheidungsunfähige, könnte dann einfach die Meinung des Doktors über die Genannten (wenn es diese so gibt; wenn nicht, über die Menschen

allgemein) sein. Er schreibt, was er ihnen zutraut. Das können Kleinigkeiten sein: Futaki "pißt sich ein"¹⁰, (wir werden an das 12. Kapitel erinnert, in dem der Doktor erst seiner Allwissenheit und dann seiner Allmacht innewird: der Schuldirektor geht "vor die Tür, um zu pissen"¹¹, und der Doktor weiß es im selben Moment; Schmidt hingegen¹² geht bereits, weil der Doktor ihn schickt). Aber auch Wesentlicheres: obwohl Futaki "nicht mehr durch die Scheiben sehen konnte, wandte er sich nicht ab"¹³, oder: "sie waren überzeugt, daß Frau Halics oder der Direktor am Fenster saß und... beobachtete"¹⁴, und: Futaki wollte diesen Ort "auch nicht verlassen, denn hier durfte er sich wenigstens in den Schatten... zurückziehen"¹⁵. Die Geschichte läßt bereits hier, wo sie noch (auch nach gewöhnlichen Begriffen) plausibel und aus sich heraus verläuft, eine andere Quelle erkennen.

Etwas später könnten wir noch einmal einen Abdruck einer Eingebung des schreibenden Doktors vor uns haben: neuerlich "entzündete sich, wie ein Feuer unter der Asche, seine Phantasie"¹⁶; zwar ist von Futaki die Rede, aber hier mag die Idee entstanden sein, kurz darauf¹⁷ Irimias und Petrina ins Spiel zu bringen. Ob es die beiden vor eineinhalb Jahren dort gegeben hat oder nicht, ist nicht wichtig; es sind Figuren mit oder ohne gleichnamige Vorlagen.

Daß sich die Handlung eher unwahrscheinlich fortsetzt, wissen wir. Die Inspiration für die Beschreibung Irimias' und seiner schlitzohrigen Spitzeltätigkeit wenn schon nicht in des Doktors unmittelbarer Erfahrung, so doch in seiner Weltkenntnis sehen zu wollen, läßt Dissonanzen zurück, die sich nicht in Skurrilität und Schalkhaftigkeit auflösen: z.B. sind sowohl die Sicherheitsorgane als auch die Siedlungsbewohner zuweilen dümmere gezeichnet, als die Geschichte eigentlich verträgt. Weder der Leichtsinne der Opfer noch Irimias' Methoden zur Organisation seines allgegenwärtigen Überwachungs-"Spinnen"-Netzes (mit möglicherweise terroristischer Motivation) wirken besonders glaubwürdig. Vielleicht haben wir darüber mit gutem Willen - den der Roman sich aus vielen Gründen sicher hat erwerben können - hinweggesehen, doch der erste Eindruck eines ästhetischen Mankos könnte täuschen. Wir lesen die Niederschrift des Doktors, von dem wir einiges wissen: er verläßt seinen "Beobachtungsposten"¹⁸ ungern, verbarrikiert sich im Kampf gegen "beginnende Ratlosigkeit" und "Gedächtnisverfall"¹⁹, ist entschlossen, alles gründlich zu beobachten und fortlaufend zu dokumentieren, jede

Kleinigkeit, die ihm entgeht, zeigt ihm: er ist schutzlos dem Verfall ausgeliefert²⁰, beim Betrachten der Luftaufnahme aus der Illustrierten träumt er sich hinter das militärische Beobachtungsgerät²¹, und so weiter. Das heißt: nicht die zweifellos existierende politische Überwachung findet ihren Ausdruck in Irimias und später den Schreibern, sondern die Tätigkeit des Doktors selbst.

Das ist nun nicht wenig, sondern eher unerwartet viel: Nachdem der Doktor die Tür vernagelt und jeden empirischen Eingang der Realität in seine konstruierte Welt ausgeschlossen hat, finden sich in seinem Text die Schattenkonturen des Schreibenden. Mehr noch: Auch über diese latente Selbsterkenntnis hinaus drückt sich Wirklichkeit durch: er ist fähig zu einer distanzierten Darstellung seiner selbst, die in der Beschreibung der Rolle gipfelt, die er in den letzten entscheidenden Stunden für Estike gespielt haben könnte. Zwar setzt sich die Estike-Figur sichtlich aus Zügen des Doktors zusammen: auch sie "lauscht und bespitzelt alle"²², auch sie fühlt sich nur in ihrem Versteck sicher, "hier mußte sie nicht spielen, hier gab es keine Tür, (die hatte Vater... zugenagelt), durch die jemand hereinkommen... könnte, ... an die Dachfenster für die Tauben hatte sie selbst zwei aus einer Illustrierten herausgerissene farbige Bilder angebracht", das zweite mit einem spähenden Hirsch im Vordergrund²³; doch auch wenn der Einfühlung des Doktors nur zugänglich ist, was er von sich kennt, formt sich aus diesen Elementen eine klare Wahrnehmung der Ansprüche, die eine Estike (oder wer auch immer "draußen") an ihn gehabt haben könnte.

Anders gesagt: Trotz der absoluten Absage an Einflüsse der Außenwelt: das, was sich da einschließt, ist kein leerer, bezugsloser Zirkel, sondern voll von einer Art Wissen über die Umwelt, sei es aus vergangener Erfahrung, seien es vorgegebene Denk- und Anschauungsformen, wie sie viele Evolutionsbiologen als *Inhalte*, als Hypothesen über die Welt, als angesammelte Information auffassen.²⁴ Der Doktor kann nicht anders, als Außenwelt mehr oder weniger zu rekonstruieren. Wir hätten bei dieser Lesart einen Roman vor uns, der nicht zuletzt von der (wenn auch bedrohten und störbaren) Möglichkeit künstlerischer Wahrheit und rekonstruierender Kreativität sprechen möchte.

Natürlich läßt sich aus dem Roman kein Happy-End herauspressen. Dem Doktor, wie wir ihn kennen, wird sein Kunststück nicht mehr viel nützen. Dazu wissen wir zu viel über die Zeitbomben, die er sich mit seiner

Trunksucht und seiner zunehmenden Abhängigkeit von immer kleinlicher gesetzten Umweltbedingungen gelegt hat.

Es könnte schwierig sein, in anderen Texten Krasznahorkais dieses Zutrauen wiederzufinden, daß dem "Ich" des Doktors (wie es sich erlebt; manche sagen: das psychophysische Ich) über die "Welt", in der es lebt (d.h. die psychophysische, die es konstruiert) hinaus *manchmal etwas* zugänglich ist von dem Lebewesen, in dem sich diese Welt abspielt, und gar dessen Umgebung. Hier kann es nicht darum gehen zu spekulieren, ob der Autor eine Spur zu dieser Art umgekehrter Transzendenz überhaupt hat auslegen wollen, und wenn nicht, ihm womöglich mit dialektischem Händereiben gerade daraus "wahre Künstlerschaft" bescheinigen zu wollen; so etwas ist manchmal sicher möglich, reizvoll daran vielleicht eher das Bescheinigen selbst. - Thema aber ist der Wirklichkeitsbegriff in der erwähnten konstruktivistischen Debatte ebenso wie in einer, wie zu zeigen versucht wurde, weitgehend textgesteuerten Interpretation des "Satanstango".²⁵ Diese soll daher als Eintrittskarte dienen zu einer kurzen Diskussion der biologischen Voraussetzungen, die ein literarischer Text, der durch die künstlerische Erschließung anders blockierter Wahrnehmungen sicher mehr sein kann als bloße Illustration, dennoch nicht überflüssig macht.

Die Unterscheidung: psychophysischer Organismus - psychophysische Welt - physikalischer Organismus - physikalische Welt (von links nach rechts eins im nächsten enthalten) geht nach dem Gestaltpsychologen Wolfgang Metzger auf Friedrich Ueberweg (1859), Ewald Hering (1862) und Wolfgang Köhler (1929) zurück.²⁶ Diese Zweimal-zwei-Lösung des Innen-Außen-Problems ist eins der Dinge, die der Radikale Konstruktivismus, besonders in seiner biologischen Begründung durch Maturana und Varela, beharrlich ignoriert. Diese konzentriert sich auf die beiden mittleren Glieder, für die *selbstverständlich* gilt, daß der Organismus die wahrgenommene Welt vollständig determiniert. Natürlich haben es die Herausgeber der erwähnten "Helikon"-Ausgabe nicht versäumt, einen Kritiker des Radikalen Konstruktivismus zu Wort kommen zu lassen. Kritik an dessen biologischer Begründung wird sich immer auf zwei Argumente konzentrieren: Was gut daran ist, ist nicht neu (was wegen des behaupteten strikten Gegensatzes zu darwinistischen Theoretikern nicht ganz gleichgültig ist: es "mehren sich die Anzeichen, daß auch außerhalb dieser Konzeption ... ein Potential für die bereitwillige

Maturana-Rezeption vorhanden ist", schreibt Peter Finke 1985 - im Jahr des Erscheinens des "Satanstango"²⁷ - , und was neu ist, schlicht irreführend. Da die entsprechenden Passagen aus P. Finkes Aufsatz in der Übersetzung aber fehlen, scheint er eine biologisch korrekte Argumentation nur unzulässig verallgemeinert und in der Literaturwissenschaft fehl am Platz zu finden.²⁸ Mir liegt daran, das Umgekehrte nahezulegen.

Mit Recht und nicht als erste weisen die Konstruktivisten darauf hin, daß wir "nicht wissen, daß wir nicht wissen", z.B. Lücken in der Wahrnehmung nicht bemerken. Am Blinden Fleck etwa sehen wir auch bei einäugigem Sehen nicht nichts, sondern die rezeptiven Felder tragen, Gestaltgesetzen folgend, etwas ein, was der Bildumgebung auf einfache Weise entspricht. Diese stets vorhandene Eigenaktivität von Organismen in der Wahrnehmung zeigt sich uns regelmäßig in Fehlleistungen, so auch am Schwerhörigen, der zuweilen nicht nachfragt, wenn er nicht richtig versteht, sondern ganz genau gehört hat, nur eben etwas anderes. Das heißt, unabhängig von der Außenwelt ist unser Wahrnehmungsraum geschlossen und vollständig. Eins der Beispiele, mit denen die "operationale Geschlossenheit" autopoietischer Systeme (im Sinne der Unmöglichkeit eines Informationsaustausches mit der Umwelt) erläutert zu werden pflegt²⁹, ist die Beobachtung, daß sich unsere Farbempfindung nicht aus der Wellenlänge des auf die Netzhaut treffenden Lichtes erklären läßt - Effekte wie bestimmte optische Täuschungen (farbiger Schatten trotz weißen Lichtes) oder der konstant weiße Eindruck eines Papiers bei objektiv grünen (im Wald) oder gelben (elektrische Beleuchtung) Wellenlängen sind bekannt - , sondern nur aus dem, was das Nervensystem daraus macht. Die seltsame Tatsache, daß dieses über Bezugssystemverschiebungen nun etwas erfindet, was zwar tatsächlich kaum etwas mit dem physikalischen Lichtreiz im Auge (dem proximalen Reiz³⁰) zu tun hat, wohl aber *meistens* sehr viel mit den invarianten, von konkreter Beleuchtung unabhängigen Oberflächeneigenschaften des betrachteten "Gegenstands" (wie wir ihn zu anderer Zeit oder aus anderen Erfahrungen kennen), wird, wie "objektivierende" Konstanzleistungen überhaupt, in diesen Exempeln unterschlagen. "Objektivierung" ist dabei immer ein Kurzwort für nicht mehr als eine schrittweise Wegnahme einzelner nur subjektbedingter Effekte (z.B. die unbewußte Verrechnung der Eigenbewegung mit der Bewegung des Bilds auf der Netzhaut zu einer

ruhenden Umwelt oder analoges Vorgehen im Denken. Wie soll man konstruktivistisch die am Blinden Fleck gewonnene Warnung nennen, daß bei z.B. rechtsäugigem Sehen das Bild 12-15 Grad links vom Fixationspunkt "frei" ergänzt wird, dies für andere Bereiche des Wahrnehmungsfeldes aber so nicht gilt?) Diese lohnenden einzelnen Schritte weg vom Subjektiven (bei denen es keineswegs um eine "asymptotische" Annäherung an die Wahrheit geht) sind nicht immer auf Intersubjektivität reduzierbar und entfallen insofern im R.K., wo er konsequent ist, völlig.³¹

Um zu begründen, daß wegen der "operationalen Geschlossenheit" lebender Systeme von Sinnesinformation nicht die Rede sein kann³², wird weiterhin darauf verwiesen, daß die neuronalen Zustände im Organismus unabhängig vom Sinneskanal identisch sind, die Interpretation als Hör-, Seh- oder Riecheindruck erfolgt autonom im Organismus. Hier scheint das Terminologieproblem offenzuliegen: Maturana will nicht sehen, daß andere unter "Information" etwas so Einfaches (aber Konkretes) verstehen, wie die Aussage, welches Ganglion eben aktiviert ist.³³ Doch geht es ihm nicht darum, mit vielleicht besser geeigneten Termini ("Störungen bzw. Perturbationen", "strukturelle Kopplung" usw.) das zu sagen, was andere mit den von naiven Realisten vielleicht mißverstandenen "Information" und "Anpassung" sagen wollen, sondern er und die Radikalen Konstruktivisten überhaupt bestehen auf ihrem inhaltlichen Gegensatz besonders zu Darwinismus und hypothetischem Realismus. Daß zumindest diese Platz genug haben für die immer wieder angemahnte Besinnung auf die Subjekt- und Theorieabhängigkeit jeden Erkennens ("Alles Wissen ist ... apriori, ...ist *unsere* Hypothese", sagt Karl Popper), sollten sich Geisteswissenschaftler nicht gegenseitig ausreden, schon aus den von P. Finke genannten Gründen³⁴ - und um der zuweilen zu erlebenden "Aposteriori" in Form von "Ausmerzungen von Hypothesen"³⁵ willen.

Dennoch kann die konstruktivistische Rede, daß *wir* Erfahrung *machen*, wohl kaum irgendwo sinnvoller sein als in geistes- oder sozialwissenschaftlichen Zusammenhängen.³⁶ Wo etwa Physiker (wann immer ihre Teilchenbeschleuniger nicht wie gewünscht funktionieren) wenigstens die Chance haben, ihre Welt durch außenbedingte "Störungen" moduliert zu bekommen und so daran erinnert zu werden, daß sie mit Konstrukten hantieren, sind z.B. Historiker oder Literaturwissenschaftler

(aber auch arbeitsteilig organisierte Techniker) eher in Gefahr, einer vollständig selbstgeschaffenen Empirie gegenüberzustehen und für "wirklich" im objektiven Sinne zu nehmen, was in ihrem Lebenszusammenhang allerdings "wirklich" ist. Gerade hier sind Praxis und Erfolg gefährliche Kriterien für denotative Wahrheit theoretischer Gebilde. Dies zu berücksichtigen, kann gleichzeitig den Blick freimachen darauf, daß allfällige Akzentverschiebungen und Sichtwechsel in den Geisteswissenschaften häufig auf vielleicht zwar guten, aber anderen als den jeweils angeführten Gründen beruhen. Solange die Theorien adäquat arbeiten, wäre daran nur auszusetzen, daß ein ungeprüfter Ballast von Folklore (über die andere Fakultät) mitgeschleppt wird, die nicht jeder als solche versteht. Im nichtadäquaten Fall interessiert dagegen schon, welche Voraussetzungen von den Anomalien getroffen werden.

Speziell in der Literatur ist die uns nahegelegte Skepsis gegenüber jeglichen realistisch festzumachenden Aussagen etwa über Traditionen und Wirkungsgeschichten sicher völlig angemessen. Deshalb hat wohl weniger eine konkrete fragwürdige Erkenntnislehre zu der Blickwendung geführt, die auch die "Helikon"-Herausgeber befördern möchten, als die für die Literaturbetrachtung erhofften Konsequenzen.³⁷ Daß wir auf die neugierig sein können, ohne uns deswegen in epistemologische Bockshörner jagen zu lassen, wäre zu wünschen. Wenn uns letzteres manchmal dennoch passiert (man uns überzeugt: Im Dunkeln ist es dunkel! - dabei würde kein Mensch in einer unbeleuchteten Straße auch noch die Augen schließen. Im uns vertrauten Alltag, und wo es wichtig für uns ist, machen unsere Gehirne solche Denkfehler nicht) - wenn also doch, liegt es dann nur am ungewohnten Terrain, oder stoßen wir vielleicht hier, wie Krasznahorkais Doktor in seinem Manuskript, auf das beiläufige und unerwartete Geschenk eines Stückchens Wirklichkeit: unsere Meinung nämlich, daß es nicht so darauf ankommt?

Anmerkungen

- 1 Stanislaw Lem: Philosophie des Zufalls. Zu einer empirischen Theorie der Literatur, Bd. I, Berlin 1988 (Volk und Welt), S.24
- 2 einer breiteren Öffentlichkeit vorgestellt etwa in: S. J. Schmidt (Hg.): Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus, Frankfurt/M. 1987

(Suhrkamp). Die biologisch-kybernetische Herleitung wird meist auf Humberto Maturana zurückgeführt, siehe z.B. seine Beiträge in dieser Sammlung oder H. Maturana / F. Varela: Der Baum der Erkenntnis, Bern, München u. Wien 1987 (Scherz).

Zu einer "Empirischen Literaturwissenschaft", die sich in den achtziger Jahren explizit auf die Grundlage des R.K. gestellt hat, siehe z.B. das 1982 gegründete "Siegener Periodikum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft (SPIEL)"

- 3 Helikon 1993/1 "A konstruktivista irodalomtudomány"
- 4 z.B. Antal Wébers Kritik in: Népszabadság 1985.VII.3., S. 7
- 5 Krasznahorkai László: Sátántangó, Budapest 1985 (Magvet_). Die deutschen Zitate folgen der Ausgabe L. Krasznahorkai: Satanstango, Reinbeck bei Hamburg 1990 (Rowohlt) in der Übersetzung von Hans Skirecki

6 (nach einem Hinweis von Ferenc Odorics:)

S.328, Zeile 7: "négy" statt "nyolc",

Zeile 10: "meg" statt "még",

Zeile 15: "Felült" statt "Felkönyökölt a párnán"

S.329, Zeile 4: hier fehlt: "mintha csak félálma kísérteties játéka lett volna az egész" - es folgt ein ebenfalls mit "mintha csak" beginnender Nebensatz; die Abweichungen gleichen Fehlern, wie sie beim Abschreiben bekannter Texte typisch sind. So hat sie der Übersetzer H. Skirecki auch nicht in die deutsche Fassung übernommen.

7 dt. Fassg.: S. 11, Zeile 13; ung. Orig.: S. 11, Mitte

8 S. 18 unten S. 19, Zeile 9

9 S.312 unten S.322, unten

10 S. 19 unten S. 20, oben

11 S.309 unten S.319, unten

12 S.311 oben S.321, oben

- 13 S. 20 oben S. 20, Mitte
- 14 S. 21 unten S. 22, oben
- 15 S. 24 unten S. 25, Zeile 8ff
- 16 S. 25 oben S. 25, Mitte
- 17 S. 25 unten S. 26, Mitte
- 18 ab S. 63 unten S. 62, unten
- 19 S. 64 Mitte S. 63, Mitte
- 20 S. 69 unten S. 68, Mitte
- 21 S. 84 oben S. 82, Mitte
- 22 S. 60 unten S. 59, unten
- 23 ab S.132 unten ab S.130, unten
- 24 etwa: Konrad Lorenz: Kants Lehre vom Apriorischen im Lichte gegenwärtiger Biologie, in: Blätter für Deutsche Philosophie 15, 1941, S. 94-125
- 25 Im Wesentlichen wurde werkimmanent argumentiert, d.h. Falsifikationsmöglichkeiten bisher eher in inneren Widersprüchen gesucht; eine empirische Literaturwissenschaft, um die es ja in der "Helikon"-Nummer auch geht, könnte darüber hinausgehen. Immerhin lohnt es sich, daran zu erinnern, daß auch ein guter Empiriker allen Respekt vor dem *Verstehen* hat: die Theorien, die er prüfen will, muß er ja erst einmal haben. Nur gehört ihm das Evidenzerlebnis nicht in den "Begründungs-", sondern in den "Entdeckungszusammenhang" (H. Albert), und so wundert er sich einerseits nicht, wenn es mehrere mögliche Interpretationen gibt, ist aber andererseits von diesem Schritt in die Pluralität nicht so ergriffen, daß er völlig vergißt, daß *manchmal* sich *einige* als *unterschiedlich* möglich erweisen. Eine besonders schöne Darstellung des Verhältnisses von "rechtshemisphärischer" Entdeckung und "linkshemisphärischer" Kritik (weil fern von symmetriebedürftiger Gleichgewichtlerei und mit konkreter Aufgabenverteilung) findet sich bei K. Lorenz: Die Gestaltwahrnehmung als Quelle

- wissenschaftlicher Erkenntnis (1959), z.B. in: Vom Weltbild des Verhaltensforschers, München 1976 (dtv), dort bes. S. 131-143.
- 26 W. Metzger: Psychologie, Darmstadt 1954, S. 276ff., bzw. F. Ueberweg: Zur Theorie der Richtung des Schens, Zeitschrift für rationelle Medizin 1859 (3. Reihe, Bd. V, S. 268ff.); E. Hering: Beiträge zur Physiologie, Leipzig 1862, S. 164-166; W. Köhler: Ein altes Scheinproblem, Die Naturwissenschaften 17(1929) H. 22 S. 395-401
 - 27 P. Finke: Empirizität allein genügt nicht, deutsch in: SPIEL 4, 1985, S. 87; ungarisch (gekürzt) in "Helikon" 1993/1
 - 28 in "SPIEL" a.a.O. S. 90 oben; in "Helikon" a.a.O. S. 101 unten
 - 29 siehe z.B. Maturana/Varela (a.a.O.), S. 25 ff.
 - 30 Wie die Sinnesphysiologie zwischen proximalem und distalem Reiz unterscheidet, so Donald Campbell zwischen proximalem und distalem Wissen.
 - 31 ähnlich wie es eine marxistische Argumentation gibt, die aus dem richtigen Nachweis, daß es keine ideologiefreie Objektivität geben kann, gleich das Privileg ableitet, sich um den Unterschied zwischen mehr und weniger gar nicht erst zu kümmern.
 - 32 Man fühlt sich an die "operationale Geschlossenheit" eines Rundfunkapparates erinnert, dessen Stromkreise in sich geschlossen sind und dessen Verhalten durch die eigene Schaltung "determiniert" ist; hier die "strukturelle Kopplung" zwischen dem Konstrukt "Stromschwankungen in der Lautsprecherwicklung" und dem Konstrukt "Feldstärkeschwankungen in der Atmosphäre" bzw. dem hypothetischen Nachrichtensprecher partout nicht Informationsaustausch nennen zu wollen, wäre Geschmackssache, geht aber am Sprachgebrauch zumindest der Informationstheorie vorbei, für die "Information" eben nicht der semantische Gehalt der Acht-Uhr-Nachrichten ist, sondern die Tatsache, daß unterscheidbare Zustände in verschiedenen Systemen einander zuordenbar sein können oder nicht. So kann auch in nicht erkennenden Systemen wie diesem sinnvoll von Information gesprochen werden.

Dazu, daß Bedeutungszuweisung stammesgeschichtlich wohl *empfangsseitig*, und auf eigenes Risiko, beginnt (erst danach kann Selektionsdruck eine Prägnanz der nun als Zeichen wirkenden Merkmale, Bewegungen oder Laute heranzüchten), siehe K. Lorenz zur Entstehung von Signalen in: Die Rückseite des Spiegels, München 1977 (dtv), S. 262 u. 267, oder W. Wickler: Zum Problem der Signalbildung bei *Aspidontus* und *Labroides*, in: Zeitschrift für Tierpsychologie 20(1963), H. 6, S.677f.

- 33 Diese Art topologischer Information läge etwa vor, wenn in einer Ampel die farbigen Scheiben fehlen: Der Verkehr würde stehen oder fließen, je nachdem es oben oder unten leuchtet.
- 34 in "SPIEL" a.a.O. S. 90/91; in "Helikon" a.a.O. S. 102
- 35 K. Popper: Die erkenntnistheoretische Position der Evolutionären Erkenntnistheorie, in: R. Riedl, F. Wuketits (Hg.): Die Evolutionäre Erkenntnistheorie, Berlin u. Hamburg 1987 (Parey).

Der eher biologische Gedankengang wurde auch gewählt, um die Argumentation nicht (bzw. nicht zu früh) mit einem anderen Implikat zu belasten: Es ist nach Popper "der größte Skandal der Philosophie, daß, während um uns herum die Natur - und nicht nur sie - zugrunde geht, die Philosophen weiter darüber reden ... ob diese Welt existiert." (zitiert nach R. Riedl: Biologie der Erkenntnis, Berlin u. Hamburg 31983, S. 15).

Die genehmen ethischen Schlußfolgerungen des R.K. (im wesentlichen Respekt vor dem Mitmenschen und Verzicht auf eigenen Wahrheitsanspruch, vgl. Maturana/Varela a.a.O. oder Ernst von Glasersfelds "Konstruktivistische Diskurse", in "Helikon" S. 78) scheinen die konstruktivistischen Thesen eher abstützen zu sollen als sich aus ihnen herzuleiten.

Die Reduzierung allen "Objektivierungsstrebens" auf Intersubjektivität vernachlässigt zumindest, daß beides im Konflikt stehen kann.

- 36 vgl. z.B. P. L. Berger/Th. Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit, Frankfurt/M. 1980 (Fischer) bzw. New York 1966

- 37 Die Praktiker, die die Traditionen herstellten, werden allerdings immer im Bilde gewesen sein.

ZUR PROBLEMATIK DER HUNGARICA

K a r s a y Orsolya (Budapest)

Kéziratos hungarika-hagyatékok gyűjtése külföldön*

Habent sua fata libelli – mondja a sokat idézett mondás: minden könyvnek megvan a története, akár nyomtatott, akár kézzel írott legyen az a könyv, hiszen Gutenberg előtt a kézzel írott kódexet hívták könyvnek.

A könyvek, kéziratok története, sorsa, vagy – szaknyelven szólva – provenienciája, előtörténete, annyira hozzátartozik lényegi jegyeikhez, hogy a kéziratkatalogusok külön rovatot szentelnek a proveniencia megörökítésének.

A proveniencia a kézirat útja gyűjteménybe kerüléséig, amit nyomon lehet ugyan követni, de irányítani alig. Az ideális kéziratáró keres, kutató, regisztrál, katasztert állít fel, ám sokszor már a polcain hitt, sajátjának vélt kézirat siklik ki a markából az utolsó pillanatban.

Mégis, hogyan gyűjtsünk kéziratos hungarika-hagyatékokat külföldön? Állítsunk fel katasztereket vagy hagyatkozzunk a véletlenre? A kéziratok útja kiszámíthatatlan, olykor irracionális, de azért a külföldi magyar források feltérképezése jól mutatja, hogy felbukkanásuk nagy biztonsággal köthető pl. a magyar emigráció egyes kirajzásainak főbb időpontjaihoz, külföldön működő magyar állami vagy emigráns szervezetek helyszíneire, horribile dictu: legkülönbözőbb megszállóink titkos vagy mármár kutatható archívumaihoz Bécsből Isztambul át egészen Moszkváig. Hogy a kört tovább szűkítsük, a források természetes lelőhelyein kell kezdeni a gyűjtést, az illető ország közgyűjteményeiben, a helyi vagy nemzetközi antikváriuscégeknel, magángyűjtőknél, végül azoknál a magánszemélyeknél, akiknek természetes módon van birtokukban kézirat, vagy azért, mert saját tevékenységük révén saját maguk hozták azt létre, pl. írtak vagy leveleztek, vagy pedig örökölték.

A végsőkig leegyszerűsítve tehát háromféle kézirat-birtokost – szakszóval: possessort – különböztetünk meg: gyűjtőket, kereskedőket és szerzőket, s előrebozsáthatjuk, hogy ez az utolsó csoport a legkeményebb

* Elhangzott a Nemzetközi Hungarológia Központ 1993 augusztusi konferenciáján.

idő az archivista számára, és nem elsősorban anyagi okok miatt. Mert ugye mondanom se kell, hogy a gyűjtéshez rengeteg és egyre több pénz kell és nem forint. Nos, a szerző nem pénzt akar, hanem örökkévalóságot – de erről majd később.

A kéziratok beszerzésének négy hagyományos módja van: vétel, ajándékozás, csere és saját előállítás (ami itt másolást jelent, nem írást), s ha e négy módot összekapcsoljuk a három potenciális possessor-típussal, a következő helyzet rajzolódik ki. Közgyűjteménytől nem lehet vásárolni, csak másoltatni, esetleg cserélni. Másolat formájában ma bármit bárhonnán haza lehet hozatni: mikrofilm, a xerox, a mikrofish és a CD üveggolyóként szünteti meg a távolságokat, s ez rögtön felveti a kérdést: szükség van-e a közgyűjtemények közti cserére? Múzeumok, könyvtárak csak a legkritikább esetben válnak meg saját belcélraozott és féltve őrzött anyaguktól, mégis van rá példa még saját praxisomból is.

Történelmi jelentőségű csereakció zajlott le 1982-ben az OSzK és a Löweni Egyetemi Könyvtár között: egy ősnymtatványért és néhány 18. századi németalföldi vonatkozású kéziratért megszereztük a Löweni Kódexet, az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó magyar nyelvemléket. A csereértéket nemzetközi szakértő-bizottság állapította meg mintegy 3 millió forintra becsült összegben. Az akció nagy port vert fel idehaza és külföldön, s utána több külföldi gyűjtemény próbálkozott nálunk hasonlóan becses magyar nyelvemlékekkel – de mit kértek érték? A müncheni Staatsbibliothek felajánlotta pl. a Huszita Biblia középső részét tartalmazó ún. Münchener Kódexet azért a magyar gyűjtő hagyatékából felbukkant illusztrált Manesse-kéziratért, mely Walter von de Vogelweide új szövegvariánsát rögzíti, s ma már “Budapester Fragment” néven vált világhírűvé – nem adtuk, presztizsokból. Legyünk csak mi híresek erről a szenzációs leletről, jöjjenek csak hozzánk a germanisztika tisztelt professzorai, ha tanulmányozni akarják, könyörögjenek csak nekünk német múzeumok, ha ki akarják állítani – mindez a mi nemzetközi tekintélyünket öregbíti. A Münchener Kódex maradjon csak Münchenben, ahol megőrződött, és ahol jó helyen van. Sokkal inkább fáj a szívünk a Huszita Biblia másik darabjért (a harmadik nálunk van!), mely igen rossz állapotban leledzik romániai őrzőhelyén.

Hasonló kezdeményezés történt a turini Állami Levéltár részéről, ahol – szalagjai nélkül – a Königsbergi Töredék bukkant fel a

königsbergi/kalinyingrádi Egyetemi Könyvtárnak a II. világháború alatt Turinba menckített anyagából. Tárgyalásaink azonban még mielőbb megindultak volna, hamvukba holtak, mert a lengyel fél által kért csereanyag a mi számunkra is fontos Báthory-vonatkozású lett volna. Sikerült viszont alkalmas csereanyagot becserkészni Csonka Tibornak a varsói Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatékáért, pontosabban a hagyaték magyar nyelvű levéltanyagáért, benne olyan nevekkal, mint Németh László, Illyés és mások. Ezeket aztán Andruskó Károly jugoszláviai magyar grafikus lengyel ex-libriseiért kaptuk meg. Sokszorosított grafikát adtunk tehát, mint ahogy múzeumok között bevett szokás a grafikai anyag cseréje. A Szépművészeti Múzeum pl. rendszeresen cseréli 20. századi magyar művészek alkotásait nyugati kortárs klasszikusokra, ami nem a magyar művészet kiejánlását jelenti, hanem – épp csereértéke révén – népszerűsítését: hadd legyen teszem azt egy Rippl-grafika Párizsban, ha helyette az egyébként megfizethetetlen Picassóval gyarapodunk.

Közgyűjteményekről a magángyűjtőkre térve már ingoványosabb területen mozgunk. A magángyűjtők hobbyból vagy megszállottságból gyűjtenek, és a közgyűjteményekkel szemben van egy nagy előnyük: van pénzük. Sőt, annyi pénzük van, hogy eleve csere céljára tudnak vásárolni. Ilyen pl. a Németországban élő Kiss Ferenc, aki épp most állította ki a Petőfi Irodalmi Múzeumban saját József Attila-anyagát, melyet jórészt modern magyar művészetért cserélt, s amelyet egyszer talán el fog adni valamelyik közgyűjteménynek – a kérdés csak az, mennyiért? Ilyen továbbá a chicagói Szathmáry Lajos, a híres vendéglős, író és gyűjtő, aki megengedte nekem mint a Széchényi Könyvtár munkatársának, hogy átnézzem gyűjteményét, de eladásban vagy cserében már nem volt érdekelve, pedig ő generózus ajándékozó is. A bostoni Egyetemi Könyvtárnak adományozott pl. egy jelentős Liszt-anyagot, mert lckötelezve érezte magát a városnak, s mert a Liszt-levelek dollárban kifejezett ellenértékét letudhatja az adóalapjából. Azt tanácsolta, érje el az OSzK a magyar, illetve az amerikai államon keresztül, hogy az emigráns magyarok magyar közgyűjtemény felé tett adományai ugyanúgy beleszámítsanak az adóalapjukba, mintha amerikai múzeumba adományoznának, s rögtön megindulna hazafelé az emigráns hagyatékok áramlása. A tanács bölcs, de megvalósíthatatlan. Egyelőre nem az amerikai adóhatóság, hanem a rendszerváltás az a tényező, aminek a hagyatékok fokozott méretű

hazaáramlása betudható. Az a tény önmagában, hogy Szathmáry beengedett a gyűjteményébe, kivételnek számít. A megszállott magángyűjtő visszavonul, minden külső érdeklődés elől elzárkózik, gyakorta az ismeretlenség homályában marad. Ha aukción kerül magángyűjtőhöz valami, arról örökre lemondhatunk, mert az aukciós házak nem árulják el az új tulajdonos nevét.

Éppen ezért fontos célja az OSzK-nak, hogy lehetőségeihez képest megakadályozza a nemzetközi kereskedelmi forgalomban felbukkanó hungaricumok magánkézbe kerülését. Ezzel már át is tértünk a második kéziratpossessor-csoportra, a kereskedőkre, akik általában nem is tulajdonosai az általuk forgalmazott kéziratoknak, csak közvetítői vagy bizományosai, akik jó felárral, a haszonért űzik foglalkozásukat.

Az ismert nagy antikváriuscégek rendszeresen megküldik nekünk komoly tudományos apparátussal és igénnyel összeállított katalógusait, melyeket áttanulmányozunk, kiválasztjuk belőlük a minket érdeklő tételeket, majd helyi megbízottunk révén megvásároljuk őket, vagy aukció esetén, a limit megadása mellett, licitáltatunk rájuk. Így szereztük meg a közelmúltban Borisz Paszternák és magyar fordítója levelezését, hogy egy példát említsek nagyobb, összefüggő irategyüttes megvételéről. De szólnunk kell ebben az összefüggésben egy kevésbé örvendetes esetről, Bortnyik Sándor hagyatékának a kicsempészéséről, amiről egy német cég árverési katalógusából szereztünk tudomást. A dologból ugyan rendőrségi ügy lett, ám lefűlelni senki sem sikerült, még orgazdaként sem. Az OSzK busás áron vásárolta meg az igen értékes anyag egy kisebb töredékét. A kéziratár is licitált a teljes kézirat részre, de Bortnyik és Moholy-Nagy László levelezését nem, csak Bortnyik párttagsági könyvét tudtuk megszerezni. Abszurd dráma. Az eset nemcsak azt jelzi, hogy a nemzetközi régiségkereskedelem és általában a műtárgypiac mennyire át van szöve a feketekereskedelem, a csempészet, a szervezett alvilág szálaival, hanem azt is – és ez az igazi tanulság belőle –, hogy a forint konvertibilissé válásával párhuzamosan végre kétirányú lesz a kéziratok áramlása. Az Országból illegálisan kikerülő értékek mellett kereskedelmi forgalomban is megnő az országba bekerülő vagy visszakerülő műtárgyak, kéziratok száma. Valóban jelen lehetünk majd a nemzetközi piacon, azzal a megszorítással, hogy a magángyűjtők konkurenciájával mi éppen úgy nem vehetjük fel a versenyt, mint a nyugati közgyűjtemények.

Térjünk rá az utolsó possessor-fajtára, melybe átfogó névvel a szerzőket csoportosítottuk. Szaknyelvi szóval fondképző személynek nevezzük a szerzőket, miután irataik gyűjteménybe kerültek. Mint mondtuk, szerzők azok a kézirat-tulajdonosok, akik saját tevékenységük produktumaként birtokolnak kéziratokat, mert pl. írók, mint Márai vagy Zilahy, akik saját műveik kéziratai mellett tetemes levélmennyiséget termelnek pályatársakkal, kiadókkal, olvasókkal folytatott relációikból, vagy pl. folyóirat-szerkesztők, mint a párisi Nagy Pál, társadalmi szervezetek tisztségviselői, mint pl. Kővágó József a Magyar Bizottságé, vagy tudományos intézetek vezetői, mint Heltai György a brüsszeli Nagy Imre Intézeté, s ilyen irányú működésük következtében létrejövő irategyüttesük egyiküknél tudatosan és tervszerűen, másikuknál csak véletlenül, de megőrződött.

Mi a sorsa azoknak a kéziratoknak, amelyek szerzőjük halála után vagy egyéb katasztrófa miatt szétszóródnak vagy megsemmisülnek. Ez történt pl. a berlini Magyar Intézet iratanyagával, mely a háborús veszteségek listájára került, s egészen 1987-ig azt hittük, végleg odaveszett. Azonban egy berlini személycserés út során felkerestem a Humboldt Egyetem magyar tanszékét (mint ahogy általában megkeressük a magyar tanszékeket, ha olyan helyen járunk, ahol vannak, mert tőlük értékesebb információkat nyerhetünk, mint a szakirodalomból), és beszélgetésünk során Kárpáti Pál mellesleg megemlítette, hogy vannak itt valami papírok a folyosói szekrényben, de még soha senki nem nyúlt hozzájuk. Nosza, elfogott a vadászszenvedély, kinyitottuk a szekrényeket, és az egyik poros dossziét felütve egyszerre csak megpillantom Németh László ismerős írását, aztán Szabó Lőrinc levelét és másokét. A levelck címzettje Farkas Gyula volt. A levelezés mellett fontos gazdasági feljegyzésekre bukkantunk az Intézet ügyeivel foglalkozó dokumentációban. Mi legyen az iratokkal? Hazahozzuk őket? Kárpáti Pállal úgy döntöttünk, az iratok maradjanak keletkezési helyükön, mi csak egyszerű rendezésüket és jegyzékelésüket végezzük el, idehaza pusztán jegyzéküket őrizzük. Így is történt. Egy munkatársunk a new yorki Magyar Házban járt, a háború után létesült Magyar Bizottmány, majd az 56 után belőle alakuló Magyar Bizottság iratait kereste. Meg is találta őket, romos pincében, beládozva, megpenészedve. A Magyar Ház vezetősége úgy látta, nem állnak rendelkezésére anyagi eszközök az iratok fertőtlenítésére, restaurálására, rendezésére. Hazaküldték őket.

Ezekben az esetekben a szétszóródástól, a végleges fizikai megsemmisüléstől mentettük meg az iratokat, s az iratmentés feladatát minden esetben magunkra kell vállalnunk, amikor csak lehetőség adódik rá, pénz és fáradságot nem kímélve. Minden esetben számítunk a magyar külképviseleték aktív közreműködésére az anyag biztonságos hazaszállításában.

Az előbbiekhöz képest szerencsés az az eset, amikor a szerző még életében gondoskodik személyi irattára elhelyezéséről, maga tárgyal azzal az intézménnyel, ahol életművét jó helyen tudja. Számunkra persze az az optimum, ha ez az intézmény hazai, netán maga az OSzK. A méltányosság kedvéért meg kell állapítanunk, nincs rossz helyen Eckhardt Tibor hagyatéka a Hoover Intézetben, vagy Kovács Imrée a Columbián sem.

Hogy tehetnénk vonzóvá a nemzeti könyvtárat szerzők, későbbi fondképzők számára? Azt is kijelenthetnénk, hogy jó bornak nem kell cégér. S valóban az OSzK-nak van és mindig is volt akkora nimbusza, presztízse vagy tekintélye a külföldi magyarság előtt, hogy szinte úgy is gyarapodtunk, hogy a kisujjunkt se mozdítottuk. Igen jelentős gyarapodás köszönhető közelmúltban elhunyt főigazgatónk, Juhász Gyula személyének, aki nemcsak nemzetközileg elismert történész volt, hanem a Magyarágkutató Intézet vezetése mellett számos olyan társadalmi szervezet elnökségében részt vett, melyek az emigrációval foglalkoznak, így a Magyarok Világszövetségében, az Anyanyelvi Konferencia védnökségében vagy akár a Magyar Nemzetnél, s mindez rendkívül ismertté tette nevét az emigráció körében. Több iratanyag érkezett haza személyesen neki adresszálva – példaként csak a debreceni egyetem háborús kitelepítésére vonatkozó dokumentációt említem. Általában elmondható, hogy sokkal több múlik a személyes kapcsolatokon, mint gondolnánk. Az OSzK munkatársainak nem kell külön ajánlólevél, ha valahová bekopogtatnak, de el kell mennünk, tárgyalnunk kell és fel kell ajánlanunk szerzőinknek azt a lehetőséget, hogy az OSzK gyűjteményén keresztül személyük feltétlenül megőrződik a nemzet emlékezetében. Ez a mi legfőbb vonzóerőnk, nem az a csekély anyagi ellenérték, amit forintban vagy valutában nyújtani tudunk.

Meggondolandó viszont, hogy a rendelkezésünkre álló pénzüsszegeket sokkal jobban és eredményesebben hasznosíthatnánk, ha nem közvetlenül vásárlásra, hanem "bevásárlóutakra" költhetnénk, melyek során személyesen felkeressük szerzőinket, iratanyagukat a helyszínen felmérjük,

esetleg a csomagolásnál is segítünk, és magunkra vállaljuk a hazaszállítás költségeit. Sok anyagot szereztünk már meg ezen a viszonylag alacsony áron. Hadd emeljem ki az egyiket, melynél a személyes kapcsolatok kis híján a visszájukra sülték el. Az OSzK egyik munkatársa felkereste Bóta Ernőt, a Párisi Magyar Egylet volt elnökét, s erre Bóta hazaküldte visszaemlékezéseit s apránként az Egylet iratait is postázta. Időközben Bóta elhunyt, munkatársunk pedig átkerült a Petőfi Irodalmi Múzeumba, s már mint a Múzeum képviselője kérte a további iratokat Bóta özvegyétől a Múzeum számára. Bótáné kétségbeesetten fordult hozzánk, s csak hosszadalmas levélváltással sikerült rendbehoznunk a dolgot. Bótáné mindössze annyit kért az egész anyagért, hogy küldjünk neki egy Párizs-Budapest-Párizs repülőjegyet.

Mindazonáltal a Széchenyi Könyvtárnak van pénze vásárlásra. Egyetlen olyan esetet tudnék említeni, amikor pénz hiányában hiúsultak volna meg tárgyalásaink. Több esetben viszont az ajándékozó kötött ki nehezen teljesíthető feltételeket. Szabó Zoltán özvegye pl. azzal a megszorítással bocsátotta rendelkezésünkre férje hagyatékát, hogy azt még Franciaországban rendezzük és mikrofishre veteljük. Ez önmagában nem is lett volna teljesíthetetlen, de Szabó Zsuzsa azt is kikötötte, hogy a munkát a hagyaték legjobb ismerője, Kenedi János végezze el. Kenedi nemcsak hogy nem állt az OSzK alkalmazásában, hanem a demokratikus ellenzék prominens alakjaként egyenesen vörös posztó volt a hatóságok szemében. 1987-et írtunk akkor és Juhász Gyulának nem kis bátorságába került, hogy Kenedi utaztatásáért kiálljon, sőt még a Könyvtáron belül is nagy ellenállást kellett leküzdenie a szokatlan gyarapítási forma miatt. Szabó Zoltán hagyatéka hazatért és azóta egyre-másra jelennek meg az életműkiadás vaskos kötetei.

Végezetül egy különleges gyűjtési feladatról szólok, arról, amikor témára gyűjtünk. Két nagyobb téma adódott a közelmúltban, mindkettő összefügg a rendszerváltással. Az egyik téma a szociáldemokrácia emigráns iratanyagának az összegyűjtése, mely egy olyan hazai kutató kezdeményezésére indult el, aki jó kapcsolatot tart fenn Nyugaton élő öreg szocdemekkel, Kéthly Anna közvetlen munkatársaival. Máris jelentős szocdem-anyagunk állt össze, pedig alighogy megkezdődött a gyűjtés.

A másik nagy téma: 1956. A Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutató Intézete nevű akadémiai kutatóhellyel kötött megállapodásunk értelmében a Kézirattár három elkülönített fondjában

közösen gyűjtünk 56-os forrásokat, melyek tulajdonjoga a Könyvtaré lesz. Az Intézet létének és kiterjedt szakmai kapcsolatainak köszönhetően rövid idő alatt nagyszámú kézirat és levéltári másolat érkezett haza 56-os fondjainkba, így a Columbián eddig zártan kezelt hatalmas oral history anyag, az 57 elején magyar menekültekkel készült mélyinterjúsorozat; a budapesti francia kultúrattasé, Turbet-Delof 56-os naplója; a híres Jelcin-dosszié és mások. Minden esélyünk megvan arra, hogy a Kézirattárunk hamarosan 1956 történetének legjelentősebb forrásbázisa legyen.

Remélem, mindezekkel sikerült egyfelől felvázolnom azokat a feladatokat, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárra hárulnak a külföldi kéziratok hungarikahagyatékok összegyűjtésében, és sikerült másfelől érzékeltetnem azt is, hogy ezeket a feladatokat a külföldi magyar tanszékeknek, magyar kultúrintézeteknek és külképviseleteknek is fel kell vállalniuk. A mese mindannyiunkról szól: arról a bizonyos virtuális Magyarországról.

*AUS DEM ARCHIV DES BERLINER
SEMINARS FÜR HUNGAROLOGIE*

Miniszterelnökségi "irodalmi actió" 1916-ban

(Dokumentation eines Projekts zur deutschsprachigen Präsentation ungarischer Literatur im Auftrag des Ministerpräsidenten Graf István Tisza 1916. - Mitgeteilt von Paul Kárpáti)

Im Archiv des Berliner Seminars für Hungarologie wurden beim Sichten vermischter Schriften unterschiedlichster Provenienz Durchschläge maschinenschriftlicher Texte gefunden, die in einer entsprechenden Folge geordnet ein zusammenhängendes Material mit bemerkenswerter Relevanz für die Geschichte der auswärtigen Kulturpolitik Ungarns ergeben. Der Forschung sollen die Dokumente nicht zuletzt auch darum vollständig zugänglich gemacht werden, weil zu erhoffen wäre, daß einige offene Fragen (genauer) beantwortet werden können.

1. Sommer 1916 wandte sich der Ministerpräsident Graf István Tisza mit der Bitte an Persönlichkeiten des literarischen Lebens, eine Auswahl repräsentativer Werke zur Übersetzung und Publikation für deutsche Leser zu empfehlen. Die Vor- und Zuarbeiten wurden sicherlich von einem Beamten des Hauses geleistet, aber der erhalten gebliebene Durchschlag weist typographisch auf eine Schreibmaschine (Remington) hin, wie Robert Gragger sie benutzt hat. Diese (Ab?)Schrift ist jedenfalls mit Bestimmtheit auf gleichem Papier und augenscheinlich mit derselben Maschine hergestellt wie das nicht erkennbar und nicht nachweisbar, aber mit hoher Wahrscheinlichkeit von Robert Gragger verfaßte Elaborat unmittelbar an den Ministerpräsidenten. (Die Manuskript-Kopie des Elaborats ist recht umfangreich, gleichwohl könnten noch Teile, d.h. einzelne Blätter oder Anlagen auftauchen, deshalb ist die Publikation dieses Materials für Band 8 der BBH vorgesehen). Mitgeteilt wird hier zunächst die hausinterne Vorlage für den Aufruf zur Mitarbeit (vermutlich) in der Abschrift von Robert Gragger sowie die eindeutig von einem beamteten Mitarbeiter des Ministerpräsidenten verfaßten Bemerkungen zum Abschluß der Aktion und die als deren Ergebnis entstandene Vorschlagsliste für eine deutschsprachige "Ungarische Bibliothek".

2. Das kritische Resümee des Beamten ist mit seinen radikal liberalen, kämpferisch progressiven Ansichten und Forderungen selbst bei heutigem

Lesen von solcher ideeller Brisanz, daß sich unsere Aufmerksamkeit gespannt auf die Persönlichkeit des Verfassers richtet.

Das Papier, bei dem es sich um ein Original handelt, ist in Tintenschrift mit dem Namen *Kazy* unterzeichnet. Im Budapester Adreßbuch für das Jahr 1916 sind drei Personen dieses Namens verzeichnet: Baron József Kazy de Garamveszele (1856-1923), über den Nachschlagewerke die Auskunft geben, daß er zum Abschluß seiner Karriere als Staatsbeamter 1910 politischer Staatssekretär im Landwirtschaftsministerium geworden war; Baron Ferenc Kazy (geb. 1884), Beamter im Verteidigungsministerium; Baron Károly Kazy (geb. 1881), Beamter im Amt des Ministerpräsidenten. Biographisch war über diesen Gesuchten in Erfahrung zu bringen: Sohn des erwähnten József K. und Bruder von Ferenc K., Absolvent des Wiener Theresianum, Studium in Wien und Budapest, ab 1907 im Staatsdienst; heiratete (laut "Kortársak lexikona" von 1936) Margit Hampek, "wissenschaftliche Assistentin an der Universität Budapest" (bis jetzt war nicht zu ermitteln, in welchem Fach, ihr Vater dürfte Dr. Béla Hampek, Richter am Landgericht in Mezótúr, gewesen sein), eine Tochter aus der Ehe hatte den damals in Ungarn recht ungewöhnlichen Namen "Clara-Mercedes".

Das Amt des Ministerpräsidenten war in vier Abteilungen gegliedert; die von Ministerialrat Alfred Drasche-Lázár geleitete (Präsidual)Abteilung I war zuständig für die Registratur der Manuskripte und Beschlüsse Seiner Majestät, für den Unterhalt der königl. Schlösser und Gärten einschließlich der "für Kunstzwecke geschaffenen Stiftungen", für die Einberufung des Reichstages usw. bis hin zum Ausnahmezustand im Kriegsfall. Von den sieben Mitarbeitern der Abteilung war es eben der Konzipient Baron Károly Kazy, dem die Stiftungsangelegenheiten oblagen und der sich mit einer Leidenschaft sondergleichen und außerordentlicher Urteilsfähigkeit für die Moderne grundsätzlich, hier im besonderen für die literarische, engagierte.

Den unmittelbar fachlich Interessierten liegt sicherlich an der Kenntnis der originalsprachlichen Textfassung, wie sie hier folgt:

Néhány szó az irodalmi a c t i ó h o z

A felhívásunkra beérkezett válaszok szerény nézetem szerint nem számolnak eléggé azzal a változással, mely a ma gyermekeinek ízlését

irányítja és nem akarják meglátni, hogy egy új Sturm und Drang-gal teli generáció (nem a fiatal óriásokat értem), mely kikívánczolt a szűk dohos milicuból és nem a pipázó táblabíró, hanem a világlátott ember szemeivel néz maga körül, vette kezébe a kormánykerék, hogy automobilt vezet, nem "Vörös Postakocsi"-t. A nagyváros forgatagában él, nem csendes falu tornyának árnyékában. Egész énjét megremegtette a gépekkel dolgozó új kor romantikája, nemcsak a rezgő nyárfát és nyafogó szerelmet, hanem dübörgő lokomotívot is méltónak tartja a megéneklésre. Philosophiája egyetemesebb, mert kiragadta magát az egocentrikus világnézet lelket őrölő szorításából.

Szembeötlő, hogy újabb íróink (kiket, bizonyos programhoz lévén kötve, nem mellőzhetek) munkáiból is inkább a népies vagy történelmi irányzatúakat válogatták ki, mintegy félve a XX. század levegőjétől, minduntalan a magyarosságot hangoztatva. Természetesen távol áll tőlem, hogy minden magyarosságot a korlátolt maradisággal asszociáljam. Csak arra akarok evvel rámutatni, hogy az illetők szemében minden új nyelvbeli jelenség magyartalanság. Pedig hát a nyelv is, mint minden élő szerv folyton fejlődik, új formákat képez és alkalmazkodik az irányában támasztott igényekhez. A budapesti ember másképp beszél, mint az alföldi paraszt, Jókai másképp ír, mint Kazinczy, Molnár Ferenc másképp, mint Jókai! Aki a ma nyelvén, modern, mondjuk nagyvárosi milicu keretében ír, az előttük ab ovo a magyartalanság bűnével gyanús.

Már pedig a megindítandó irodalmi akciójának nem az a célja, hogy a régi primitív, elszigetelt Magyarországot, szűk udvarházaival, megyei életével, gulyásaival, kanászaival és betyáraival (:már elég volt ebből a hitelünket rontó romantikából, mert sajnos nagyjában úgyis csak ezen letűnt exotikus oldalunkról ismernek odakint a jelenben is, miért ennek még tápot adni? /Lásd R.H. Bartsch, Der Flieger/:)¹ ismertesse a klasszikus és klasszicistikus irodalom útján, hanem a modern dolgozó, lüktető életű Magyarországot mutassa be erényeivel, ha kell hibáival is, a modern irodalom segítségével.

Tehát az irodalmi akció nem öncél, hanem eszköz a mai Magyarország megismertetéséhez. Ha ez sikerült, akkor módunkban lesz, - sőt ez automaticae be fog következni - Németországot a magyar klasszikusokkal és más régebbi íróinkkal megismertetni, mert akkor talán már nem megítélésünk szempontjából hátrányos dolgokat fognak e munkákból kiolvasni, hanem csakis azok irodalmi becsét fogják tekinteni.

Különben ami jó, amúgy is utat tör magának. A régebbiek közül Jókai munkáinak nagy része megjelent német nyelven, sőt br. Eötvös József és Kemény Zsigmond is találtak fordítókat. Mint Herczeg Ferenc válaszában is írja, Mikszáth Kálmán, valamint saját munkáinak nagy része szintén megjelent németben. Tudtommal Molnár Ferenc, Bródy Sándor stb. ugyancsak meghódították a német könyvpiacot. Mostanában jelent meg "Ungarische Erzählungen" cím alatt Reuss és Itta (Konstanz) kiadásában egy kötet Bródy Sándor, Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Szini Gyula, Bíró Lajos és Lovik Károly egy-egy novellájával². Tormay Cecil Régi Házát jelenleg közli a "Vossische Zeitung"³. Talán fölösleges is említenem, hogy nagy klasszikusaink, mint Petőfi, Arany és Madách részben kitűnő fordításokban (Dóczy!) láttak napvilágot.

Már ezen pár kiragadott példa is mutatja, hogy irodalmunk nem játssza Németországban azt a hamupipőke szerepet - habár irodalmi exportunk az óriási német irodalmi productió tengerében csak egy cseppet képezhet - mint azt egyes pessimisták föltételezni szeretik, sőt a "hivatalos" irodalmi körökben oly sokat ócsárolt "nemzetiellen", "koszopolita" színpadi irodalmunk meghódította nemcsak Németországot és egész Európát, hanem még Amerikát is. Miért éppen a magyar?

Hogy mindezek dacára egyetlen írónk sem tudta elérni azt, amit elértek Ibsen, Björnson, Dostojewskij stb. (Shakespeareről nem is beszélve), kiknek idegen nyelven írt munkáik úgyszólván belcolvadtak a német irodalomba, annak okai másutt, mélyebben keresendők; ez okoknak felkutatása igen messze vezetne és nem tartozik jelen rövid megjegyzések keretébe.

Tehát az alap megvolna, építsünk azon tovább. Fordíttassuk le azon értékebb (nemcsak akadémikus értelemben vett irodalmi becsű) munkákat, melyek hivatva lehetnek az új modern Magyarország képét német szövetségeseinkkel közelebből megismertetni. De ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a XX. századbeli, dolgozó Magyarországot, nem pedig a sajnos túlon túl ismert exotikumokat óhajtjuk a német olvasó közönségnek bemutatni. A mi helyzetünkben bizonyára a németek sem Anzengruber, Fritz Reut[t]er, Ganghofer stb. bemutatásával kezdenék, akármilyen kiváló helyet is foglaljanak el irodalmukban.

Bátor voltam rámutatni azon hiányokra, melyek első körkérdésünk eredményében foglaltatnak, szerény nézetem szerint azonban ezen hiányos eredményt felhasználhatnánk egy újabb körkérdés kiindulópontjául,

amennyiben ezúttal a legtöbb szavazatot nyert és még életben lévő írókhoz (Herczeg Ferenc és Rákosi Jenő kivételével, kik már megkérdeztettek) fordulnánk hasonló kérdéssel.

Továbbá szükségesnek tartanám, hogy e tárgyban néhány, Németországban élő oly nevesebb magyart, valamint testületet is (pl. a Berliini Magyar Egyesület) megkérdezzünk, akikről feltételezhető, hogy módjukban állván a német olvasó közönség ízlését irodalmunkkal egybevetni, hasznos útmutatásokkal szolgálhatnának.

Végül legyen szabad a magam részéről lefordítás céljából a következő munkákat javaslatba hozni:

[aláírás]

[Az aláírásból a kezdő "K" betű minden kétséget kizáróan azonosítható; az aláírás mellett tintaceruzával, jól olvashatóan: K a z y .

A javaslatok jegyzéke két, tartalmát tekintve azonos változatban maradt fenn. Az egyik tintával íródott, K-betűje és a tinta színe nem különbözik az aláírásától. A másik változat gépelt; a betűtípusok határozottan különböznek a gépelt Gragger-kéziratokétól.- Helyesírási eltérésekre, elírásra, tévedésre csak néhány helyen utalunk.]

Sor-szám	A szerző neve	A javaslatokat tevők által különösen figyelemreméltóknak jelzett munkák
1	Herczeg Ferenc	Byzanc, A pogányok, Ocskay, Szabolcs házassága, A hét sváb, Arany hegedű, A dolovai nábob [leánya], Az első vihar, Bujdosó emlékek, Jancsi édesanyja, stb
2	Gárdonyi Géza	A bor, A láthatatlan ember, Az öreg tekintetes úr, Egri csillagok, Messze van odáig, Az én falumból
3	Molnár Ferenc	A testőr, Egy gazdátlan csónak története, Gyermekelbeszélések, Egy haditudósító emlékeiből, A Zlotalipai áttörés, A 42-es mozsarak
4	Baksay Sándor	Gyalogösvény, Patak bánya[sic!], A fehér kereszt, A fekete kereszt, Tipiomen

5	Ambrus Zoltán	Midás király, Szeptember, A Bercsényi [<i>Berzsényi</i>] család, A halász és a tengerész, Ypsilanti leányok, Giroflé és Girofla, Az utolsó gladiátor, Az elégtétel, Gauthier Margit, stb.
6	Rákosi Viktor	Elnémult harangok
7	Kaffka Margit	Színek és évek
8	Scbők Zsigmond	Bajcsányi de eadem, A két Piros [<i>gyerek</i>], Ifjúság
9	Mikszáth Kálmán	Szent Péter esernyője, A Noszty fiú esete Tóth Marival, Prakovszky a siket kovács, Nagy kutya a vicebíró, A fekete akol, A zöld légy, A nyúl, a báránka.... Jézus játszópajtása, stb.
10	Gyulai Pál	Egy régi udvarház utolsó gazdája
11	-	Magyar népmesék gyűjteménye
12	Bródy Sándor	A nap lovagja
13	Tormay Cecil	A régi ház
14	Lovik Károly	A leányvári boszorkány, Rut, Karácsonyi novella, Keresztúton, Korponai, Régi órák, Velencei kaland, Szergiusz, Feloldozás, Ödön A néma bűn, Az igazságról, stb
15	Bársony István	A rab király szabadon
16	Biró Lajos	Diadalmas asszony
17	Bérczy Károly	A gyógyult seb
18	Gyóni Géza	költeményei
19	Kemény Zsigmond	A rajongók, Szerelem és hiúság, Ködképek a kedély láthatárán, Erény és illem
20	Kozma Andor	-
21	Madách Imre	Az ember tragédiája
22	Pekár Gyula	-
23	Pe(n)telei/ <i>sic!</i> / István	-
24	Rákosi Jenő	A szerelem iskolája, Endre és Johanna
25	Tömörkény István	-

26	-	Magyar költemények antológiája
27	Jászi Oszkár	Művészet és erkölcs
28	Péterfy Jenő	Essay-k
29	Hermann Ottó	munkái az ösfoglalkozásokról

Jegyzetek

- 1 Rudolf Hans Bartsch (1873-1952) osztrák író; elbeszéléseinek vidéki, stájerországi kötöttsége gyakran modoros, nagynémet szellemisége agresszív, előítéletes. A Der Flieger (A repülő) c. elsővilágháborús regénye (a címlapon: "Roman aus dem Serbenkrieg") 1915-ben jelent meg.
- 2 A Berlini Magyar Intézetben összeállított Bibliographia Hungariae - Verzeichnis der 1861-1921 erschienenen Ungarn betreffenden Schriften in nichtungarischen Sprachen - 1928. évi III. kötetében (szépirodalom) nincs feltüntetve.
- 3 Heinrich Horvát fordításában könyvalakban is megjelent ("Gedruckt während der Kriegszeit auf Papier mit Holzschliffzusatz") a berlini S.Fischer Verlag kiadásában 1917-ben.

[A fent jelzett, valószínűleg Gragger Róbert írógépén készült iratmásolat:]

Magyar királyi Miniszterelnök
4438 sz. beikt. VII.10. 1916. M.E.

Tárgy: Hivatalból

A magyar irodalom legkiválóbb termékeinek a német könyvpiacon való elhelyezése tárgyában.

Pro domo.

Annak az akciónak a keretén belül, amely Magyarországnak és a magyarságnak a nagy német közönséggel leendő ismertetése érdekében e helyről részben már megindult, részben pedig még csak a megvalósulás stádiumában van, igen fontos helyet foglal el szellemi életünknek Németországban irodalmi úton való ismertetése. E célt megfelelő intenzív sajtóakció mellett, amely már ma is elég szép eredményekkel járt, igen fontosnak látszik, hogy a magyar irodalom legkiválóbb termékei úgy a múltból mint a jelenből, jó német fordításban a német intelligenciának

hozzáférhetővé tétessék. A tapasztalat ugyanis, valamint e tekintetben nemcsak a miniszterelnökség sajtóosztályához, hanem a nagyobb sajtóorgánumaink vezetőségéhez nap-nap után érkező megkeresések bizonyítják, hogy itt sürgősen pótlendő hiányról egyrészt, másrészt pedig olyan alkalomról van szó, amelyet a cél érdekében elmúlasztani nem szabad.

Bátor vagyok e tekintetben többek között utalni Dr.Procopius Bélának, a berlini nagykövetségünkhöz szolgálattételre beosztott osztálytanácsosnak többrendbeli jelentésére, mely jelentésekben a felmerült eszme ugyancsak kifejezésre jut.

Előadó véleménye szerint e kérdést legcélszerűbben akként lehetne megvalósítani, ha egyik-másik, vagy éppenséggel több jónevű német kiadó-céggel lehetőleg megbízható magánember közvetítésével érintkezésbe lépve, elérhetnék azt, hogy évente mintegy 15-20 kiváló magyar mű kifogástalan német fordításban jelenhessen meg a német könyvpiacra, mégpedig vagy egy már létező sorozatos kiadmány keretén belül, vagy pedig önálló műként egy-egy kötet.

Idevonatkozólag előadónak alkalmá nyílt több irányban érdeklődni, és úgyszólván minden oldalról nemcsak a legnagyobb előzékenységet, hanem üzleti érdekek által inspirált érdeklődést is tapasztalni. A berlini Ulstein cég, a lipcsei Grethlein E. Co. cég (Lux József Ágost író kiadója), a Reclam Fülöp cég és mások a magánúton hozzájuk intézett kérdésekre [a] legnagyobb hajlandósággal [*nyilván elírás, helyesen: hajlandóságot*] jelentették ki az eszme megvalósítására.

Ilyen körülmények közt részünkről tehát csak két igen fontos körülmény igényel közreműködést,

1. a szóban levő művek kiválasztása,
2. a tökéletes német fordításról való gondoskodás.

Ad 1.) A művek kiválasztását egy emberre nem volna ajánlatos bízni, mert eltekintve az individuális felfogásban mutatkozó eltérésektől, az esetben, ha az akciónkról íróink nagy gárdája netán mégis tudomást szerezne, a kiválasztással természetszerűleg járó mellőzések apprehenziókra vezethetnének, amelyeket jobb elkerülni. A művek kiválasztását tehát vagy egy már létező grémiumra (Akadémia, Kisfaludy Társ., Petőfi Társ., Magyar Írók és Újságírók Egy.) vagy pedig egy ad hoc bizottságra lehetne bízni; előadó véleménye szerint ezen módozatoknál

sokkal célszerűbb volna, ha a miniszterelnök úr néhány, általános műveltségéről, olvasottságáról és objektivitásáról ismert íróhoz, publicistához és tudóshoz bizalmas levéllel fordulna, kérve őket, az eszme ismertetése mellett, nevezzék meg ők azt az, egyelőre 15-20 magyar művet, amelynek a szóban levő célra leendő lefordítását, illetve Németországban való forgalomba hozatalát, saját egyéni véleményük szerint, legalkalmasabbnak találják.

Ad 2.) A fordítást illetőleg részletesebb tárgyalások volnának még szükségesek az egyes könyvkiadókkal, illetve írókkal, miután valószínű, hogy a fordítás költségeit vagy a kiadók, vagy maguk az írók magukra fogják vállalni; arra az esetre, hogy a fordításokról másként kellene gondoskodni, kivételképpen mi vállalhatnók a költségeket, mely célra elsősorban Dr. Diósy Bélát, a "Neues Pester Journal" munkatársát és Scherl hírlapíróját, a "Pester Lloyd" egyik segédszerkesztőjét lehetne megnyerni. Az előadott javaslatok elfogadásának reményében tisztelettel

[Ebben a feltehetőleg Gragger Róbert írógépén készült másolatban nincsen nyoma semmiféle aláírásnak.- A további szöveg folytatólagos, vagy különálló melléklet másolatának látszik:]

Terveztetik: 1. Berzeviczy Albertnek,

2. Herczeg Ferencnek,
3. Vargha Gyulának,
4. Bcöthy Zsoltnak,
5. Vészi Józsefnek,
6. Plosz Sándornak,
7. Concha Győzőnek,
8. Rákosi Jenőnek,
9. Radó Antalnak,
10. Alexander Bernátnak,
11. Veigelsberg Hugónak (Ignotus)
12. Vojnovits Gézának

1-12.

(Félhivatalos levél szám nélkül)

ad 1-7: Tisztelt barátom!

ad 8: Méltóságos Uram!

ad 10: Tisztelt Tanár Úr!

ad 9,12: Tisztelt Szerkesztő Úr!

Tudomásomra jutott, hogy tekintélyes németországi kiadó cégek részben már létező sorozatos kiadványok keretében, részben pedig önállóan óhajtanának magyar könyveket jó német fordításban kiadni. Miután azonban a magyar irodalomban többé kevésbé járatlanok és nyelvünk ismeretének hiányában nincs is módunkban nagy tömegből kiválasztani azt az anyagot, amely erre a célra legalkalmasabb volna: idevonatkozólag több, hozzám közel álló helyen tapogatóztak.

Felette kívánatosnak kell tartanom, hogy ez az útbaigazítás az érdeklődőknek mielőbb megadassék, sőt készséggel előmozdítanám azt a törekvést, hogy a magyar irodalomnak minél több kiváló munkája a német könyvpiacra nyerjen, különösen most, elhelyezést. Ha sikerülne évente mintegy 15-20 jó magyar könyvet adni a német olvasóközönség kezébe, ez mindenesetre nagy mértékben hozzájárulna ahhoz, hogy a németek szellemi világunkat is közelebről megismerjék.

Nagy súlyt helyezek arra, hogy e tekintetben megismerjem

ad 1-7 nézetedet,

ad 8-12 (cím) nézetét,

ad 1-12 s hálával venném, ha velem egyelőre 15-20 olyan magyar könyv címét közölni szíves volnál (volna), amely felfogásod szerint erre a célra legalkalmasabb.

Szíves tájékoz[*tat*]ásul megjegyzem még, hogy e tekintetben kezdetnek elsősorban az újabb társadalmi és történelmi regényirodalom, költészet, színirodalom, társadalomtud. népisme stb. termékeire gondolok, míg remekíróink műveinek a német közönséggel való ismertetését csak olyan későbbi időpontban tartanám célszerűnek, amikor a talaj már kellőképpen meg lesz alapozva, mégpedig már azért is, mert tudomásom szerint klasszikusaink egy része, ha csak hézagosan is, mégis már le van fordítva német nyelvre s így ezen régebbi fordítások iránti érdeklődés is az újabb irodalmunkkal való megismerkedés révén előreláthatólag magától fog feltámadni.

A jelen levelemben felvetett kérdés igen aktuális, örömmel venném tehát, ha mielőbb jutnék a kért válasz birtokába.

Szívélyes üdvözlettel

igaz híved stb.

őszinte tisztelettel

Budapest, 1916. július 1.

[A levéltervezetből levelek lettek. 1916 novemberéig a miniszterelnökségre megérkeztek a válaszok. Báró Kazy Károly miniszterelnökségi fogalmazó sommazó véleménye fent olvasható. Gragger Róbert (külön)véleményének és esetleg további anyagoknak a közlését a következő, 8. kötetben tervezzük.]

Carl Heinrich Beckers Konzept und Robert Graggers Ausführungen zur Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin 1917 (Mitgeteilt von Paul Kárpáti)

Im Folgenden werden anhand der im Archiv des Berliner Seminars für Hungarologie befindlichen Original-Typoskripte Texte in ihrem vollen Wortlaut veröffentlicht, die den Verlauf der ideellen und organisatorischen Vorbereitungen zur Gründung des Berliner Ungarischen Instituts 1917 so dokumentieren, daß aus den inhaltlichen Gewichtsverteilungen, Akzentuierungen, rhetorischen Nuancen durchaus Schlüsse zur Präzisierung unserer Kenntnisse von den Motivationen und den situativen Bedingtheiten gezogen werden können. Das bisherige unmittelbare Faktenwissen über die Vorgänge und die einzelnen Schritte ist in zwei Punkten nennenswert tangiert:

1. Das Gründungsdatum: Die bisherige Hauptquelle unserer Kenntnis darüber ist die in den "Ungarischen Jahrbüchern" (Band I [1921], Heft 1) erschienene Mitteilung, in der es auf S. 59 heißt: "Im Dezember 1917 wurde das Ungarische Seminar erweitert zu einem >>Ungarischen Institut an der Universität Berlin<<..." In der anschließenden Mitteilung, beginnend auf S.65, wird berichtet: "Zur Förderung des Ungarischen Instituts der Universität Berlin wurde im November 1917... eine Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts gegründet", und auf der folgenden S.66, daß "bei der Gründungssitzung im Dezember 1917" die Satzungen der Gesellschaft aufgestellt wurden, und zwar datiert vom 21. Dezember 1917. Eines der folgenden Dokumente ist die Einladung der Unterzeichner des Aufrufs zur Gründung der Gesellschaft für den Abend des 24. Novembers. Auf dem "Festmahl" hielt C.H.Becker seine untenstehend gedruckte "Ansprache" und R.Gragger seine "Rede". Für die Öffentlichkeit galt dieses Ereignis offenbar als Auftakt zum Gründungsakt. Der "Pester Lloyd" meldete in seinem "Morgenblatt" am 27. November 1917 (S.7): "Anknüpfend an das bereits bestehende Ungarische Seminar in Berlin besteht die Absicht, ein ungarisches Institut zu gründen...Die Gründung der Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts erfolgte am 24. des Monats... Der vortragende Rat im Kultusministerium Geheimrat Becker äußerte das warme Interesse der preußischen

Unterrichtsverwaltung an der Vertretung Ungarns an der Berliner Universität... Abends fand ein Festmahl statt; hiebei sprach Professor Gragger, Direktor des Ungarischen Seminars, über die Aufgaben des Seminars und über die Art der Organisation."

2. In der Mitteilung 1921 wird auch als eines namhaften Mitbegründers der Gesellschaft, des 1919 verstorbenen Friedrich Naumanns gedacht und erinnert, daß er in der ersten Versammlung der Gesellschaft am 21. Dezember 1917 (als auch die Satzung verabschiedet wurde) "in einem längeren Vortrag über das Problem Ungarn-Deutschland unter historischen, volkskundlichen, politischen und wirtschaftlichen Gesichtspunkten sprach". Unter der nachstehend abgedruckten Einladung zum Abendessen am 24. November ist seine Unterschrift dokumentiert; daß er daran auch teilgenommen hat, ist nicht nachweisbar; der "Pester Lloyd" erwähnt ihn im Bericht nicht. Es hat sich bis jetzt leider auch kein Manuskript oder sonstige Aufzeichnung seines obengenannten Vortrags angefundnen.

Die Dokumentation des Gründungshergangs beginnt mit dem auf der Graggerschen Schreibmaschine geschriebenen, auch der Diktion nach von Gragger verfaßten Memorandum vom 2. August 1917:

* * *

Über die Notwendigkeit der Errichtung eines Ungarischen Instituts zu Berlin

Die Freundschaft zwischen Deutschland und Ungarn und die Gemeinsamkeit ihrer beiderseitigen Lebensinteressen haben durch diesen Krieg eine unverbrüchliche Besiegelung erfahren. Keines der beiden Länder wird sich in Zukunft mit dem bisher gepflogenen Nebeneinanderleben begnügen wollen und können: Äußerlich bedingt durch den Selbsterhaltungstrieb, den unsere Feinde in seiner Entfaltung zu hemmen drohen, innerlich erwünscht angesichts der gleichartigen kulturellen, wirtschaftlichen und staatspolitischen Lebensinteressen, wird sich in Zukunft ein enges Zusammenstehen in friedlicher Arbeit entwickeln müssen.

Die Wahrheiten, die sich in dem großen Völkerringen auf deutscher und ungarischer Seite so sinnfällig durchgerungen haben, sollen in das

Bewußtsein, in das Denken und Fühlen der Völker Deutschlands und Ungarns tief hereingetragen werden, sodaß es keinerlei bösem Willen, keiner List, keinem Mißverständnis, keiner Ungeschicklichkeit je gelingen wird, das enge Freundschaftsverhältnis zu trüben.

Ungarns Rolle in der deutschen Geschichte hatte es bis zu diesem Kriege nicht vermocht, den breiten Massen des Volkes klar und deutlich zum Bewußtsein zu bringen, wie wichtig und, trotz aller Rassenverschiedenheiten, wie leicht eine ständige, enge Fühlungnahme zwischen Deutschland und Ungarn für beide Länder ist. Denn die militärischen, politischen und wirtschaftlichen Interessen der beiden Staaten waren und bleiben dieselben. Die Wege für das künftige Zusammengehen haben Bismarck und Andrassy, haben Friedrich List und Karl Mittermaier gezeigt. Schon Ludwig Kossuth hatte versichert, daß die Deutschen davon überzeugt sein mögen, daß sie in Ungarn und in der ungarischen Nation ihren besten und sichersten Bundesgenossen finden werden.

Nicht zwei Völker sind in Europa, die in ihrer sittlichen und intellektuellen Weltanschauung so sehr übereinstimmen, wie das deutsche und das ungarische Volk. Seit dem Mittelalter hat das Ungartum alle die geistigen Strömungen, die Deutschland bewegt hatten, mit durchgemacht. Aus Deutschland her drangen in Ungarn die Ideen der Reformation, nach deutschem Muster gestaltete sich seit dem 18. Jahrhundert zum größten Teil die moderne wissenschaftliche und ästhetische Bildung Ungarns. Deutschlands wirtschaftliche, auf das Weltpolitische gerichteten Fortschritte wirkten mustergültig auf den ungarischen Unternehmungsgeist.

Mit keinem Volke der Welt ist es den Deutschen leichter, in jeder Hinsicht wertvolle freundschaftliche Beziehungen zu pflegen, als mit dem ungarischen.

In der bemerkenswerten Denkschrift über die Förderung der Auslandsstudien, die der Herr Minister der geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten in Preußen Ende Januar 1917 dem Hause der Abgeordneten unterbreitet hat, heißt es: "Der Krieg hat auch die, die es nicht wußten, darüber aufgeklärt, wie erschreckend unsere Unkenntnis des ausländischen Denkens gewesen ist, wie bitter not uns ein staatswissenschaftliches Verstehen der Gegenwart tut." In Einklang mit den Gedanken dieser Denkschrift ist der Plan gefaßt worden, eine wissenschaftliche Organisation mit dem Sitz in Berlin zu gründen, die die

Aufgabe hat, die kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und Ungarn zu pflegen, durch planmäßige Forschung zu fördern und insbesondere die Kenntnis Ungarns und seiner Lebensäußerungen in Deutschland [sowie in weiterem Sinne im Ausland] zu verallgemeinern.

Auch in Ungarn besteht ein aufrichtiges Interesse dafür, das freundschaftliche Verhältnis zu seinem Verbündeten weiter auszugestalten und zu vertiefen; vor allem andern will man von ungarischer Seite Deutschland und das weitere Ausland über die inneren Verhältnisse Ungarns richtig aufklären und die Kultur- und Wirtschaftswerte Ungarns ins richtige Licht stellen.

Für das politische und wirtschaftliche Näherrücken des deutschen und des ungarischen Volkes sind waffenbrüderliche Vereinigungen und Wirtschaftsverbände ins Leben gerufen worden, die in ihren Sonderzwecken Anerkennenswertes leisten. Durch verschiedene Vorträge, durch die Presse, hat man daran gearbeitet, dem deutschen Publikum ein klares Bild von den ungarischen Verhältnissen zu geben. Aber bis vor kurzem hat sich keine organisierte Tätigkeit herausgebildet, die etwa institutionell die gesamte ungarische Kulturwelt einer eingehenden Behandlung unterzogen hätte, um sie in objektiver Weise dem Fernstehenden zugänglich zu machen.

Mitten im Weltkrieg - im [durchgestr.: Oktober] März 1916 - hat das preußische Parlament, hat die preußische Unterrichtsverwaltung einen Beweis großer Wertschätzung der ungarischen Geistesbildung gegeben, indem sie an der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin aus reichsdeutschen Mitteln einen Lehrstuhl für ungarische Sprache und Literatur errichtete. Gleichzeitig wurde auch ein Ungarisches Seminar gegründet, um den Studierenden eine Lehr- und Forschungsstätte zu verleihen. Die ungarische Lehrkanzel an der Königlichen Universität sollte zur Trägerin der neuzubelebenden deutsch-ungarischen Kulturbeziehungen werden.

Die Universitäten sind in Deutschland von jeher die ersten Kulturstätten gewesen, und darum ist ihnen auch bei der Pflege der Auslandsstudien eine besondere Aufgabe zugedacht worden: sie sollen - je nach ihrer Lage im Reiche - den ihnen am nächsten liegenden Kulturkreis pflegen, es sollen an ihnen Gelehrte und Praktiker herangebildet werden, die das Ausland wirklich kennen. Die

Universitätsseminare sollen mit geeigneten Hilfseinrichtungen, wie Bibliotheken, Archiven usw. versehen werden.

Der ungarische Lehrstuhl, das ungarische Seminar sind also der Kern, aus dem heraus sich die erwähnte wissenschaftliche Organisation entfalten kann. Daß sich diese außerhalb des Rahmens des rein sprach- und literaturgeschichtlichen Seminars entwickeln muß, ist angesichts der im Verhältnis zu den gestellten Aufgaben ziemlich engen Grenzen der Seminartätigkeit selbstverständlich.

Der grundlegende Gedanke bei der Errichtung des Ungarischen Instituts soll folgender sein: Es soll in weit größerem Maße, als es dem Ungarischen Seminar möglich ist, allen denen, die sich mit dem Studium Ungarns, sei es auf sprachwissenschaftlich-geschichtlichem, auf rechts- und staatswissenschaftlichem, oder auf literarisch-künstlerischem Gebiet befassen, dank seiner großen Zentralisation gute Grundlagen bieten. Ferner soll es vermieden werden, daß die ungarischen Studenten nach Friedensschluß wieder nach Paris strömen. Sie sollen durch das Ungarische Institut nach Berlin gezogen werden. Falls es gelänge, die Pariser Sorbonne für das Studium der ungarischen Jugend so gut wie vollkommen auszuschalten, so wäre damit Deutschlands sowohl wie Ungarns Interessen gedient. Es würde dadurch verhindert, daß die ungarischen jungen Leute aus Paris mit einer Deutschland ungünstigen politischen Gesinnung in ihre Heimat zurückkehren und dort die ihnen eingefloßten Ideen verbreiten. Außerdem würde es Ungarns Jugend nur zum Besten gereichen, wenn sie für einige Jahre in die heilsam-straftliche deutsche Geisteszucht käme.

Die beiden Hauptbestrebungen der Organisation umfassen außerdem verschiedene andere wichtige Zwecke, so die Errichtung einer Auskunfts-, Vermittlungs- und Übersetzungsstelle, die in allen wissenschaftlichen Fragen Auskunft erteilt und die Übersetzung bedeutender ungarischer Werke vorsieht, um sie einem breiteren Publikum zugänglich zu machen; ferner - außer einer umfassenden Bibliothek und einem besonders für zeitgeschichtliche und volkswirtschaftliche Fragen wichtigen Archiv - eine vom Institut herauszugebende Zeitschrift, in der die im Ungarischen Institut bzw. im Ungarischen Seminar und in dessen Auftrag außerhalb angefertigten wissenschaftlichen Arbeiten veröffentlicht werden und in der das Institut seiner gesamten Tätigkeit nach vor die Öffentlichkeit tritt. Umfangreichere Werke sollen mit Hilfe des Instituts in Buchform

herausgegeben werden. Ferner wird die Abhaltung wissenschaftlicher Vorträge geplant, die für die weitere Öffentlichkeit von berufenen Fachleuten gehalten werden sollen sowie Unterrichtskurse für die ungarische Sprache.

Durch die planmäßige Erforschung der Kulturbeziehungen zwischen Deutschland und Ungarn werden die großen Lücken aufgedeckt werden, die in der Literatur über Ungarn in Deutschland und über Deutschland in Ungarn bestehen.

Die erheblichen materiellen Mittel, die zur Erreichung so weit gesteckter Ziele erforderlich sind, können von einer staatlichen Unterstützung allein nicht erhofft werden. Deshalb ist die Erhaltung des Instituts in Form eines Vereins gedacht. Die Mitglieder desselben sollen den geistigen Mittelpunkt all derjenigen Bestrebungen bilden, die eine Annäherung der Völker Deutschlands und Ungarns bezwecken.

In diesen Bahnen wird das Institut in allen Fragen forschend, aufklärend und vermittelnd wirken.

Betätigung auf politischem, privatwirtschaftlichem und religiösem Gebiet ist ausgeschlossen.

Das beigefügte Programm enthält Näheres über die Verwaltung etc. des Ungarischen Instituts.

Der Lauf der Ereignisse erfordert ein rasches Handeln. Je früher das Institut errichtet und seiner Bestimmung übergeben werden kann, desto mehr und Fruchtbarees wird es aus der jetzigen zuversichtlichen und schaffensfrohen Stimmung in die Zeit der friedlichen Arbeit mit hinüber nehmen können.

Berlin, den 2. August 1917

Euer Hochwohlgeboren

erlaubt sich der unterzeichnete Ausschuss für die Gründung einer "Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts an der Universität Berlin" zur Gründungssitzung am 24. November d.J. in den Gesellschaftsräumen des Hotels Continental, Berlin N.W.7, Neustädtische Kirchstrasse 6-7, ergebenst einzuladen.

Der Sitzung geht ein gemeinschaftliches Abendessen um $\frac{1}{2}$ 8 Uhr voraus /Gedeck 12 Mark/; Beginn der Sitzung um etwa $\frac{1}{2}$ 9 Uhr.

In der Anlage gestatten wir uns, eine Liste der Geladenen zu überreichen.

Berlin, den 11. November 1917.

R. Naumann

Mintinkovich

R. Naumann, M. d. R.

R. Gragger

Seiner Hochwohlgeboren

Herrn Professor Gragger, Direktor des Ungarischen Seminars

B e r l i n

Liste der Geladenen zu der Gründungssitzung der "Gesellschaft der
Freunde des Ungarischen Instituts an der Universität Berlin"
am 24 November ds.Js.[1917]

[Blatt 1]

Herr Generaldirektor BALLIN

Herr Geh. Reg.-Rat Prof.Dr.BECKER, Votr. Rat im Kultusmin.

Herr Geh. Oberreg.-Rat Prof.Dr.Hermann DIELS, Sekretär der preuß.
Akademie der Wissenschaften

Freih. von GLEICHEN-RUSSWURM

Herr GUTMANN, Vorsitzender des Aufsichtsrates der Dresdner Bank

Herr Wirkl. Geh. Rat Prof.Dr.HARNACK, Exz., Generaldirektor der Kgl.
Bibliothek

Herr Fürst HENCKELL-DONNERSMARCK

Herr Geh. Reg.-Rat Prof.Dr.HERKNER

Herr Geh. Justizrat Prof.Dr.HEYMANN

Herr Geh. Reg.-Rat Prof.Dr.HINTZE

[Durchgestrichen: Freiherr von HOLTZENDORFF]

Herr Professor Dr. JAECKH, Exz.

Herr Ministerialdirektor JUST

[Durchgestrichen: Herr Staatssekretär des Ausw. Amtes Dr. von
KUEHLMANN, Exz.]

[Durchgestrichen: Herr Präsident Dr.LOHMANN]

Herr Dr. Naumann, M. d. R. [Mitunterzeichner des Einladungsschreibens]

Herr Geh. Reg.-Rat Prof.Dr.PENCK, Rektor der Kgl. Universität Berlin

Herr Wirkl. Geh. Rat Dr. Freiherr von RECHENBERG [Mitunterzeichner
des Einladungsschreibens]

[Durchgestrichen: Herr Wirkl. Geh. Rat Graf ROEDERN, Exz.,
Staatssekretär des Reichsschatzamts]

Herr Unterstaatssekretär Dr.SCHIFFER

Herr Wirkl. Geh. Rat Dr.SCHMIDT, Exz.

Herr Dr.SCHOTTE

[Durchgestrichen: Herr Wirkl. Geh. Rat SCHWANDER, Exz.,
Staatssekretär des Reichswirtschaftsamtes]

[Durchgestrichen: Herr James SIMON]

Herr Dr.SOMARY

Herr Oberbürgermeister Wirkl. Geh. Rat Adolf WERMUTH, Exz. [Mit
Bleistift vermerkt: Déri Imre, Edenfeld?, Ferenc v. Vecsey,
Frau v. Vecsey]

[Blatt 2]

Herr Graf Julius ANDRÁSSY, Exz., Präsident der Ungar. Waffenbrüderl.
Vereinigung

Herr Graf Albert APPONYI, Exz., Minister der geistl. und
Unterrichtsangel.

Herr Baron Zoltán BÁNFFY, K. u. k. Legationssekretär

Herr Bürgermeister Stefan BÁRCZY

Herr Wirkl. Geh. Rat Albert von BERZEVICZY, Exz., Präsident der
Ungar. Akademie der Wissensch.

Herr Baron Felix von GERLICZY

Herr Prof. Dr. GRAGGER, Direktor des Ungar. Seminars der Kgl.
Universität [Mitunterzeichner und zugleich Adressat dieses
Exemplars des Einladungsschreibens]

Herr Baron Ludwig HATVANY

Herr K. u. k. Botschafter Prinz Gottfried HOHENLOHE

Herr Ministerialrat Ludwig von HOOR

Herr Graf Alexander KHUEN-HÉDERVÁRY, K. u. k. Legationssekretär

[Gestrichen: Herr K. u. k. Hof- und Ministerialrat Graf Karl Kinsky]

Herr Wirkl. Geh. Rat Graf Dr. Kuno KLEBELSBERG, Exz.

Herr Simon von KRAUSZ, Generaldirektor der Ungar. Bank

Herr Ministerialrat Eduard von KRISZTINKOVICH [Mitunterzeichner des
Einladungsschreibens]

Herr Wirkl. Geh. Rat Leo von LÁNCZY, Exz.

[Gestrichen: Herr K. u. k. Legationsrat Graf Friedrich Larisch-Mönnich]

Herr Wirkl. Geh. Rat Graf Josef MAJLÁTH, Exz.

Herr Kgl. Rat Alfred MANOVILL, Präsident des Berliner Ungar. Vereins

Herr Graf Elemér PEJACSEVICH, K. u. k. Legationssekretär

[Mit Tintenstift: Herr Maurus Révai Herr Prof. Dr. Ludwig Stein]

Herr K. u. k. Generalkonsul Dr. SZARVASY

Herr Kgl. ungarischer Sektionsrat Dr. Georg SZÖGYENY

Herr Wirkl. Geh. Rat Joseph SZTERÉNYI, Exz.

Herr Graf Alexander TÖRÖK, K. u. k. Legationssekretär

Herr Adolf von ULLMANN, Mitglied des Ungar. Magnatenhauses

Ungarische Akademie der Wissenschaften

Kgl. Universität Budapest

[Mit Tintenstift: Herr Ministerialrat J(oseph) VÉSZI, Chefredakteur des
"Pester Lloyd"]

**Ansprache des Geheimen Regierungsrats Professor Dr. Becker
bei dem Festessen anlässlich der Begründung des Vereins zur
Förderung des Ungarischen Instituts an der Universität Berlin**

Euer Durchlaucht, meine Herren!

[*Vermerk mit Tintenstift: Nach einigen einleitenden Worten der
Begrüßung und des Dankes; mit Bleistift: ev. fortlassen: Der Herr*

Kultusminister hat mich beauftragt, die besten Wünsche und den freudigen Dank der Unterrichtsverwaltung anlässlich der heutigen Gründung zum Ausdruck zu bringen. Er ist soeben von einer Dienstreise zurückgekehrt und deshalb außer Stande gewesen, schon diesem Festmahl beizuwohnen; er hofft aber, im weiteren Verlauf des Abends noch an unseren Beratungen teilzunehmen und sein persönliches Interesse bekunden zu können. An der Gründung eines Vereins zur Förderung eines Ungarischen Instituts ist ja die Unterrichtsverwaltung in erster Linie beteiligt, da die in Aussicht genommenen Stiftungen dem Ausbau eines Universitäts-Instituts dienen sollen.]

Es war ein alter, oft besprochener Gedanke, an der Universität Berlin einen Lehrstuhl für Sprache und Kultur Ungarns zu schaffen. Aber erst der Krieg, der so viel Neues gebracht hat, hat unter dem Eindruck der treuen und erfolgreichen Waffenbrüderschaft diesen guten Gedanken in die Wirklichkeit umgesetzt. Als beim ersten Kriegsetat aus breiten Schichten des Volkes heraus der Gedanke nach einem ungarischen Lehrstuhl in Berlin sich gebieterisch Bahn brach und alle Parteien des Landtages mit aufrichtiger Begeisterung sich hinter diese Anregung stellten, da war es der Unterrichtsverwaltung sofort klar, daß die neue ungarische Professur keine Professur für Linguistik und Sprachvergleichung sein dürfe, sondern die ganze weite Geistigkeit des ungarischen Lebens umfassen müsse. Gewiß gibt es nichts Besseres als die Sprache [im Manuskript hier und im weiteren unterstrichen mit Tinte], um von der logischen Struktur und der Denkweise eines Volkes Kenntnis zu gewinnen; sein Charakter aber kommt viel stärker in seinem staatlichen Aufbau und in seiner politischen Organisation zum Ausdruck. Will man aber zu der tiefsten Erkenntnis eines anderen Volkes kommen und sich einen Weg bahnen zu seiner Seele, so muß man sich in seine Literatur versenken, diesen höchsten Ausdruck seines nationalen Seins. Auch für Deutschland mußten die Zeiten endgültig vorüber sein, da man von der ungarischen Literatur bestenfalls Madách's großzügiges Trauerspiel des Menschen kannte. Gewiß tat man damit einen Blick in den weltweiten Sinn des kosmopolitischen Ungartums. Aber um das heutige Ungarn zu verstehen, genügt es nicht; hier müssen wir zu der Literatur fortschreiten, in der das nationale Selbstbewußtsein Ungarns seinen vollendetsten Ausdruck findet. Für die neue Professur galt es also einen Mann zu gewinnen, der den deutschen Studenten der Reichshauptstadt einführen konnte in dies vielgestaltige Geistesleben des

heutigen Ungarn. Dank der freundlichen Beratung der ungarischen Unterrichtsverwaltung ist es uns gelungen, in der Person des Professors Gragger einen Mann zu gewinnen, der dieser Aufgabe voll und ganz gerecht wird, der in seinem eigensten wissenschaftlichen Entwicklungsgang gleichsam ein Symbol für das ist, was auch das neue Ungarische Institut erstrebt. Er ist als gebürtiger Ungar ausgegangen, um deutsche Literatur zu studieren, ist dadurch mit deutschem Wesen innerlich vertraut geworden und steht jetzt an leitender Lehrstelle, um den Deutschen das Wesen der ungarischen Nation und des ungarischen Geisteslebens nahe zu bringen. In kurzer Zeit ist es ihm gelungen, einen großen Kreis von Hörern um sich zu sammeln und ein mit bescheidenen Mitteln begründetes Seminar zu einem lebendigen Institut auszugestalten, das mit dem bevorstehenden Staatshaushaltsplan auch eine nach außen hin festere Gestalt gewinnen soll. Und diesem Institut und damit der deutschen Studentenschaft und dem gegenseitigen Verständnis dient die Gründung, die wir heute festlich begehen. Im Namen der Unterrichtsverwaltung wünsche ich ihr alles Gute auf den Weg, danke ich allen Mitarbeitern und Förderern. Möge durch ihr Zusammenwirken und ihre Hülfe - und mit diesem Trinkspruch darf ich schließen - das neue Institut zu einem Geistesfaktor im Bunde zwischen Deutschland und Ungarn sich entwickeln. Möge es fern dem politischen Getriebe und dem Kampf des Tages wirken wie der Vorhof eines Tempels, durch den Deutsche und Ungarn gemeinsam hindurchschreiten zum Allerheiligsten der deutsch-ungarischen Freundschaft.

UNGARISCHES INSTITUT ZU BERLIN

von Dr. Robert Gragger, Professor an der Universität Berlin
 [Bleistiftvermerk: Rede, gehalten bei der Gründungssitzung]

Die Freundschaft zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn und die Gemeinsamkeit ihrer Lebensinteressen haben durch diesen Krieg und eben auch in den letzten Wochen gemeinsamer Siege¹ eine unverbrüchliche Besiegelung erfahren. Keiner der drei Staaten² wird sich in Zukunft mit dem bisher gepflogenen Nebeneinanderleben begnügen wollen und können. Äußerlich bedingt durch den Selbsterhaltungstrieb, den unsere Feinde in seiner Entfaltung zu hemmen drohen, innerlich erwünscht angesichts der gleichartigen kulturellen, wirtschaftlichen und staatspolitischen Lebensinteressen, wird sich in Zukunft eine innerliche Lebensgemeinschaft entwickeln müssen. Aus dieser Erkenntnis aber ergibt sich die unabweisbare Pflicht für jeden dazu Berufenen, Möglichkeiten und Gelegenheiten zu schaffen, daß sich die Bundesgenossen so gut wie irgend möglich kennenlernen.

Österreich - durch Jahrhundert alte geschichtliche Bande mit Deutschland eng verknüpft - ist dem Deutschen durch den Umstand, daß es seine Lebensäußerungen auf allen Gebieten des staatlichen und Volksdaseins zumeist in deutscher Sprache zum Ausdruck bringt, ohne weiteres zugänglich [mit Bleistift durchgestrichen: ein klarer Einblick in die Verhältnisse seines Geistes- und Wirtschaftslebens ist im allgemeinen leicht möglich].

Ungarn dagegen, dessen geschichtliche Beziehungen zum Deutschen Reiche kaum in das deutsche Volksbewußtsein gedrungen sind, blieb bis heute dem Verständnis desjenigen, der seine Sprache nicht kannte, so gut wie verschlossen. Die ungarische Sprache ist die einzige nicht indogermanischen Ursprungs in Mitteleuropa. Sie besitzt unter den großen Kultursprachen kein verwandtes Idiom und erschwert es infolgedessen dem Anderssprachlichen außerordentlich in Wesen, Geist und Literatur des ungarischen Volkes einzudringen. Und trotzdem ist es kaum zu erklären, daß die ungarische Sprache fast die einzige ist, deren sich die deutsche Forschung fast nie bedient. Während die deutschen Gelehrten bei ihren Arbeiten oft mit Dutzenden von Sprachen operieren, finden sich nur ganz ausnahmsweise solche, die imstande sind, die ungarische Fachliteratur im

Original lesen und verwerten zu können. [*Im Manuskript durchgestrichen:* Es ist bezeichnend und symptomatisch für die Isoliertheit, in die Ungarn vornehmlich durch seine Sprache gedrängt worden ist, daß es - trotz seiner räumlichen Nähe - von den vielen reisenden Deutschen entweder gar nicht oder nur sehr flüchtig gekannt wird.] Es ist ferner bezeichnend, daß es kaum deutsche Bücher über Ungarn gibt. Um nur ein Beispiel zu sagen: wir besitzen in deutscher Sprache zur Zeit keine einzige empfehlenswerte Geschichte Ungarns. [*Im Manuskript durchgestrichen:* Kollege Hötzsch sagt in seinem Buche über "Österreich-Ungarn und der Krieg"³, daß ein Deutscher, der sich über Ungarn unterrichten will, die besten Werke in englischer oder französischer Sprache lesen müsse.]

Und doch konnte Graf Julius Andrassy mit Recht sagen, es gibt nicht zwei Völker in Europa, die trotz aller Rassenverschiedenheiten in ihrer sittlichen und intellektuellen Weltanschauung, in ihren militärischen, politischen und wirtschaftlichen Interessen so sehr übereinstimmen wie das deutsche und das ungarische. [*Im Manuskript durchgestrichen:* Seit dem Mittelalter hat das Ungartum alle die geistigen Strömungen, die Deutschland bewegt hatten, miterlebt und in sich aufgenommen. Aus Deutschland her drangen in Ungarn die Ideen der Reformation ein, nach deutschem Muster gestaltete sich seit dem 18. Jahrhundert zum großen Teil die moderne wissenschaftliche und vielfach auch die allgemeine Bildung Ungarns; Deutschlands wirtschaftliche, auf das Weltpolitische gerichteten Fortschritte wirkten mustergiltig auf den ungarischen Unternehmungsgeist. Wie stark der innere Zusammenhang zwischen Deutschland und Ungarn ist, hat besonders Kollege Bleyer in seiner Schrift "Das ungarländische Deutschtum"⁴ nachgewiesen.]

Es ist den Deutschen mit keinem Volke der Welt leichter in jeder Hinsicht wertvolle freundschaftliche Beziehungen zu pflegen als mit dem ungarischen. Dessen waren sich auch Bismarck und Andrassy, Friedrich List, Karl Mittermaier und Ludwig Kossuth wohl bewußt. Sie haben die Wege für das künftige Zusammengehen gezeigt, und Ludwig Kossuth hat wiederholt versichert, daß die Deutschen davon überzeugt sein mögen, daß sie in der ungarischen Nation ihre besten und sichersten Bundesgenossen finden werden.

Im Einklang mit dem ständig stärker werdenden Streben nach gegenseitiger Annäherung entsprechend dem Programm des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien soll nun eine

wissenschaftliche Organisation, ein Ungarisches Institut, mit dem Sitz in Berlin gegründet werden, das die Aufgabe hat, die trotz der engen Lebens- und Interessengemeinschaft zwischen Deutschland und Ungarn bestehende sprachliche Kluft zu überbrücken, die kulturellen Beziehungen zwischen den beiden Ländern durch planmäßige Forschung zu fördern, mit einem Wort, die Kenntnis Ungarns in Deutschland zu vertiefen. Diese wissenschaftliche Organisation wird im engen Anschluß stehen an die bereits geschaffenen politischen und gesellschaftlichen Verbände, die in ihren Sonderbestrebungen so Hervorragendes leisten, wie [*im Manuskript gestrichen*: der "Arbeitsausschuß für Mitteleuropa" unter Leitung des Herrn Dr. Friedrich Naumann] die Waffenbrüderlichen Vereinigungen [*gestrichen*: unter Leitung deutscher Persönlichkeiten wie des Herrn Oberbürgermeisters Wermuth, des Herrn Unterstaatssekretärs Schiffer und des Herrn Ministerialdirektors Just, die in ihren Sonderbestrebungen so Hervorragendes leisten.]

Auch in Ungarn besteht ein aufrichtiges Interesse dafür, das freundschaftliche Verhältnis zu dem deutschen Verbündeten weiter auszugestalten und zu vertiefen. Vor allem aber will man von ungarischer Seite Deutschland über die inneren Verhältnisse Ungarns aufklären und die Kultur- und Wirtschaftswerte Ungarns ins rechte Licht setzen. Doch ist das, was bis jetzt in diesem Sinne von ungarischer Seite aus Deutschland gegenüber getan worden ist, nicht das, was die Verhältnisse erfordern. [*Im Manuskript durchgestrichen*: Es ist den Deutschen bisher zumeist nur erlaubt worden, die Deutschland zugekehrte Fassade Ungarns - wie Naumann in seinem "Mitteleuropa" sagt - kennenzulernen.]

Bis jetzt lagen die Dinge auf diesem Gebiete so, daß man sich in Ungarn selbst sehr eingehend mit dem Deutschen Reich befaßte. Die Kenntnis Deutschlands und des deutschen Wesens bildete - wie es ja nur natürlich ist - einen wichtigen Bestandteil der ungarischen nationalen Kultur. Demgegenüber hat Ungarn aber kaum je etwas Nennenswertes dafür getan, um seinerseits von dem deutschen Bundesgenossen gebührend gekannt und verstanden zu werden. Wohl wurde und wird dieser Umstand in Ungarn schmerzlich empfunden, oft und eindringlich dargelegt. [*Im Manuskript gestrichen*: Das wird jetzt namentlich in Maurus Révais neuestem Buch über "Ungarns Sache vor dem Auslande" zusammenfassend dargelegt.⁶]

Durch das Ungarische Institut sollen nun die Voraussetzungen dafür geschaffen werden, daß man sich in Deutschland mit dem ungarischen Wesen und der ungarischen Kultur eingehender zu befassen vermag. Ein Unterbau für dieses Institut besteht in der Form des Ungarischen Seminars an der Kgl. Universität Berlin, welches die preußische Unterrichtsverwaltung zugleich mit einem Lehrstuhl für ungarische Sprache und Literatur als Beweis der großen Wertschätzung für ungarische Geistesbildung im Jahre 1916 errichtet hat.

Daß die Entwicklung des Instituts über den Rahmen eines rein sprach- und literaturgeschichtlichen Seminars wird hinausgehen müssen, ist angesichts der im Verhältnis zu den gestellten Aufgaben ziemlich engen Grenzen der Seminartätigkeit selbstverständlich. Wie nötig der Ausbau eines solchen Instituts ist, zeigt die äußerst rasche Entwicklung, die dem ungarischen Seminar in dem ersten Jahre seines Bestehens beschieden war. [*Im Manuskript durchgestrichen:* Im Februar 1917 eröffnete das Seminar drei unentgeltliche Unterrichtskurse für die ungarische Sprache mit über 100 Teilnehmern. Innerhalb eines kurzen Zeitraumes stieg die Zahl der Kurse auf 5 und die der Teilnehmer auf über 200. Täglich laufen im Ungarischen Seminar von vielen Seiten zahlreiche Bücher und Zeitschriften ein, sodaß die jetzt schon ansehnliche Bibliothek in erfreulichem Maße an Umfang zunimmt. Bereits mehrfach wurde das Seminar um Auskunft in Fragen gebeten, die sich auf Ungarn beziehen.] Die zuständigen deutschen Kreise und Ämter verfolgen die Tätigkeit des Seminars mit warmem Interesse. Somit ist der Kern der zu gründenden Organisation bereits lebensfähig vorhanden.

Der grundlegende Gedanke bei der Errichtung des Ungarischen Instituts soll folgender sein: Es soll in weit größerem Maße als es dem ungarischen Seminar möglich ist, allen denen - sowohl Studenten und Gelehrten wie auch Praktikern - die sich mit dem Studium Ungarns, sei es auf sprachwissenschaftlich-geschichtlichem, auf rechts- und staatswissenschaftlichem, auf volkswirtschaftlichem oder auf literarisch-künstlerischem Gebiet befassen, dank seiner großen Zentralisation gute Grundlagen bieten. [*Im Manuskript durchgestrichen:* Ferner sollen die ungarischen Studenten durch das ungarische Institut nach Berlin gezogen werden. Es hat der ungarischen Jugend immer nur zum Besten gereicht, wenn sie für einige Jahre in die heilsam-straftige Geisteszucht des deutschen Universitätsbetriebs kam. Diese Hauptbestrebungen der Organisation

umfassen außerdem verschiedene andere wichtige Fächer:] Es sollen Unterrichtskurse in der ungarischen Sprache [*gestrichen*: eingeteilt in Kurse für Anfänger und Fortgeschrittene, mit sprachlich-literaturgeschichtlichen] mit Übungen eröffnet werden, wie sie vom Ungarischen Seminar bereits mit gutem Erfolg eingeführt sind. Neben den erwähnten Plänen ist die systematische Abhaltung von Vorträgen berufener ungarischer Gelehrter vor einer breiteren Öffentlichkeit ins Auge gefaßt. Diese Vorträge, besonders solche über die ungarische Verfassung, die ungarische Politik, ihre Parteien und Prinzipien, Ungarns Staatswesen, Verwaltung, Rechts- und Finanzwissenschaft, Volkswirtschaft, Wirtschaftspolitik, Verkehrswesen, Zollpolitik sind zusammenhängend, gegebenenfalls für ein ganzes Semester gedacht.

Ferner soll das Institut den Austausch von Studierenden zwischen den beiden Monarchien vermitteln, auf dessen Wichtigkeit Heymann in seiner Schrift "Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn"⁷ nachdrücklich hingewiesen hat. Zu diesem Zweck soll in Berlin ein ungarisches Studien- und Studentenhaus errichtet werden⁸. Durch dieses soll den ungarischen Studenten die Möglichkeit geboten werden, in großer Zahl nach Berlin zu kommen, um hier die reichen Quellen und Hilfsmittel zum Studium benutzen zu können.- Der ungarischen Jugend hat es immer nur zum Besten gereicht, wenn sie für einige Jahre in die heilsam-straftige Geisteszucht der deutschen Universitäten kam, und die Arbeit in deutschen Universitätsseminaren und Laboratorien hat ihnen durchweg mehr genützt, als der Besuch der Pariser Sorbonne. Andererseits soll auch ermöglicht werden, daß deutsche Studierende, die eine ungarische Universität bezichen wollen, in die dortigen vorzüglichen Colleges aufgenommen werden.

Außer dem Erwähnten umfassen die Aufgaben des Ungarischen Instituts noch den Ausbau der vom Ungarischen Seminar gegründeten Spezialbibliothek für ungarische Literatur, Geschichte, Landeskunde, Rechtswissenschaft und Volkswirtschaft, ferner die Anlegung eines besonders zeitgeschichtlich und nationalökonomisch wichtigen Archivs über Ungarn, die Herausgabe von Mitteilungen, in denen das Ungarische Institut seiner gesamten Tätigkeit nach an die Öffentlichkeit träte und die auch regelmäßig Berichte über alle bedeutenden Erscheinungen auf den erwähnten Gebieten sowie über die innerhalb des Instituts abgehaltenen Vorträge veröffentlichen würden.

Ferner sollen, um einem in der Denkschrift über die Auslandsstudien ausgesprochenen Wunsche nach Schaffung bzw. Förderung einer außenpolitischen Literatur in deutscher Sprache nachzukommen, die im Ungarischen Institut oder in dessen Auftrag außerhalb angefertigten wissenschaftlichen Arbeiten in den erwähnten Mitteilungen abgedruckt werden. Umfangreichere Werke wären mit Hilfe des Instituts in Buchform zu veröffentlichen. Die Herausgabe von Büchern aus den verschiedensten Wissensgebieten ist geplant [*im Manuskript durchgestrichen*: z.B. die Herausgabe einer Geschichte, einer Geographie, einer Ethnographie, einer Literaturgeschichte Ungarns, einer Anthologie aus den älteren und neueren ungarischen Dichtungen, die Herausgabe dramatischer Werke, bedeutender Romane, von Volksliedern und Volksballaden, Volkserzählungen, Volksmärchen, der besten Werke der Kriegsliteratur, der schönsten Seiten aus der reichen historischen und Memoirenliteratur; ferner ist geplant die Veröffentlichung von Werken über die ungarischen Kunstdenkmäler, über die Entwicklung der bildenden Künste und vieles andere.]

Außerdem ist die Errichtung einer Auskunfts-, Vermittelungs und Übersetzungsstelle in Aussicht genommen, die in allen Fragen über Ungarn wissenschaftlich Auskunft erteilt und die Übersetzung ungarischer Werke vorsieht, um sie einem breiteren Publikum zugänglich zu machen. [*Im Manuskript durchgestrichen*: Die bisher vorhandenen Übersetzungen aus der ungarischen Literatur wurden von Ungarn ausgeführt, die die deutsche Sprache nicht so vollkommen beherrschen, als daß ihre Übertragungen dem deutschen Leser einen ungestörten Genuß gewähren könnten. Darum will das ungarische Institut Deutsche zu Übersetzern heranziehen, die die Gewähr bieten, die deutsche Sprache meisterhaft zu beherrschen. Zugleich soll dafür Sorge getragen werden, daß die Tätigkeit des Übersetzens nie dilettantisch und oberflächlich, sondern mit wissenschaftlicher Strenge ausgeübt werde.

Der skizzierte Ausbau des Ungarischen Seminars zu einem Ungarischen Institut müßte in der Weise erfolgen, daß dieses letztere zu einem Mittelpunkt wissenschaftlicher und allgemein volkswirtschaftlicher Verständigung zwischen dem Deutschen Reich und Ungarn würde, wie sie die bestehende Interessengemeinschaft zwischen den beiden Reichen zur dringenden Notwendigkeit macht.] Das Institut soll - Hand in Hand mit den bestehenden Organisationen - eine enge, zum Teil auch persönliche Fühlungnahme zwischen den führenden Geistern Deutschlands und

Ungarns vermitteln [*im Manuskript gestrichen*: und dadurch verhindern, daß - wie es bis zu diesem Kriege häufig der Fall war - in Deutschland infolge ungenügender Kenntnis der Verhältnisse wiederum Anschauungen über Ungarn herrschend werden, die zu falschen Schlüssen und Mißverständnissen führen müssen.]

Ein glücklicher Stern wollte es, daß das Ungarische Institut bei der Durchführung seiner hohen Bestrebungen Rückhalt und Unterstützung finden wird in Anlehnung an die Berliner Friedrich-Wilhelms-Universität.⁹

Waren die deutschen Universitäten [*gestrichen*: - und besonders dann unter dem Einfluß des deutschen Idealismus] von jeher Brennpunkte des deutschen Geisteslebens, so werden sie es in Zukunft - entsprechend dem Programm des preuß. Kultusministeriums - in noch gesteigertem Maße sein. Sie werden im Mittelpunkt der geplanten Neuorientierung der allgemeinen Bildung stehen, sie werden der neuen Generation die gründlichen Ausland(s)kenntnisse [*im Manuskript gestrichen*: "das Rüstzeug für Auslandsbeamte und Auslandsinteressenten"¹⁰] schaffen, von denen die Denkschrift sagt, daß sie ein unentbehrlicher Bestandteil der nationalen Bildung sein werden.

Indem das "Ungarische Institut an der Universität Berlin" dem deutschen Volk einen Teil dieser Auslandskenntnisse vermittelt, wird es zum Träger der neu zu belebenden deutsch-ungarischen Kulturbeziehungen werden.

Diese Bestrebungen des Ungarischen Instituts, Ungarn in Deutschland gründlich bekannt zu machen, werden auch auf die kulturelle Innenarbeit Ungarns von wohlthätiger Wirkung sein: Wenn Jahresberichte, kritische Betrachtungen über die ungarischen wissenschaftlichen Leistungen erscheinen, wenn diese Kulturarbeit nicht mehr in sprachlicher Isoliertheit, sondern vor den Augen der ganzen Welt vor sich geht, wenn darüber gewissenhaft berichtet wird, so wird das auch für das Geistesleben und die wissenschaftliche Arbeit Ungarns ein Ansporn sein [*im Manuskript gestrichen*: dann wird aus Ungarns Geistesleben, aus der wissenschaftlichen Literatur Ungarns immer mehr schwinden, was oberflächlich, was dilettantisch ist, es wird Platz machen einer höher entwickelten, absolut wertvollen wissenschaftlichen Leistung.]

Die erheblichen materiellen Mittel, die zur Erreichung so weit gesteckter Ziele erforderlich sind, können von einer staatlichen

Unterstützung allein nicht erhofft werden. Deshalb ist die Erhaltung des Instituts in Form einer "Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts" gedacht, deren Mitglieder - Deutsche und Ungarn - sich zu gemeinsamer Arbeit brüderlich die Hand reichen werden. Die Gesellschaft soll alle diejenigen vereinen, denen die oben beschriebene Verständigungstätigkeit am Herzen liegt.

In diesen Bahnen wird das Institut in allen Fragen forschend, aufklärend, belehrend und vermittelnd wirken und zu einem neuen starken Bindeglied zwischen den Mittelmächten werden können.

[*Im Manuskript durchgestrichen:* Betätigung auf parteipolitischem, privatwirtschaftlichem und religiösem Gebiet ist ausgeschlossen.

Die Mitglieder der Gesellschaft setzen sich zusammen aus ordentlichen und fördernden Mitgliedern sowohl deutscher wie ungarischer Nationalität. Besonders dieser Umstand wird die Gewähr größtmöglicher Objektivität bieten.]

Anmerkungen

- 1 Im Herbst 1917 stießen die Truppen der Mittelmächte an der italienischen Front vom Isonzo rasch bis zum Piave-Fluß vor.
- 2 Deutschland, Österreich und - die Eigenstaatlichkeit solcherart betonend - Ungarn, der Aussage des Satzes nach im Sinne des Naumannschen "Mitteleuropa".
- 3 Hötzsch, Otto: Österreich-Ungarn und der Krieg. Stuttgart 1915 (Der deutsche Krieg; 44)
- 4 Bleyer, Jakob: Das ungarländische Deutschtum. In: Deutsche Rundschau. Hrsg. Bruno Hake, März-Heft 1917, S.35. Bleyers entschiedenes Bekenntnis zum einheitlichen ungarischen Nationalstaat dürfte in den Details deutscherseits doch als problematisch angesehen worden sein, denn die Redaktion der Zeitschrift signalisierte in einer Fußnote Distanz.
- 5 Naumann, Friedrich: Mitteleuropa. Berlin 1915.- Ungarisch ein Jahr darauf: Középeurópa [*zusammengeschrieben*]. Budapest 1916.

- 6 Révai, Maurus (Mór János), Verleger (1896 Eperjes-1926 Budapest), Originaltitel des Buches: A magyarság ügye a külföldön (1917). In einer für das Amt des Ministerpräsidenten 1916 erarbeiteten Vorlage zur Verbreitung ungarischer Literatur in Deutschland schlug Robert Gragger ihn für die Wahrnehmung administrativer Aufgaben im Herausgeber-Gremium vor (s. in diesem Band Dokumentation des Projekts)
- 7 Heymann, Ernst: Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn. Tübingen 1917. Ab 1914 Professor für Handelsrecht an der Berliner Universität, Gründungs- und Vorstandsmitglied der Gesellschaft der Freunde, Vertrauter sowohl Beckers als auch Graggers.
- 8 1924 gründete Robert Gragger das Collegium Hungaricum Berolinense.
- 9 Auf die Differenzierung von Lehrstuhl und Institut (ab 1924 noch Collegium) ist ungarischerseits von Anfang an Wert gelegt worden; vgl. den durchgestrichenen letzten Satz im Manuskript, der auf die doppelte, deutsch-ungarische, Verankerung des Instituts hinweist.
- 10 Zitiert aus der Beckerschen Denkschrift über Auslandsstudien (1917)

INFORMÁCIÓ

A magyar művelődés és a kereszténység (Tájékoztató a IV. Hungarológiai Kongresszus szervezéséről)

Róma-Nápoly, 1996. szeptember 6-10.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, a római La Sapienza Egyetem és a nápolyi egyetem Keleti Intézete szervezésében három év múlva az Örök Város és a magyar emlékhelyekben is oly gazdag Nápoly várja a világ hungarológusait.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1978 óta fogja össze azt a filológiai munkát, amelyet 31 ország magyar és nem magyar tudósai végeznek a magyar történelem, művelődés-, irodalom-, zene- és képzőművészetek története, a nyelvészet, a néprajz és a folklór területein.

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tagsága elsősorban a felsőoktatásban és a különféle kutatóintézetekben dolgozó kutatókból verbuválódik. Az egyházi felsőoktatás - úgy a külföldi, mint a hazai - azonban sajnálatosan kis számban van képviselve e tudóskörben. A Társaság IV. kongresszusának témaválasztása kiváló alkalom arra is, hogy a világi és az egyházi felsőoktatási intézmények dolgozói találkozzanak, s újrainduljon egy egykor olyannyira természetes párbeszéd.

1996-ban, amikor Magyarországon a honfoglalás 1100-dik évfordulóját ünneplik, megjósolhatóan számos konferencián találkozunk majd a magyarság múltját vallatók; a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Itáliába invitálja tagságát s a csatlakozni kívánó szakembereket.

A világkongresszus előadásai a kereszténység mindhárom nagy ágazatával (Bizánc, Róma, protestantizmus) foglalkoznak majd, de a megfogalmazott cél: az Európához, a nyugati kereszténységhez való kötöttségünk tudatosítása s a nem magyarokkal való megismertetése.

„A Kongresszus nem egyház- és nem vallástörténeti tematikájú, mert ezek az értelmezések a cím (A magyar művelődés és a kereszténység) tartalmának tetemes leszűkülését jelentenék; a keresztény szellemiségnek a magyar művelődésben betöltött sokrétű hatását, ösztönzését, alkotó erejét kell részleteiben, a filológia eszköztárával vizsgálni” - figyelmeztet a Kongresszus első körlevelének szövege.

Az Előkészítő Bizottság a jelentkezéssel együtt kért témavázlat alapján fogja mérlegelni, hogy a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Végrehajtó Bizottsága által elfogadott és a főtémát kisebb részterületekre tagolt, elkülönített szekciók melyikében hangozzék el majd egy-egy előadás, illetve egyes résztémák feltűnő hiánya esetén szakembereket fog felkérni azon téma vizsgálatára. A javasolt és választható szempontok a következők:

1. Az egyházak és a társadalom (társadalmi élet, politika, charitas-mozgalmak stb.)
2. Iskolák, iskolán kívüli nevelés
3. Könyv- és olvasmánykultúra (nyomdák, könyvkiadás, könyvgyűjtés, szellemi áramlatok vizsgálata egyes korok olvasmányainak tükrében)
4. A kereszténység és a magyar irodalom, zene, nyelv, képzőművészetek, folklór
5. Bölcsélet, teológia
6. Magánéleti és közösségi vallásosság (szokások, hitélet, a vallásosság változatai)

A szervezők kívánatosnak tartanák, ha az előadások eszmetörténeti megalapozottságúak lennének. A kereszténységgel összefüggő európai szellemi áramlatok hazai recepciójának története - az egyes szerzetesrendek által képviselt szellemiségtől kezdve, a modern eszmeáramlatokig -, és persze a hazai indíttatású gondolkodás históriája képezik majd azt a keretet, amelybe az egyes résztémák beágyazódhatnak. A szekciók végleges elkülönülése természetesen csak a beküldött jelentkezések száma és tematikája alapján történhet majd meg. Például a Biblia szerepe a magyar művelődés történetében akár ajánlott feldolgozási szempont lehetett volna, de a Végrehajtó Bizottság tudatosan nem kívánt ennyire konkrét javaslatokat tenni.

Itália: Róma és Nápoly - a színhelyek szinte sugallják azt, hogy a katolicizmus és a magyar művelődés kapcsolattörténete kapja majd a legnagyobb hangsúlyt. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság nem szeretné, ha bármilyen megfontolásból is, bármely felekezet kultúrtörténeti szerepe nagyobb hangsúlyt nyerne, mint amilyen megilleti. És hogy milyen illeti meg? Nos, pontosan a válaszadás kísérlete lehet - többek közt - a Kongresszus egyik célja.

A protestantizmus és a magyar művelődés története ugyanolyan szerves egység, mint ahogyan a katolicizmus és a magyar kultúra története is az. Koronként ugyan változó volt az egyes felekezetek súlya - és talán éppen ez az, amely kicsit eltérővé, de ugyanakkor érdekessé is teszi Magyarország történetét a nem magyarok számára is: egykor hazánk, illetve Kelet-Európa tudott példa lenni Nyugat-Európa számára a másság elviselésében és a vele való együttélésben. Ma fordított a helyzet. Miért, hol és hogyan történt a fordulat? Fontos lenne megtalálni a választ. Talán majd a Kongresszus után...*

Császtvay Tünde

* Bővebb felvilágosítás: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1250 Budapest Országház u. 30. pf. 34.

Hungarológiai hírek

I.

1994. június 2-án az MTA irodalomtudományi Intézetében találkozott Jankovics József, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság főttkára a IV. Hungarológiai Világkongresszus római szervezőinek küldöttségével. A tárgyalás az 1996-ban Rómában rendezendő világkongresszus előkészítésének gyakorlati teendőiről folyt. *Antonello Biagini*, a római La Sapienza Egyetem tanszékvezető tanára és *Sárközy Péter*, a római La Sapienza Egyetem tanára, a kongresszus titkára beszámoltak arról, hogy az 1996-os, „A magyar művelődés és a kereszténység” című világkongresszusra már több száz jelentkezés érkezett s a La Sapienza vezetősége örömmel készülődik és minden segítséget megad a rendező kongresszushoz, mindamellettt szorosabb együttműködést sürgettek a római Magyar Nagykövetség kulturális megbízottjával.

Jankovics József tájékoztatott az 1991-ben Szegeden megrendezett III. Hungarológiai Kongresszus szervezési tapasztalatairól, a római kongresszust anyagilag is támogató potenciális partnerekről. A megbeszélés résztvevői megállapodtak abban, hogy 1994 őszén körlevélben foglalják össze a tennivalókat és egyúttal értesítik a résztvevőket a gyakorlati tudnivalókról.

Az eredményes tárgyalást követően Bodnár György, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója, a Társaság Végrehajtó Bizottságának tagja baráti megbeszélésen látta vendégül a küldöttséget, ahol szóba kerültek egy lehetséges, szorosabb szálakkal összefűződő munkakapcsolat lehetőségei a két intézmény: az MTA irodalomtudományi Intézete és a római La Sapienza Egyetem, illetve a tizenhárom különböző olaszországi egyetemen működő hungarológiai tanszékekből alakult egyetemközi Hungarológiai Központ vezetősége között.

II.

Július 2-án ült össze az MTA Irodalomtudományi Intézetében a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Végrehajtó Bizottsága. A világ harmincegy országának magyarságtudománnyal foglalkozó tudósait, kutatóit, egyetemi és főiskolai oktatóit összefogó szakmai szervezet áttekintette az elmúlt év eseményeit és döntött a következő esztendő terveiről.

Az egésznapos ülés résztvevői értesülhettek arról, hogy az elmúlt évben a társaság tagjainak száma jelentősen gyarapodott (jelenleg 935 főt számlál), s a magyarságtudomány iránti külföldi és hazai érdeklődést az is jelzi, hogy az új tagok főleg fiatal kutatók és tanárok.

Jankovics József főtitkár tájékoztatót arról, hogy - az egyre nehezedő anyagi helyzet ellenére - az elmúlt évben napvilágot látott az 1991-ben Szegeden megrendezett III. Hungarológiai Világkongresszus előadásait tartalmazó három kötetes kiadvány, a Hungarian Studies című idegen nyelvű magyarságtudományi folyóirat két száma és hamarosan várható a Hungarológiai Értesítő 1990-93-as, összevont számának megjelenése is.

A tanácskozás résztvevői az 1996-ban Rómában rendezendő IV. Hungarológiai Világkongresszus előkészületeiről is tárgyaltak. Sárközy Péter, a kongresszus titkára, a La Sapienza Egyetem tanárának beszámolója után, mely az eddig elvégzett feladatokról adott összefoglalást, számba vették a soron következő munkálatokat. A kongresszus A magyar művelődés és kereszténység címet viseli, szervezői a római La Sapienza Egyetem és a nápolyi Egyetem Keleti Intézete. Az eszmetörténeti alapozottságú téma a keresztény szellemiségnek (katolicizmus, bizánci kereszténység, protestantizmus) a magyar művelődésben betöltött sokrétű szerepét, ösztönzését, a kereszténységgel összefüggő szellemi áramlatokat és az európai eszmerendszerek hatását vizsgálja és elemzi majd. Csak remélni lehet, hogy minden arra érdemes szakember eljut majd a kongresszusra, s az utazásnak nem lesz gátja a részvételhez szükséges tetemes összeg. Megfogalmazódott az a - Társaságra háruló - feladat is, hogy minél több forrásból próbáljon anyagi segítséget találni a magyarságtudomány e fontos rendezvényéhez.

A VB résztvevői döntöttek arról, hogy az 1995-ös VB-ülés a finnországi Jyväskyläi egyetemen lesz, közvetlenül a VIII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, valamint a Hungarológiai Szimpózium után.

A délutáni értekezlet - Monok István mb. főtítkárhelzettes vezetésével - a Társaság további, némileg változó szerepvállalásának lehetőségeiről vitatkozott. A vitán részt vett Tarnói László, a Nemzetközi Hungarológiai Központ igazgatója is. A jelenlevők egyöntetűen megfogalmazták azt az igényüket, hogy a különböző magyarságtudományi intézmények, társaságok és az illetékes minisztériumi osztályok között nagyobb koordinációs hajlandóság, előzetes egyeztetési és együttműködési készség mutatkozott, melynek biztató jelei már érzékelhetők.

Császtvay Tünde

TARTALMI KIVONATOK

Ildikó Bárczi (Budapest)

Ars compilandi - zur Technik der Textgestaltung im Mittelalter

Die theorischen Quellen für die Predigtabfassungen im Mittelalter (*ars praedicandi*) geben auf die Frage nach der Quellenlage und -nutzung keine hinlängliche Antwort. Verf. referiert die Kompilationstechniken und deren Hilfsmittel und liefert mit dem Informationssystem der alphabetisch geordneten Sachregister (*tabulae*) der theologisch-moralischen Enzyklopädien (*summae*) eine plausible Erklärung die enorme Fülle des Zitatensmaterials und dessen jahrhundertlange Homogenität. Als Beweismaterial werden vornehmlich Inkunabeln herangezogen, zumal die ursprüngliche Aufgabenstellung die Aufarbeitung der vier Bände umfassenden Predigten des ungarischen Franziskaners Osvát Laskai war. Dabei hatte sich die Klärung seiner Quellennutzungsverfahren als unerlässlich und zugleich aufschlußreich erwiesen.

Gábor K e c s k e m é t i (Budapest)

Genus dicendi - genus docendi. Sermon und Doctrin in protestantischen Predigtenschriften des 17. Jahrhunderts

Im 16. und 17. Jahrhundert wurden bekanntlich Regularien für die gelehrte Kommunikation, eine "neue Rhetorik" (W.S. Howell), entwickelt. Es scheint die Frage berechtigt, ob sich der Rationalismus der Mitteilungsweise in den protestantischen Predigten (auch) auf cartesianische Einflüsse zurückführen läßt. Von sechs Kriterien der "neuen Rhetorik" wird für drei Gesichtspunkte anhand von Belegen nachgewiesen, daß sie lediglich der Untersuchung weltlicher Mitteilungen adäquat sind. Die Glaubenshermeneutik implizierte jederzeit andere Grundsätze der Kommunikation als die weltliche. Annäherungen an die "Neue Rhetorik" rühren allerdings nicht Bacons oder Descartes' Initiativen, sondern von früheren didaktisch-rhetorischen Verfahrensweisen her.

Hargittay Emil

A magyarországi német irodalom történetéhez: Weber János(1612-1684)

A 17. századi magyarországi irodalom érdekes sorsú egyénisége volt a felső-magyarországi Eperjesen élt Weber János. A lutheránus orvosgyógyyszerész s egyúttal a város főbírája négy nyomtatott művet hagyott ránk. Pestis elleni könyvét németül, magyarul és szlovákul is megjelentette a negyvenes években, 1668-ban németül adta ki az eperjesi város címeréről szóló munkáját. A dolgozat részletesebben két latin-német nyelvű fejedelmi tükrével foglalkozik.

Az 1662-ben megjelent *Janus bifrons* sajátos szerkezettel és jelképrendszerrel fejezi ki az orvos-bíró felfogását. A 101. zsolttár magyaráltából kiindulva a mű 21 fejezetének Weber a fejedelem egy-egy szervét, testrészét vagy fizikai tulajdonságát adta címül, majd fűzött ezekhez erkölcsi-politikai kommentárokat. A további kutatásnak kell tisztáznia a *Janus bifrons*-nak a német irodalomhoz (D. Vechner, Georg Neumark, Philpp Harsdörffer) fűződő kapcsolatát.

Szintén az ideális uralkodó eszményét rajzolta meg 1665-ben megjelent *Lectio Principium, dass ist Regenten Lection* című fejedelmi tükrében. E művét Weber az eperjesi polgároknak ajánlotta s a császár iránti lojalitását úgy fejezte ki, hogy a címlap mögé I. Lipót egész oldalas képét helyezte. Weber mindkét műve eperjesi bíróvá választásakor jelent meg, s velük egyszerre kívánta megnyerni a Habsburgok kegyeit és szolgálni a főként lutheránus vallású város érdekeit. Ez utóbbiak közül a hatvanas években a legfontosabb az eperjesi kollégium átszervezése volt, melyet az udvar ellenzett. Webert - mint a kollégiumot is - később magukkal sodorták a történelem viharai: katolizált, majd visszatért a lutheránus hitre, közben két fiát Caraffa kivégeztette s az egykor legendás gazdagságú orvos-bíró elszegényedve halt meg.

G á n g ó Gábor (Budapest)

Eötvös József első kísérlete állambölcseleti szintézisének megírására

A XIX. század uralkodó eszméi c. nagy mű első két kötetének 1851-es, ill. 1854-es megjelenését megelőző időszakból való kézirat került elő a kritikai kiadás előkészítése során. Valószínűleg 1849 nyarán, mindenképpen május után készült feljegyzés az alapelgondolás első, német nyelvű megfogalmazási kísérlete. A három részből álló anyag: Az "Előszó" a forradalom után esedékes feladatokról, Ausztria európai küldetéséről szól; az "E."-vel jelölt "Einleitung", többek között az orosz cári beavatkozás következményeit is mérlegeli; harmadikként pedig "Az 1848iki forradalom története" - e nagyobb szabásúra tervezett írás első fejezete.

S e m r a u, Richard (Berlin)

Finn népi epika és líra - a finnugor népköltészet németnyelvű kiadásainak elhanyagolt területe

A finn népköltészet szövegei és a velük kapcsolatos tanulmányok a 2. világháborúig rendszeresen megjelentek német nyelven. Az ezt követő időszakban ez a rendszeresség megszakadt. A folklór nyelve az angol lett, így egyre kevesebb az e témában németül publikált forrásanyag. Ezt a hiányt pótolja Richard Semrau.

Az előzmények rövid áttekintése után a "Finnish Folk Poetry, Epic" c. kötet alapján ráébreszti a német olvasót arra, milyen korlátozottak voltak eddigi ismeretei a finn népi epikáról. Többek között két, eddig németre még le nem fordított dal: a kozmogóniai témájú "Teremtés" és az égés esetén gyógyító erejűnek tartott "A tűz megszerzése" tartalmi és formai elemzését, zenciségében is hű fordítását olvashatjuk.

János Szabó (Budapest)

Friedrich Dürrenmatt auf dem Markt der geistigen Mangelwirtschaft in Ungarn (1957-1994)

Werke westlicher Schriftsteller konnten im Nachkriegsungarn erst ab 1956 publiziert und aufgeführt werden. Einer der ersten "bürgerlichen Autoren", die das ungarische Publikum kennenlernte und lieb gewann, war Friedrich Dürrenmatt. Die vorliegende Arbeit analysiert seine auffallend reiche Rezeption und versucht an diesem Beispiel Funktionieren und zwangsläufiges Scheitern einer zentral gelenkten Literaturöffentlichkeit zu zeigen.

Die Untersuchung, Teil des von der Schweizer Kulturstiftung "Pro Helvetia" unterstützten Forschungsprojektes "Schweizerisch-ungarische literarische und kulturelle Kontakte", wertet, stets um einen lesbaren Stil bemüht, sämtliche Dürrenmatt-Übersetzungen, Theater- und Rundfunkaufführungen in Ungarn aus, referiert über Pauschalverdammungen ("negativer Realismus", "unser naiver kleiner Bruder"), begeisterten Zuspruch und vorsichtiges Lamentieren ("Er stellt eine Diagnose auf, kann aber keine Therapie empfehlen..."), über Zensurmaßnahmen und Nachworte, die den Autor zu korrigieren hatten - aber auch über die wohlthuende Intensität, mit der das geistige Ungarn sich Dürrenmatt zuwandte, über Beobachtungen, die der internationalen Fachliteratur um Jahre vorausgingen (László Németh über Dürrenmatt als Essayisten), und über Erinnerungen derjenigen, die dem Schweizer Schriftsteller persönlich begegnet waren (Sándor Weöres: "...in seinem riesigen Schatten / Wir waren die Dürren und Matten").

Die Arbeit gliedert sich in folgende Kapitel: "Unser Freund, der Saboteur des Imperialismus (1957-1959)", "Alle befassen sich mit Dürrenmatt (1960)", "Sonderling oder Revolutionär? (1961-1963)", "Unterwegs von Kafka zu Gorki (1964-1965)", "Der Archimedische Punkt der Lehrbücher (1966-1975)" und "... er dachte immer mit dem eigenen Kopf (1975-1994)".

R ü b b e r d t , Irene (Berlin)

Lírafordítás - székek között. Az elkülönülő és az egyesült fordítási cselekvésről

A lírafordítás mint kutatási tárgy köztes helyet foglal el az irodalomtudomány és a fordításelmélet között, attól függően, hogy műfordításnak fogjuk-e fel vagy átköltésnek, hogy az analitikus elemzést vagy a szintetikus szövegszerkesztést hangsúlyozzuk-e jobban benne. A kelete-európai lírafordítási gyakorlatot szemlélve a két tudományág együttműködési lehetőségeit vázolja fel a dolgozat, a lírafordításnak egyik újabban sokat vitatott módszerét: a nyersfordítás alapján készült műfordítást mint a "Másodkézből való" fordítás sajátos változatát kutatva fordításelméleti szempontból. Feltárja a nyersfordítás mibenlétét, minden lírafordításban való mindenkori - bár szövegként nem mindig megfogalmazott - jelenlétét és szükségességét. Megmutatja (a végén egy versszaknyi Ady-fordítás révén is), hogy több - fordítói, filológusi és költői - vállra elosztva végül csak nyerhet a műfordítás - ha többre is kerül esetleg a kiadónak.

Polzin, Christian (Berlin)

Olvasható-e Krasznahorkai László "Sátántangó"-ja mint ismeretelméleti hozzászólás?

Az 1980-as évek konstruktivizmus-vitájának háttere előtt - Magyarországon pl. a "Helikon"(1933/1) adott bővebb ismertetést - érdemes újraolvasni Krasznahorkai (ugyancsak 80-as évekbeli) regényét. Kiderül, hogy a regény motívumaival, perspektívaival jól szemléltethető a "radikális konstruktivisták" által felvetett problémakör. Ha továbbkérdézzük, hogy honnan s mitől éppen olyan a "Sátántangó" tökéletes, de egyben sajátos kilátástalansága, amilyennek ismerjük, a regény mintha nemcsak szépirodalmi bevezetést kínálna az említett ismeretelméleti felfogásba, de kivezetést is sejtetne belőle. A dolgozat röviden kitér a "radikális konstruktivizmus" észlelésbiológiára hivatkozó alapfeltevéseire is, amennyiben szerepük lehet a - végül az irodalomtudományt is érintő - vitában.

Orsolya Karsay (Budapest)

Das Sammeln von Hungarica-Manuskripten aus Nachläßen im Ausland

Für das Sammeln von Manuskripten aus Nachläßen gibt es eigene Regularien und Vorgehensweisen. Es werden drei Kategorien von Handschriftenbesitzern unterschieden: Sammler, Händler und Verfasser. Die Beschaffung von Handschriften erfolgt durch Kauf, Schenkung, Tausch oder Kopierung. Verf. stellt von den zahlreichen Kombinationsmöglichkeiten der drei Besitzer- und vier Beschaffungsarten die häufigsten bzw. interessantesten, mit einer Reihe von Beispielen belegt, vor. Aufgrund der Merkwürdigkeit ihres Schicksals stehen das Archiv des einstigen Berliner Ungarischen Instituts und die Beschaffung des Aktenmaterials des Komitees der Ungarn in New York im Mittelpunkt. Es ergibt sich ein umfassendes Bild von der herausragenden Rolle der Nationalbibliothek Széchényi bei der Erkundung und Verwahrung von Hungarica-Handschriften.

Eine "literatur Action" des Amtes des Ministerpräsidenten im Jahre 1916 (Dokumentations eines Projekts zur deutschsprachigen Präsentation ungarischer Literatur im Auftrag des Ministerpräsidenten Graf István Tisza 1916. - Mitgeteilt von Paul Kárpáti)

Die im Archiv des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin erhalten gebliebenen Schriften und Abschriften dokumentieren detailliert ein politisch auf höchster Ebene angebundenes Unternehmen zur Auswahl und Übersetzung repräsentativer Werke der ungarischen Literatur und zu deren Verbreitung in Deutschland. Der maschinenschriftlichen Ausführung der Kopien nach war es Robert Gragger, der vor Antritt seines Berliner Lehramts maßgeblich in die Aktion einbezogen, die Abschriften angefertigt und ein ausführliches Elaborat für den Ministerpräsidenten verfaßt hat. Von außerordentlichem Interesse dürfte für die (Literatur)Historiker der Abschlußbericht von Károly Kazy, zuständiger Beamter in der Abt. I des Amtes des Ministerpräsidenten besonders insofern sein, als dieser sich als Kenner und Vorkämpfer der literarischen Moderne erweist.

Carl Heinrich Beckernek és Gragger Róbertnek a Berliini Magyar Intézet 1917. évi alapítását előkészítő koncepciója, illetve írása és beszéde (Közli: Paul Kárpáti)

A berlini Humboldt Egyetem Hungarológiai Szemináriumának archívumában őrzött iratok az eddignél részletesebben és pontosabban dokumentálják a néhai Berliini Magyar Intézet létrehozásának elgondolását, körülményeit és céljait. Az intézetalapítás folyamata és időpontja az intézetet támogató-fenntartó társaság (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts) szervezeti és jogi létrejöttével azonos. Az aktus általános és tudománypolitikai rangját tanúsítja az alapítási vacsorára meghívottak névsora.

Inhalt

IDEENGESCHICHTLICHE BEITRÄGE

B á r c z i Ildikó (Budapest)

ARS COMPILANDI - A szövegformálás középkori
technikája [7]

K e c s k e m é t i Gábor (Budapest)

Genus dicendi --- genus docendi. Sermo és doctrina a 17.
századi protestáns prédikációirodalomban [50]

Emil H a r g i t t a y (Budapest)

Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann
Weber (1612-1684) [77]

Gábor G á n g ó (Budapest)

József Eötvös' erster Versuch einer staatsphilosophischen
Synthese [95]

LITERATURGESCHICHTE UND -BETRACHTUNG

Richard S e m r a u (Berlin)

Finnische Volksepik und -lyrik - ein vernachlässigtes Feld
deutschsprachiger Edition finnisch-ugrischer Volksdichtung
[115]

S z a b ó János (Budapest)

Friedrich Dürrenmatt a szellemi hiánygazdaság
magyarországi piacán (1957-1994) [146]

Irene R ü b b e r d t (Berlin)

Lyrikübertragung zwischen den Stühlen
(Vom geteilten und vereinten translatorischen Handeln)
[228]

Christian P o l z i n (Berlin)

László Krasznahorkai: "Satanstango" - lesbar als Plädoyer in
einer erkenntnistheoretischen Debatte? [237]

ZUR PROBLEMATIK DER HUNGARICA

K a r s a y Orsolya (Budapest)

Kézírtos hungarika-hagyatékok gyűjtése külföldön [253]

**AUS DEM ARCHIV DES BERLINER SEMINARS FÜR
HUNGAROLOGIE**

Miniszterelnökségi "irodalmi actió" 1916-ban

(Dokumentation eines Projekts zur deutschsprachigen
Präsentation ungarischer Literatur im Auftrag des Minister-
präsidenten Graf István Tisza 1916. - Mitgeteilt von Paul
Kárpáti) [263]

Carl Heinrich Beckers Konzept und Robert Graggers Ausführungen zur
Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin 1917
(Mitgeteilt von Paul Kárpáti) [274]

INFORMÁCIÓ

A magyar művelődés és a kereszténység
(Tájékoztató a IV. Hungarológiai Kongresszus szervezéséről)
Róma-Nápoly, 1996. szeptember 6-10.
Császtvay Tünde [297]

Hungarológiai hírek
Császtvay Tünde [300]

TARTALMI KIVONATOK

